

**ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ**

**ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ПАВЛІВ ЮЛІЯ ЗЕНОВІЇВНА

Гриф

Прим. № ____

УДК [94(477+438): 341.43 (=161.2)] “1944/1951”: 32.019.5 (477) “20”

**ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ
З ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПРИКОРДОННЯ 1944–1951 рр.
У РЕГІОНАЛЬНІЙ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ**

Спеціальність: 07.00.01 – історія України

Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник: Литвин Микола Романович, доктор історичних наук, професор, керівник Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Львів–2018

АНОТАЦІЯ

Павлів Ю. З. Депортації українців із польсько-українського прикордоння 1944–1951 рр. у регіональній пам'яті України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України. Львів, 2018.

Відтворено збірний образ депортацій з українсько-польського прикордоння у 1944–1951 рр., травматичних подій, які передували цьому процесу в уявленнях переселенців та нащадків, включеність їхнього досвіду в історичну пам'ять України. Досліджено співвідношення між різними рівнями ідентичності, гендерні особливості пам'яті депортованих.

Комплексно проаналізовано проблему переміщення населення в контексті так званого “польського питання”, зокрема в політиці Радянського Союзу, Великої Британії та США, польського еміграційного уряду; простежено втілення концепції трансферу (переміщення населення) у європейській політиці та міжнародному праві першої половини ХХ ст. Метод депортації/трансферу населення задля вирішення питання національних меншин, а відтак геополітичних проблем розробляли та активно використовували великі держави ще до Другої світової війни. Переміщення поляків та українців під час Другої світової війни було складовою частиною політики антигітлерівських держав щодо розподілу сфер впливу та врегулювання повоєнних кордонів.

Простежено процес творення спогадів про міжнаціональний польсько-український конфлікт, депортацію та подальшу адаптацію на трьох рівнях (особистісний та родинний рівень; рівень спільнот депортованих; рівень регіонів, де проживають переселені особи).

Особистісний рівень включає механізми створення спогадів про Другу світову війну та про міжнаціональний конфлікт свідками та їхніми нащадками.

Аналізувалися також гендерні особливості оповіді про війну та депортацію, подальше облаштування переселенців. Вивчення цього процесу відбувалося із врахуванням впливу травматичного досвіду.

Наступний зріз вивчення – представлення цих оповідей у спільноті депортованих, їхні внутрішні канони репрезентації, що сформовані також під впливом історичного нарративу країни із ключовими образами страждання та героїзму. Визначено, що індивідуальні психоемоційні особливості, час та притаманні колективній пам'яті затирання і спрощення складних сюжетів спільно впливали на те, які оповіді склали депортовані. Визначальну роль у цій схемі творення нарративів відіграє емоційне обрамлення досвіду. Зазвичай, як було встановлено під час дослідження, це негативні переживання з часу війни, депортації. Стверджується, що ці болісні емоції, а в складніших випадках – психологічна травма є основою, базисом для образів війни, переселення, що фігурують у спогадах. Разом, або окремо, їх впорядковує, творить певну рамку спільнота переселенців, використовуючи не усвідомлено для цього ці так звані зовнішні патерни із мученицькими акцентами в оповідах з історії України, її колективного нарративу. Зауважено, що нарративи, які творять депортовані є не лише відображенням їхнього травматичного досвіду, а і сконструйованої культурної травми.

Під час роботи проаналізовано усні та письмові спогади депортованих. Встановлено, що у їхній колективній пам'яті війна, як правило, розпочиналася із загостренням польсько-українського конфлікту на Холмщині та Надсянні, а в Лемківщині – позиційних змін на фронті, передислокації військ, що хронологічно відповідає 1943–1944 рр. Виключення складають лише депортовані у 1951 рр., у яких на противагу іншим переселенцям центральним сюжетом у розповідях є депортаційна акція.

Виокремлено два способи репрезентації досвіду міжнаціонального конфлікту. Перший полягає в переліку кривд, бід, які зазнала громада, майже без емоцій, а інший – переповнені драматичними емоціями оповіді, часто уривчасті. Ці два способи можуть свідчити про психологічну травму й небажання її

пригадувати, або ж про пост-пам'ять. Закцентовано, що чимало спогадів є пост-пам'яттю осіб депортованих у дитячому віці чи народжених у сім'ях переселенців уже після переїзду. Пост-пам'ять чи вторинне пригадування є спогадами, переживаннями не безпосередніх свідків подій, а їхніх дітей, нащадків. Таке пригадування може бути більш виразним, емоційнішим, адже є опосередкованою ретрансляцією досвіду батьків-родини, про який особа могла почути (у дитячому віці лише уривчасто, фрагментарно), а згодом доповнити ці розповіді своїми візіями, характеристиками подій. Такий тип пригадування характерний і для значної частини депортованих, які в спогадах доволі часто будували розповіді із позиції дорослого, хоча були при описуванні подій дітьми. Вони ретранслюють гіперболізовані, фантомні сюжети, наприклад, про “польських бандитів”, водночас безапеляційно приписуючи їм надмірну жорстокість, а розповідаючи про кривди, які зазнала громада, є майже без емоційними. Припускається, що такий тип оповідей вказує на пасивне пригадування. Схожі оповіді, із виразним звинуваченням та описами втрат та жертв своєї громади (спільноти), будували депортовані поляки, тобто можна стверджувати про певні схожі схеми чи канони пригадування таких подій.

Спосіб розповідей про депортацію, подальше облаштування та пристосування до нових умов та середовища дещо відрізняється від того, як представляють переселенці події з часу війни. Ці наративи поступаються своєю травматичністю, тому здебільшого вони, хоч і сповнені суму та втрати, але про них оповідають більш буденно. Однак, як було зауважено, частина депортованих, зазвичай жінки, сакралізують момент виїзду. У випадку жертв польсько-українського конфлікту переїзд мав не так важливу символічну роль, як життєво необхідну – депортація ставала можливістю вижити, зберегти сім'ю. Зауважено, що, як і у випадку оповідей про воєнний час, жінки та чоловіки пригадують по-різному й подальше переселення та адаптацію. Жінки, розповідаючи про труднощі життя до переїзду, навіть дуже травматичні, частіше демонстрували емоції, розповідали про свої переживання, а згодом і про враження від непристосованих вагонів, переїзду, розповідали про перші враження від зустрічі із

місцевим населенням у новому місці. Однак здебільшого наділяли активною позицією батьків, чоловіків, які захищали, приймали рішення. Натомість чоловіки про травматичні події розповідали опосередковано, через розповіді про переживання інших, хоча чимало уваги у їхніх розповідях займають часопросторові координати переїзду, комплекс дій спрямованих на вирішення побутових проблем, пошуком роботи.

Досліджено третій рівень пам'яті та пам'ятання – це вивчення так званого опосередкованого пам'ятання, тобто репрезентації депортацій 1944–1951 рр. у медійному просторі України та Польщі 1990–2017 рр. Із цією третьою площиною опосередкованої пам'яті пов'язано вивчення просторового зрізу комеморації – творення місць пам'яті депортованих, її збереження у регіональному зрізі України, Польщі (в місцях колишнього проживання українців) у контексті польсько-українських відносин у гуманітарній сфері. Вагомим чинником, складовим елементом, який впливав на репрезентацію досвіду депортованих, зокрема і в просторі, був образ малої вітчизни. На основі матеріалів інтерв'ю за допомогою методики контент-аналізу було дешифровано, виділено цей образ, його місце в ієрархії цінностей переселенців, а також вплив походження на формування історичної пам'яті нащадків.

Проаналізована преса та публіцистика дають підстави стверджувати, що, не зважаючи на складну воєнно-політичну ситуацію в країні, яка вплинула на появу вимушено переміщених осіб та суттєві зміни акцентів у польсько-українських відносинах протягом 2015–2017 рр., переселенські акції є головною частиною регіональної історичної пам'яті. Пам'ять про них особлива сильна в місцях компактного поселення чи переселенських родинах-середовищах. Підвищений інтерес у медіапросторі до депортацій з'являється напередодні річниць, а особливо виразно – круглих дат, як, наприклад, у випадку із 70-ми роковинами операції “Вісла”. Тимчасово ця подія набула важливості в контексті загострення українсько-польських відносин у гуманітарній сфері 2015–2017 рр. Встановлено, що схожим чином хвиля публічного зацікавлення у Польщі зросла також напередодні роковин акції “Вісла” у 2017 р. З'явилися публікації, присвячені

операції в контексті польсько-українського протистояння під час Другої світової війни та важливості примирення. 2007 р. активно обговорювалися не лише символічні жести-вибачення польського президента Я. Качинського, а й питання можливості виплати компенсації. 2017 р. у польській пресі простежено виразні акценти на згладжуванні суперечностей минулого, водночас із позитивною та частково маніпулятивною тезою про відповідальність, вину комуністичної системи за здійснення акції “Вісла”.

Зауважено, що символічне маркування простору спільнотою депортованих особливо активно почало відбуватися від 2004–2007 рр. у місцях компактного проживання та обласних центрах, де за ініціативою суспільно-культурних товариств депортованих почали з’являтися скульптурні композиції, зазвичай, із сакральними елементами, які увіковічили трагедію українців Закерзоння, церкви та музеї. Включення символів депортованих до культурного ландшафту міста є тривалим процесом і залежить від впливовості спільноти переселенців, адже частина із них знаходиться не на головних вулицях міст. Виняток становлять пам’ятні знаки в селах, які, зазвичай, встановлені неподалік церкви і складають радше єдиний символічний церковний простір, аніж культурний маркер депортованих.

Розглянуто концепт малої батьківщини крізь призму колективної пам’яті, зокрема як комунікативну та культурну. Підтверджено певну універсальність процесу сакралізації та ідеалізації малої батьківщини, адже схожі процеси відбулись із пам’яттю про так звані “креси” чи про терени, які втратила Німеччина після війни. Пам’ять про місце народження, дитинства, юності стала тим простором, у який вписано дім, тобто сакрумом, що був базисом для конструювання ідентичності.

Встановлено, що нащадки депортованих, як засвідчили матеріали проведеного анкетування, чули розповіді своїх родичів про терени Закерзоння та депортацію. Проте походження батьків чи досвід родини не вплинули на більшість дітей та онуків депортованих. Лише для частини нащадків, які виростили із травматичними розповідями, ці терени стали пост-пам’яттю, що

побудована на емоційному відчуженні чужого досвіду. Це пам'ятання стало важливим не через відчуття приналежності до цих теренів, а через зв'язок із рідними, які походили із Закерзоння.

Ключові слова: Україна, Польща, Друга світова війна, депортація, культурна травма, образ малої вітчизни, пост-пам'ять, регіональна пам'ять.

SUMMARY

Pavliv J. Z. Deportations of the Ukrainians from the Polish-Ukrainian borderland of 1944–1951 in the regional memory of Ukraine. – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Thesis for a candidate degree in historical sciences (Doctor of Philosophy) in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ethnology Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine. Lviv, 2018.

Collective image of deportations from the Ukrainian-Polish borderland of 1944–1951 as well as of traumatic events, that preceded this process in the views of displaced persons, and their descendants and the inclusion of their experience in the historical memory of Ukraine are recreated. Interrelations between the different levels of identity and the gender features of the deportees' memory are investigated.

The problem of displacement of the population in the context of the so-called „Polish question”, in particular in the policy of the Soviet Union, the United Kingdom, the United States of America and the Polish emigration government is analyzed in the complex. Implementation of the concept of transfer (displacement of the population) in European politics and international law of the first half of the 20th century is deduced. The method of deportation / transfer of the population was developed and actively used by the great powers before the Second World War in order to address the issue of national minorities and geopolitical problems. The displacement of the Poles and the Ukrainians during the Second World War was an integral part of the policy of anti-Hitler states regarding the distribution of spheres of influence and the adjustment of post-war borders.

The process of creation of memoirs about inter-ethnic Polish-Ukrainian conflict as well as about deportation and further adaptation at three levels (personal and family level; level of deportees' communities; level of regions where displaced persons live) is observed. Personal and family level includes the mechanism of creation by displaced persons and their descendants of the second and third generation the memories about the Second World War and an international conflict. Gender peculiarities of narratives about war, deportation and further adaptation are also researched. Study of this process was carried out taking into account the influence of traumatic experience.

The next aspect of investigation is the presentation of these narratives in the deportees' community as well as their internal canons of representations, which are also formed under the influence of the historical narrative of the country with the key images of suffering and heroism. It is defined, that individual psycho-emotional features, time as well as rubbing and simplifying complex stories, which are inherent to collective memory, had jointly influenced on the character of the deportees' stories.

The determining role in this schema of creating narratives is played by the emotional framing of experience. Usually, as it was established during the study, it was a negative experience since the war and deportation. It is affirmed, that these painful emotions, and, in more difficult cases, – a psychological trauma is the basis for the images both of the war and the resettlement, which appear in memories. They are arranged by deportees' community together or separately as well as this community creates a certain frame, using unknowingly for this so-called external patterns with martyrdom accents in narratives on the history of Ukraine and its collective narrative. It is noted, that narratives, which are made by deportees, are not only a reflection of their traumatic experience, but also a constructed cultural trauma.

The oral and written memories of the deportees are analyzed in this work. It is established that in their collective memory, the war, as a rule, began with the aggravation of the Polish-Ukrainian conflict in the Kholmshchyna and Nadsyannia and with position changes at the front and redeployment of troops in the Lemkivshchyna. All these events were in 1943–1944. Exception is made only by deportees, which were

displaced in 1951, in which, in contrast to other settlers, the central story in the narratives is the deportation action.

Two ways of representing the experience of inter-ethnic conflict are singled out. The first is almost non-emotional list of the injustices and misfortunes that the community has experienced. To another belong narratives, which are in many cases fragmentary and full of dramatic emotions. These two ways may evidence about psychological trauma and reluctance to remember it, or about the post-memory. It is emphasized that many memories are the post-memory of persons, which were deported in childhood, or were born in the families of displaced persons after deportation. Post-memory, or secondary remembrance, are not the memories of direct witnesses of events, but of their children and descendants in general. Such remembering may be more expressive and more emotional, because it is mediated by the retransmission of the experiences of the parents and family, which the person could hear (in childhood or in adulthood only fragmentarily), and subsequently complete these stories with their own visions and characteristics of events. This kind of recollection is also typical for a large part of the deportees, which in their own memoirs quite often built stories from the position of an adult, although they were childrens during the described events. They retransmit hyperbolized, phantom plots, for example about “Polish bandits”, impolitely attributing to them excessive cruelty. At the same time, these narratives about the injustices committed by the community were almost without emotion. It is assumed that this type of story indicates a passive remembering. Deported Poles built similar narratives, with clear allegations and descriptions of the losses and victims of their community, so it is possible to affirm about certain similar schemes or canons of remembering such events.

The method of telling the stories about deportation as well as about the further arrangement and adaptation to the new conditions and the environment somewhat is different from deportees’ representation of the events from the time of war. These narratives are inferior to their traumatism and are more common stories despite their fullness with sadness and losses. However, as it is noted in the work, some of the deportees, usually women, sacralizes the moment of departure from their native

territories. In the case of the victims of the Polish-Ukrainian conflict, the removal had not so much an important symbolic role as it was vital—deportation became an opportunity to survive and save the family. It is noted that, as in the case of wartime stories, women and men also recall differently further resettlement and adaptation. Talking about the difficulties of life before deportation, even traumatic, women often showed emotions, talked about their feelings at this time and about the impressions from unappropriable carriages, flit, meeting with the local population in a new place. However, for the most part, in their own narratives they gave active support to their parents, the men who defended, made decisions. Instead, men talked about traumatic events indirectly, through stories about the experiences of others, although a lot of attention in their stories took the time-displacement coordinates of the move as well as complex of actions, which were aimed at solving domestic problems and finding a job.

The third level of memory and remembering is the study of so-called mediated memory, that is the representation of the deportations of 1944–1951 in the media space of Ukraine and Poland in 1990–2017 is investigated. With this third plane of mediated memory deals with the study of the spatial cut of commemoration – the creation of memory places of deportees, and its preservation in the regional dimension of Ukraine as well as of Poland (in the places of former residence of the Ukrainians) in the context of Polish-Ukrainian relations in the humanitarian field. An important factor that had influence on the representation of the experience of deportees, including in space, was the image of the small homeland. On the basis of interview materials and with using the method of content analysis this image, its place in the hierarchy of values of displaced persons, as well as the influence of origin on the formation of the historical memory of descendants are highlighted and decrypted. The analyzed press and journalism give grounds to assert that despite the difficult political and military situation in the country that influenced the appearance of internally displaced persons and significant changes in the emphasis in Polish-Ukrainian relations during 2015–2017, resettlement actions are mainly the part of the regional historical memory. The memory of them is especially strong in places of compact settlement, or in resettlement families-environments. Increased media interest in deportations appears on the eve of the anniversaries, and is

especially clearly before round dates, as, for example, in the case of the 70th anniversary of Operation “Wisła”. Temporarily this event became important in the context of aggravation of Ukrainian-Polish humanitarian relations in 2015–2017. It is established that similar wave of public interest in Poland also increased on the eve of the anniversary of the action of “Wisła” in 2017. At this time appeared publications, which were devoted to the Operation “Wisła” in the context of the Polish-Ukrainian confrontation during the Second World War and the importance of reconciliation. In 2007, not only the symbolic gestures-apologies of Polish President Y. Kaczynski were actively discussed, but also the issue of the possibility of compensation. In 2017 in the Polish press were made the clear emphases on smoothing the contradictions of the past, and, at the same time, with a positive and partly manipulative thesis about responsibility of the communist system for carrying out the Operation “Wisła”. It is noted that the symbolic marking of the space by the deportees’ community have begun to occur especially active since 2004–2007 in places of compact residence, and in the oblast centers, where sculptural compositions began to appear on the initiative of socio-cultural societies of the deportees, usually with sacred elements that immortalized the tragedy of the Ukrainians from Zakerzon territory as well as churches and museums.

The inclusion of the symbols of deported communities to the cultural landscape of the city is a long process and depends on the influence of the community of displaced persons, since some of these symbols are not located on the main streets of cities. The exceptions are memorial signs in villages, which are usually located near the church, and are rather a single symbolic church space than the cultural marker of the deportees.

The concept of a small homeland through the prism of collective memory, in particular as communicative and cultural, is considered. Certain universality of the process of sacralization and idealization of the small homeland is confirmed. It is noted that similar processes occurred with the memory of the so-called “Crests”, or about the areas, which were lost by Germany after the war. The memory of the place of birth, of childhood, of youth became the space in which the house was introduced, after what it became the sacrum that was the basis for constructing identity. It is established that the descendants of the deportees, as the materials of the conducted questionnaires have

shown, heard the stories of their relatives about the territory of Zakerzon and deportation. However, the origin of the parents or family experience did not affect most of the children and grandchildren of the deportees. Only for a part of the descendants who grew up with traumatic stories, these lands became the so-called post-memory, built on the emotional experience of someone else's experience. This memory has become important not because of the feeling of belonging to these territories, but because of the connection with relatives that came from Zakerzon.

Keywords: Ukraine, Poland, The Second World War, deportation, cultural trauma, the image of small homeland, post-memory, regional memory.

Список публікацій

1. Павлів Ю. Видавнича діяльність суспільно-культурних товариства депортованих українців міста Львова. *Україна-Польща: історична спадщина й суспільна свідомість*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2016. Вип. 9. С. 280–290.

2. Павлів Ю. Депортація українців з українсько-польського прикордоння 1944–1951 рр.: особистісний та медійний дискурси. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2017. Вип. 29: Ювілейний збірник на пошану Миколи Литвина. С. 572–583.

3. Павлів Ю. Місця пам'яті депортованих із Польщі у 1944–1946 рр. в Україні. *EVROPSKÝ FILOZOFICKÝ A HISTORICKÝ DISKURZ. European philosophical and historical discourse*. Praha, 2016. Volume 3. С. 29–37.

4. Павлів Ю. “Нас били, різали”, “такий був час”: до питання колективної травми та наративу страждання в депортованих українців із Польщі у 1944–1951 рр. *Український історичний збірник*. Київ: Національна Академія Наук України, Інститут Історії України, Рада молодих вчених, 2018. Вип. 20. С. 189–201.

5. Павлів Ю. Образ “малої вітчизни” в історичній пам'яті переселенців із Холмщини та Лемківщини. *Україна–Польща: історична спадщина й суспільна свідомість*. Львів. 2015. Вип. 8. С. 163–179.

6. Павлів Ю. Образи українсько-польського пограниччя періоду Другої світової війни (за матеріалами спогадів жінок, депортованих із Холмщини). *Новітня доба*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. Вип. 1. С. 181–200.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	14
ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	22
1.1. Історіографічний огляд.....	22
1.2. Характеристика джерельної бази.....	35
1.3. Історична пам'ять та травматичний досвід як об'єкт дослідження.....	42
1.4. Особливості вивчення пограниччя, множинної ідентичності.....	59
РОЗДІЛ 2. КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ 1944–1951 рр.....	71
2.1. Війна та міжнаціональний конфлікт: травма, віктимізація та фантомна пам'ять депортованих українців.....	71
2.2. Політико-правові підстави депортаційних акцій.....	86
2.3. Наративи переселенців про процес депортації та облаштування на новому місці.....	104
2.4. Депортаційні акції в медійному просторі та повсякденних уявленнях: регіональна/національна пам'ять.....	118
РОЗДІЛ 3. ІДЕНТИЧНОСТІ ДЕПОРТОВАНИХ. МЕДІАЛЬНІСТЬ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ.....	135
3.1. Образ малої вітчизни. Трансмісія пам'яті.....	135
3.2. Множинні ідентичності переселенців. Міжгрупові стереотипи: “свій”-”чужий”-”інший”.....	147
3.3. Місця пам'яті в Україні та Польщі. (Не)пам'ять про українську присутність у Польщі.....	167
ВИСНОВКИ.....	202
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	211
ДОДАТКИ.....	269

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АК – Армія Крайова (“Armia Krajowa”)

БХ – Батальйони Хлопські (“Bataliony Chłopskie”)

ВіН – Свобода й Незалежність (Wolność i Niezawisłość/ Wolność i Niepodległość, “Вольность і неподлеглость”)

НЗС – Національні Збройні Сили (Narodowe Siły Zbrojne, “Народові сили Збройні”)

НКВС – Народний Комісаріат Внутрішніх Справ (Народный Комиссариат Внутренних Дел)

ООН – Організація Об’єднаних Націй (United Nations)

ОУН – Організація Українських Націоналістів

ОУП – Об’єднання українців у Польщі

ПКНВ – Польський Комітет Національного Визволення (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego)

РОПБіМ – Рада охорони пам’яті боїв і мучеництва (Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa)

УГА – Українська Галицька Армія

УГКЦ – Українська Греко-Католицька Церква

УНР – Українська Народна Республіка

УПА – Українська Повстанська Армія

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка (Украинская Советская Социалистическая Республика)

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік (Союз Советских Социалистических Республик)

СС – Охоронні загони (SS, Schutzstaffel)

ЧА – Червона армія (Красная армия)

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії більшовиків України (Центральный Комитет Коммунистической партии (большевиков) Украины)

ВСТУП

Друга світова війна, депортації народів призвели до великих людських втрат та незворотних етнополітичних змін у Центрально-Східній Європі. Модель дослідження цього періоду виключно з погляду політичної історії стає нежиттєздатною, спрощує уявлення про минуле. Антропологічний поворот, який відбувся в західній історіографії ще у 70–80-х рр. ХХ ст., з особливою увагою на травматичному досвіді та формі його вираження в усній історії та історичній пам'яті стає відчутним в українській історіографії. Акцент на вказаній методології дає змогу простежити схему усвідомлення, відтворення/репрезентації історичних подій спільнотами пам'яті, зокрема депортованими українцями з Польщі, на підставі яких будується наратив, культурна травма через наявність болісних спогадів із воєнного часу та примусового переселення, пост-пригадування. Водночас є потреба дослідити процес включення візій історії до гранд-наративу держави.

Світові зміни, які призводять до розмивання, відкриття кордонів, активізували процес глокалізації, а відтак переосмислення ідеї регіону, локальної ідентичності. Тому вивчення регіонів, їх просторових та уявлених моделей відкриває чимало дослідницьких перспектив, особливо якщо йдеться про прикордоння. Території Холмщини, Надсяння та Лемківщини, які фактично були найзахіднішими регіонами проживання українців у межах етнографічних теренів, становлять особливий інтерес із погляду їх розташування та поєднання кількох культур. Вивчення цього терену дає можливість простежити, як трансформація кордонів впливає на населення цих теренів (особливо, якщо вони втратили зв'язок із ними), яким чином відбувалося усвідомлення людиною прикордонного простору, як цей простір впливав на самосвідомість, уявлення людей про своє місце в ньому. Можливим є також дослідження особливих моделей побудови ідентичності, адже враховуючи, що прикордоння є простором, який творять представники різних культур, тут функціонують дещо інші механізми легітимізації спільноти.

Мета роботи – відтворити збірний образ депортацій, травматичних подій, які передували цьому процесу в уявленнях переселенців та нащадків, включеність їхнього досвіду в історичну пам'ять України; дослідити співвідношення між різними рівнями ідентичності, гендерні особливості пам'яті депортованих.

З реалізацією цієї мети пов'язані такі дослідницькі **завдання**:

– з'ясувати підстави депортації українців з українсько-польського пограниччя 1944–1951 рр. у контексті політики союзників у Другій світовій війні та формування повоєнних кордонів у Європі, проаналізувати головні віхи європейської міграційної політики в першій половині ХХ ст., нормативно-правові документи, які урегулювали процес депортації;

– простежити процес формування уявлень про міжнаціональний польсько-український конфлікт, Другу світову війну та депортацію з врахуванням особливостей творення наративів про травматичний досвід, спосіб їхнього передання наступним поколінням, репрезентацію образів минулого спільнотою переселенців, із виразними віктимізаційними акцентами;

– проаналізувати мас-медійні образи депортацій 1944–1951 рр., порівняти засади та принципи їх висвітлення в польській та українській пресі 1990–2017 рр., простежити повсякденні уявлення причин та завдань депортаційних акцій;

– вивчити вплив деструктивного досвіду на конструювання образу малої вітчизни депортованих; з'ясувати місце образу малої вітчизни в ієрархії цінностей переселенців; вплив походження на формування історичної пам'яті нащадків; з'ясувати процес творення місць пам'яті, її збереження в регіональному зрізі України, Польщі (в місцях колишнього проживання українців) у контексті польсько-українських відносин у гуманітарній сфері.

Об'єкт дослідження – образи депортацій і польсько-українського прикордоння в уявленнях переселенців із Холмщини, Надсяння та Лемківщини та відповідні історіографічні концепти, медійні дискурси, повсякденні уявлення, а **предметом** – наративи переселенців про життя напередодні війни; особливості репрезентації досвіду воєнних дій, міжнаціонального конфлікту, переселення та адаптації в радянському соціумі; образ малої вітчизни, механізми його

актуалізації та функціонування; процес збереження історичної пам'яті в родинних депортованих та поза її межами; збереження/втрати пам'яті про українську присутність на польсько-українському прикордонні до переселення; творення спільнотою переселенців символічних знаків та просторів, які присвячені трагедії депортованих українців із Польщі в Україні.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють події від 1940-х рр. до 2017 р. Верхня хронологічна межа пов'язана з аналізом методологічних підходів до питання міграції у європейській політиці першої половини ХХ ст., нижня – черговим напруженням у польсько-українських відносинах щодо трагічних сторінок спільної історії. Територіальні межі праці – терени Лемківщини, Надсяння та Холмщини як складових частин Краківського, Львівського, Люблінського воєводств (згідно з адміністративним поділом міжвоєнної Польщі); західні (Тернопільська, Рівненська, Волинська, Львівська) і південно-східні, куди були депортовані українці з Холмщини, Надсяння та Лемківщини (Одеська, Миколаївська, Запорізька, Херсонська, Донецька) області Української РСР; з особливими акцентом на західні регіони, де компактно проживають депортовані українці із Польщі (Івано-Франківська, Львівська, Волинська, Тернопільська та Рівненська області).

Методологічну основу праці становлять загальнонаукові принципи: наукової об'єктивності, системності, контекстуалізації. Використаний кейс-стаді підхід до формулювання об'єкту дослідження, який передбачає вивчення феномену депортації крізь призму політичної та соціальної історії переселення українців із польсько-українського прикордоння у 1944–1951 рр., і різних рівнів пригадування/пам'ятання: особистісного та безпосереднього пригадування свідків, опосередкованого в родинних та спільноті депортованих, і ширше в регіонах проживання депортованих та загалом у країні (крізь призму медійних образів та повсякденних уявлень), способів збереження цієї пам'яті в документальних фільмах, публічних просторах (пам'ятниках, церквах, музеях). Застосовано структурно-функціональний, порівняльний та методи аналізу та синтезу під час аналізу системи образів депортацій та польсько-українського

конфлікту, виокремлено його складові: уявлення переселенців, історіографічні концепти, медійні дискурси, повсякденні уявлення пересічних мешканців, які не мають родинних чи дружніх зв'язків із депортованими; виокремлено особливості цих образів, їх компаративізм.

Використано суто історичні методи: проблемно-хронологічний, ретроспективний та історико-генетичний методи до структурування складових частин, досліджуваних аспектів у дисертації, розкриття процесу формування, виокремлення послідовностей, особливостей різних рівнів пригадування/пам'ятання в колективній регіональній пам'яті України та конструювання місць пам'яті депортованих в Україні та Польщі, їх залежність від політики та відносин у гуманітарній сфері.

Під час аналізу масиву письмових спогадів та матеріалів усної історії історії використовувався антропологічний метод у поєднанні із міждисциплінарними, культурно-антропологічними підходами до дослідження колективної історичної пам'яті (часткове врахування методологічних зауваг А. Конфіно). Антропологічний метод застосовувався для вивчення концепту малої батьківщини депортованих, розкриття його складових і тих аспектів життя людини, які цілісно впливали на його появу, ідеалізовану та спрощену форму. Цей метод допоміг окреслити основні етапи формування системи ідентичностей депортованих, його національної та регіональної складової, які зумовлені як особистісними факторами світосприйняття, зокрема й минулого травматичного досвіду з часів війни, так і системою культурних особливостей кожної із локальних груп депортованих, сприйняттям місцевої громади, сукупності владних практик, освіти та праці. Міждисциплінарність та культурно-антропологічний підхід у вивченні колективної пам'яті в дослідженні полягав у тому, що бралися до уваги особливості історичної культури України та спільноти переселенців із виразними акцентами на жертвах, стражданнях у минулому. Врахування окреслених особливостей репрезентації історії, часткової замовчуваності теми польсько-українського конфлікту та депортації, особистісних факторів дало змогу виділити не лише сюжети, які висвітлювали депортованих, а й у який спосіб, і чому вони їх

репрезентують саме в такій формі. Цей комплексний аналіз також дозволив виділити засади та принципи висвітлення питання депортації в мас-медіа, документальних фільмах. Щодо аналізу усноісторичних джерел було використано нарративний метод аналізу, для виділення особливостей інтерв'ю, у тому числі гендерної специфіки, способів його представлення. Застосовувався контент-аналіз для виокремлення текстових елементів, складових частин образу малої вітчизни, визначення їх емоційних характеристик.

Наукова новизна роботи:

1. Комплексно проаналізовано проблему переміщення населення в контексті так званого “польського питання”, зокрема в політиці Радянського Союзу, Великої Британії та США, польського еміграційного уряду; простежено втілення концепції трансферу (переміщення населення) у європейській політиці та міжнародному праві першої половини ХХ ст.

2. Виділено основні психоемоційні, гендерні особливості репрезентації травматичного досвіду етнополітичного конфлікту, війни та переселення, які в поєднанні з історичною культурою України впливають на творення образу цих подій у спільноті переселенців та ширше на національному рівні.

3. Реконструйовано висвітлення депортаційних акцій у пресі України та Польщі, візуальних репрезентацій в українських документальних фільмах.

Удосконалено:

1. Аналіз перебігу процесу депортації, подальшого процесу адаптації матеріально-побутового й соціально-психологічного рівнів.

2. Підходи до вивчення історичної пам'яті депортованих, крізь призму еґо-документів, переселенських видань, матеріалів усної історії, місць пам'яті в Україні та Польщі.

3. Методи вивчення травматичного досвіду, його впливу на творення образу малої вітчизни депортованими, їх множинної ідентичності.

4. Способи дослідження концепту культурної травми спільноти переселенців та пост-пам'яті нащадків.

Практичне значення дисертації – під час аналізу, верифікації джерельного матеріалу, особливо усної історії, опублікованих спогадів дає можливість комплексно простежити процес творення наративів про трагічні, болісні події, отримані результати роботи можуть бути використані для розуміння впливу посттравматичних-стресових розладів, культурної травми на бачення подій, повторну віктимізацію суспільних груп, які пережили війну, примусовий виїзд із домівки, як от сучасні внутрішньо переміщені особи зі Сходу та Півдня України. Застосований міждисциплінарний підхід у вивченні історичних подій такого штибу, у поєднанні із суто психологічним інструментарієм може мати застосування в розробці практичних посібників для широкого кола фахівців, які займаються дослідженням травматичного досвіду. Антропологічні засади до вивчення міжнаціонального конфлікту, депортацій можуть бути корисними під час розробки підручників з історії України, узагальнюючих праць із регіональної історичної пам'яті України.

Апробація результатів дослідження відбулася на наукових семінарах та конференціях. Головні положення дисертаційної роботи були представлені у формі доповідей на VI Ісаєвичівських читаннях “Книгодрукування і видавнича справа в соціокультурних і державотворчих процесах в Україні”, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича (Львів, 9–10 березня 2016 р.); Міжнародній конференції “Масове насильство та геноциди на українських землях в 1930–1940-х роках”. “Центр дослідження міжетнічних відносин Східної Європи”. За підтримки Українсько-Єврейської Зустрічі та Історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (1–2 грудня 2016 р., Харків); VII Ісаєвичівських читаннях “Культурна пам'ять України: європейський контекст”. Західний науковий центр НАН України й МОН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівський історичний музей Інституту релігієзнавства – Львівський музей історії релігії Наукове товариство ім. Шевченка (6–9 березня 2017 р., Львів); Міжнародній науковій конференції для молодих дослідників “Досліджуючи минуле: методологічне оновлення в історіографії в Україні”. Національний університет “Києво-Могилянська

академія” (20–21 квітня 2017 р., Київ); Науковій конференції “70 років потому”, приуроченій річниці операції “Вісла”. Львівський історичний музей, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. (26 квітня 2017 р., Львів); III Міжнародній науковій конференції “Українсько-польські відносини в контексті суспільно-політичних і етнокультурних процесів у Центрально-Східній Європі (XX XXI ст.)” (24 травня 2017 р. Львів); у науковому семінарі відділу “Артис Лібераліс”(„Artes Liberales”) при Варшавському університеті (1–31 липня 2017 р.).

Публікації. Основні результати роботи викладені в 6 наукових публікаціях, з них 5 – у фахових ваківських виданнях.

Структура роботи побудована за проблемно-хронологічним принципом. Відповідно до визначеної мети та завдань робота складається з анотації, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 303 ст., у тому числі 199 ст. основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний огляд

Розгляд історіографії здійснено за проблемно-тематичним принципом, відповідно до завдань роботи виділено три ключові тематичні блоки: політико-правові підстави депортаційних акцій, у фокусі питання польсько-радянського кордону в дипломатичних відносинах СРСР та союзників, перебіг депортації та подальшої адаптації, концепт малої батьківщини, різні рівні історичної пам'яті.

Тема депортацій українців з українсько-польського прикордоння достатньо висвітлено в українській історіографії, однак більшість праць присвячені перебігу переселенських акцій, кількісним і територіальним вимірам розселення або ж подальшій матеріальній адаптації. Проблема ж правових підстав, або міжнародно-правової оцінки депортації, як порівняти з іншими аспектами, залишається майже не дослідженою. Виняток становлять лише публікації українських учених: Ігоря Козловського [374], Володимира Макарчука [392, с. 107–112; 392], Ігоря Цепенди [453], Андрія Козицького [372], які досліджували депортацію в контексті репресивної політики СРСР, геополітичних координат, польського питання під час Другої світової війни.

У публікації І. Козловського на базі матеріалів польських та українських архівів простежено перебіг дискусій щодо польсько-радянського кордону в процесі дипломатичних зустрічей країн великої Трійки (антигітлерівської коаліції). Показано, що після усунення еміграційного уряду Польщі польське питання і в його контексті українське вирішене в розрізі політики доконаних фактів, коли СРСР, Великобританія та США зуміли домовитися про встановлення повоєнних кордонів, легітимізувавши ці зміни на Ялитнській та Постдамській конференціях. Значну увагу І. Козловський також приділив роботі демаркаційних комісій під час зміни кордонів 1946–1948 рр. та 1951 р.

Історик та правник Володимир Макарчук [393] розглянув питання встановлення повоєнних кордонів у контексті дослідження законності приєднання західноукраїнських земель до УРСР в 1939 р.; міжнародно-правової діяльності

еміграційного уряду, позиції Великої Британії та США щодо включення цих теренів до УРСР. Автор прослідкував багатовекторну політику Радянського Союзу на завершальному етапі війни щодо західноукраїнського питання, яка здійснювалася на зовнішньополітичній арені, зокрема на союзницьких конференціях, а також урегулювання правової бази СРСР задля надання законності новим територіальним змінам. Автор у висновках зауважив, що міжнародні угоди цього період слід розглядати з погляду міжнародного права, що діяло в той час, а питання встановлення радянсько-польського кордону, на його думку, стало результатом не Тегеранської та Ялтинської конференції, а насамперед домовленостей між емігрантським урядом Польщі та СРСР, який уміло використовував суперечності між Великою Британією та США, задля досягнення власних інтересів. Щодо питання так званого “обміну населення” на польсько-українському кордоні, то В. Макарчук [392, с. 107–112] висловив доволі непопулярну тезу про те, що такі переміщення населення, якщо відмежувались від негативного людського виміру, мали й позитивні наслідки, адже дозволили в майбутньому уникнути міжнаціонального конфлікту.

Етнополітичні причини й наслідки українсько-польського протистояння під час Другої світової війни, зокрема перебіг депортаційних акцій, вивчав Ігор Цепенда[453]. Він дійшов висновку, що через гостроту польсько-українських відносин під час війни єдину можливість розв’язати конфлікт як польське, так і радянське керівництво вбачало в переселенні. Такої ж думки були британські та американські урядовці. Згідно з твердженням автора, радянське керівництво, яке формально не підписувало договору про переселення, намагалось уникнути правової відповідальності за можливу війну, а також стабілізувати міжнаціональні відносини на прикордонній території.

У посібнику Андрія Козицького [372], присвяченому масовим репресіям та геноцидам в історії ХХ ст. розглянуто питання примусового переселення ініційовані Радянським Союзом та Німеччиною під час Другої світової війни, подано розлогу характеристику застосування практики переміщення населення Російською імперією в кінці ХVІІІ – початку ХІХ ст., під час Першої світової

війни та у 1930-х рр. як засіб державної політики СРСР. Дещо вужчим аспектам вище окресленої тематики присвячені розвідки Ігоря Мраки [399, с. 81–85], Володимира Трофимовича [443, с. 239–251].

Політико-правові підстави депортацій 1940-х рр. у польській історіографії дещо краще розроблені, серед низки робіт можна виокремити доробок Кристини Керстен [496, с. 1–32; 497, с. 337–366], яка одна із перших почала досліджувати проблему масових переселень у ХХ ст., у контексті нової Версальської системи міжнародних відносин, розробку концепту переміщення населення європейськими етнографами, термінологічну класифікацію цього процесу у французькій та англійській мові, зокрема вживання поняття *transfer*. Як переконливо доводить авторка підходи, які були застосовані до переселення турків та греків у 1920-х рр., подальша розробка концепту переміщення населення в роки Другої світової війни зумовила широке застосування цього підходу задля вирішення національного питання в Центрально-Східній Європі.

Польський історик Ян Чернякевич висвітлюючи проблему так званої “репатріації” поляків із Радянського союзу, зокрема теренів Білорусі, Литви, України та інших республік [472] зосереджував увагу на передісторії цих депортаційних акцій. Підкреслюючи визначальну роль принципу національного самовизначення, який сформувався після Першої світової війни і вплинув на геополітичні підходи до вирішення питання національних меншин засобами переміщення населення. Вивчаючи проблему переселення польських громадян із так званих “кресів” польський дослідник Станіслав Чешелський зосередив свою увагу на термінологічних дискусіях щодо правомірності вживання поняття евакуація та репатріація. На думку С. Чешелського останнє поняття є хибним, адже поляки не покидали своєї батьківщини, відбулися зміни кордонів, а відтак люди змушені були переселитися [526]. В іншій публікації дослідник С. Чешелський простежив генезу застосування депортаційних акцій у Радянському Союзі від 1930-до 1940 рр., акцентуючи на репресивній ролі здійснених акцій, розвитку правової бази протягом міжвоєнного періоду [471, с. 29–56]

Питанням депортації в дещо ширшому зрізі як інструмент політики великих держав у ХХ ст. присвячений польськомовний збірник виданий під егідою Люблінського відділу Інституту національної пам'яті [556]. Серед низки статей, які присвячені депортаціям, організованих німецькою адміністрацією в Генеральному губернаторстві, порівняльній перспективі радянських та німецьких переселень, діяльності репатріаційних комісій, можна виділити публікацію німецького історика Інго Гаара, яка стосується передісторії масових депортацій у ХХ ст. [485, с. 17–30]. Дослідник проаналізувавши англо та німецькомовну історіографію з окресленого питання приходять до важливих висновків про те, що політика масових депортацій під час та після Другої світової війни, зокрема й німців можна вважати продовженням політики етнічних чисток, і переміщень населення на початку ХХ ст. на Балканському півострові, із певними ідеологічними нашаруваннями комуністичного та нацистського режимів.

Ще одним дослідницьким напрямом у польській історіографії в контексті депортації є вивчення правових підстав отримання компенсації за втрачене/залишене майно після переселення. Це питання в ширшому історичному контексті досліджувала Кристина Міхневич-Ванік, проаналізувавши не лише польські постанови та закони, а залучивши матеріали міжнародного права [514], Малгожата Фушара [447] розглядала суперечки, які тривають у Польщі щодо юридичного статусу й наслідків укладених угод про депортацію населення. Дослідниця аналізувала цілу низку законопроектів та постанов щодо виплати відшкодування за так зване “забужанське майно”, процес їхнього прийняття та оскарження в Конституційному Трибуналі. Хоча лише в другій публікації є побіжні згадки про компенсації постраждалим та їх нащадкам у операції “Вісла”, однак ці дві розвідки важливі з погляду порівняльної перспективи з українською проблематикою.

Англомовні публікації з питань міжнародного права, які стосувалися польського питання в Другій світовій війні з'являлися майже синхронно із дипломатичними переговорами [552, с. 441–448; 553, с. 300–308]. Серед величезного доробку англосаксонської історіографії, обрано три комплексні

дослідження. Публікації британських дослідниць польського походження Галік Коханської [500], Аніти Джей Пражмовської [525] висвітлювали проблему участі поляків у Другій світовій війні, зокрема й діяльності еміграційного уряду, дипломатичних перемовин із країнами союзниками.

У публікації Г. Коханська окреслені питання розглядала в ширшому контексті зосереджуючи увагу на ситуації на фронті, переміщенні армій, участі польських воєнних формувань у боротьбі із німцями. За схожим принципом побудована монографія А. Дж. Пражмовської, однак авторка дещо більше уваги приділяє польсько-британським взаєминам під час війни, програмі дій лондонського уряду Польщі, британському впливу на польсько-радянські переговори, відновленню взаємин. Г. Коханська акцентувала на значному вкладі польської сторони в перемозі над нацизмом, втратах під час війни на фронтах і цивільних жертвах, водночас зауважуючи, що в популярній культурі недооцінюють роль Польщі в Другій світовій війні. Г. Коханська зауважувала, що Польща у 1944 р. після утворення прокомуністичного уряду остаточно стала “незручним союзником”, інтересами якої пожертвували Велика Британія та США на користь Радянського Союзу, збереження відносин із ним. До схожих висновків прийшла також і А. Дж. Пражмовська польське питання Британія та США сприймали в контексті перемовин із радянської стороною, особливо виразно у 1943–1944 рр. Не зважаючи на військовий внесок польської сторони, внутрішні розбіжності в еміграційному уряді Польщі, не життєздатність їхніх вимог, вступ Червоної армії на територію Польщі у 1944 р. і не поступливість радянської сторони в питанні східних кордонів Польщі, перетворив Польщу на об’єкт міжнародної політики.

Британський дослідник Лоренс Різ у монографії “Друга світова за зачиненими дверима. Сталін, нацисти й Захід” вивчав перебіг війни, відносини антигітлерівського альянсу, їхні плани щодо подальшого устрою Європи, зокрема Центрально-Східного регіону. Значну увагу дослідник приділив польському питанню, особливо впливу радянської сторони в переговорному процесі щодо врегулюванні повоєнних кордонів; декларативним заявам західних союзників, які

використовували питання східних кордонів Європи задля налагодження та підтримки стабільних відносин із Радянським союзом [426].

Також у сучасній англомовній гуманітаристиці особливо активно депортації, переміщення населення досліджують у фокусі міграційних криз, проблеми біженців. У частині із цих видань, окрім практичного зрізу цієї проблеми, містяться розлогі теоретичні розвідки присвячені розробці концепту переселення/переміщення людей у ХІХ-ХХ ст. [467, с. 91–106], категоризації терміну, застосуванні в політиці великих держав [527, с. 605–625].

Депортації 1944–1951 рр. та подальша адаптація українців із польсько-українського прикордоння в українській історіографії на противагу попередній темі дещо краще досліджена, однак здебільшого публікації присвячені депортованим з одного прикордонного регіону, або ж їх компактному поселенню в Україні. До 1991 р. українсько-польське прикордоння досліджували, головню, українські вчені з діаспори. У праці “Нарис історії Холмщини й Підляшшя” Євген Пастернак відтворив історію названих теренів у ХІХ–ХХ ст. Депортація українського населення, на думку автора, стала можливою через непослідовну позицію УПА, яка не зуміла захистити українців. Автор навів статистику з польських офіційних джерел про кількість переселених українців до 31 грудня 1946 р., з якої випливає, що з 529 925 депортованих осіб 193 420 склали українці з Люблінського воєводства. Згідно з даними радянської статистики, від 15 жовтня 1944 до серпня 1945 року було переселено 485 764 осіб [418].

Політичні процеси на Холмщині та Підляшші під час Другої світової війни, депортаційну політику Польщі та СРСР, її наслідки, проблеми адаптації й особливості історичної пам’яті українців Холмщини й Підляшшя досліджував Олег Савчук [429]. Автор приділив увагу і проблемі адаптації переселених в УРСР, зокрема зауважив, що матеріально-побутове облаштування тривало кілька років, тоді як соціологічно-психологічна адаптація – упродовж десятиліть. Історик виокремив сюжети, які увійшли до історичної пам’яті переселенців: закорінення минулого Холмщини й Підляшшя в історії Галицько-Волинського князівства, спогади про Першу світову війну й досвід біженства в Росії, спогади про

польсько-українське протистояння з покладанням відповідальності на радянську й німецьку влади, одномірний героїчний опис УПА, відсутність однозначної характеристики Польщі та поляка.

Автори колективної монографії “Від депортації до депортації”, залучивши документи з канадських архівних фондів Андрія Жука, Володимира Кубійовича й Михайла Хом’яка, відтворили суспільно-політичне життя українців на Холмщині й Підляшші в 1915–1947 рр. У монографії акцентовано на становищі українців під час Першої і Другої світових війн. Докладно описано, зокрема, перебіг переселенської акції 1944–1945 років у всіх повітах Холмщини та Підляшшя – подано чисельність і маршрути переселенців, проаналізовано розрахунки й компенсації за покинуте майно, працевлаштування переселенців у південно-східних та західних областях [390].

Про облаштування і проблеми адаптації переселенців йдеться в наукових статтях Олега Губанова [339, с. 87–95; 340, с. 118–125; 338, с. 83–92], Дмитра Байкеніча [304, с. 47–50; 305, с. 231–237]. Різні аспекти матеріально-побутової та соціально-психологічної адаптації депортованих із Польщі вивчали Тетяна Пронь [422, с. 171–174] і Тетяна Гонтар [331, с. 175–185], Юлія Боднарчук [315]. Цим питанням також присвячений спеціальний другий випуск наукового журналу “Україна–Польща: історична спадщина й суспільна свідомість”, який видає Інститут українознавства імені Івана Крип’якевича НАН України. Серед низки статей, які стосуються проблеми депортації як складової польсько-українських відносин та політики [316, с. 54–71], розселення [323, с. 243–250] можна виділити також публікацію Галини Боднар. Дослідниця спираючись на методику контент-аналізу, проаналізувала усні свідчення переселенців із Ярославського повіту. Це дало змогу виокремити зі спогадів текстові секвенції та їх емоційне забарвлення. Авторка наголошує, що переселенці все ж вважали минуле життя в Польщі кращим, ніж у підрадянській Україні. І це пов’язано не тільки з втраченим майном, а й з утратою відчуття приналежності до громади, традиційних родинних і товариських зв’язків. Польщу як державу респонденти категоризують як “чужу”, тоді як поляків-родичів чи односельців – як “своїх” [313, с. 20–36].

Ще однією важливою публікацією Інституту українознавства був збірник доповідей конференції, присвяченій 50-річчю операції “Вісла”, на якій також було розглянуто перебіг та причини попередніх переселенських акцій 1944–1946 рр. [344]. В одній із розвідок історик Ярослав Дашкевич наполягав на тому, що акція “Вісла” була частиною системи, на якій базувалася національна політика Польщі щодо українців у попередні десятиліття. Сама ж операція, не зважаючи на підпорядкованість Варшави Москві, на думку вченого, була ініціативою Польщі, яка прагнула вирішити українське питання [343, с. 24–28].

Український історик та публіцист Роман Кабачій у монографії “Вигнані на степи. Переселення українського населення з Польщі на Південь України в 1944–1946 роках” досліджував процес депортації в більш ширшому зрізі як інструмент задля вирішення національного питання на прикордонні. Вивчив процес розселення, організаційний процес, який передував переселенню, суперечливе ставлення ОУН та УПА до депортації, які водночас захищали українців та перешкоджали, саботували переселенський процес [493].

У польській історіографії тема депортацій досліджувалася особливо активно в контексті так званої репатріації польських громадян із території України, Білорусі, Литви. Цьому зрізові проблеми присвячена публікація дослідниці Дороти Сулі, яка висвітлила різні аспекти роботи Державного репатріаційного комітету у 1944–1951 рр., зокрема й перебіг депортації українців із Польщі, її примусовий етап [534], збірник виданий польським Інститутом національної пам’яті “Екзодус. Депортації та міграції (східний напрям). Стан і перспектива досліджень”[480].

У монографії “Переселення українців із Польщі до УРСР у 1944–1947 рр.” [523] польський історик Ян Пісулінські ретельно дослідив функціонування переселенського апарату, засади його діяльності, перебіг депортації в Люблінському, Ряшівському та Краківському воєводствах. Історик підкреслював роль комуністичного уряду Польщі, який підписав за ініціативою Москви договір про депортацію українців, однак водночас втілював рішення, яке користувалося підтримкою в ширшого кола населення. Автор зосередив увагу як на перших

добровільних виїздах українців, які повірили агітації радянських агентів, або виїхали в пошуках кращого життя, так і на примусовому виїзді, яке розпочалося в березні 1945 р. Я. Пісульніські наголошував на тому факті, що пожвавлення в переселенні було зумовлено тиском і терором польських боївок та банд формувань, однак немає достовірних фактів, які б підтверджували гіпотезу, що до цього процесу причетні радянські спецслужби. Натомість автор переконаний, що переломним моментом у переселенні українців був серпень 1945 р. коли польська влада, через тиск Москви, застосовувала для пришвидшення процесу кілька дивізій польського війська, які вдавалися до грабежу та терору.

В окрему групу досліджень можна виділити публікації польських авторів українського походження, зокрема Ігоря Галагіди [486], Романа Дрозда [347, с. 11–18; 476, с. 28–44], які досліджуючи життя української громади на заході та півночі Польщі у 1950–1980-х рр., зосереджували увагу на перебігу та наслідках операції “Вісла”, підкреслювали її асиміляційне спрямування (здійснення заради вирішення українського питання). Натомість польський історик Богдан Гальчак, який також походить з української родини, розглянув причини акції “Вісла” в дещо ширшому контексті, порівнюючи її із депортаціями інших національних меншин у повоєнній Польщі. Дослідник прийшов до висновку що нова комуністична польська влада мала на меті не лише остаточно вирішити польсько-українські антагонізми на прикордонні, а і здобути прихильність серед місцевих поляків, пожвавити заселення опустілих північно-західних регіонів [488, с. 22–28].

На противагу дослідженням депортації українців у 1944–1946 рр. акцію “Вісла” активніше вивчали польські науковці, особливо в контексті польсько-українського конфлікту, історії північно-західних регіонів Польщі. Прикладом такого дослідження є публікації Гжегожа Мотики [518; 396] який вивчаючи перебіг польсько-українського протистояння, спростував поширену в тенденційній щодо України польській історіографії та публіцистиці тезу про те, що метою операції “Вісла” було знищення українського підпілля, яке після 1946 р. було нечисленним, а на теренах Нижнього Бескиду майже не знаходило підтримки в українців. Також історик не згідний із твердженням українських дослідників про

те, що Польща могла самостійно ініціювала здійснення операції “Вісла”, покладаючи першочергову відповідальність за її втілення на Москву.

Крізь призму політики польської влади щодо української меншості у 1940-х рр., діяльності УПА та перебігу облаштуванню, умовам проживання депортованих висвітлено історію операції “Вісла” в збірнику статей виданих польським Інститутом національної пам’яті [460]. Серед багатоаспектних та комбінованих публікацій можна виділити статтю американського історика Тімоті Снайдера, який підсумовував, що акція “Вісла” це військова операція, метою якої було завершення побудови мононаціонального польського суспільства, а в ширшому зрізі – вона поклала край уявленому просторові Речі Посполитої, легітимізувала нові кордони [532, с. 49–54].

В українській історіографії проблему депортації українців із Польщі здебільшого вивчали під кутом зору політичної історії. У руслі соціальної історії досліджували це питання українські вчені Галина Виноградська та Галина Боднар, зосередивши у своїх розвідках увагу на питанні малої вітчизни, її складових елементах [324, с. 407–413], процесі творення під впливом негативних переживань військового часу, зокрема ідеалізації життя до депортації [465, с. 119–127]. Фольклорист Леся Халюк також вивчала концепт малої вітчизни, його символічний та просторовий вимір у контексті жанрових особливостей наративів депортованих українців [447].

Більш комплексно питання культурної пам’яті спільноти депортованих та її просторовий вимір досліджено в польській історіографії. Соціальний антрополог Патриція Трещинська на базі архівних і усних джерел проаналізувала переселення лемків до УРСР і в північно-західні регіони Польщі (операція “Вісла”) [543]. Авторка дослідила конструювання спогадів та колективну пам’ять лемків першого-третього поколінь по обидва боки польсько-українського кордону. П. Трещинська вживала термін місце для опису того сакрального простору “місця над місцями”, який втратили депортовані лемки. У тих хто опинився в Україні ці терени під час оповіді стають реальністю, натомість у тих хто залишився акцентували не на процесі депортації, а роках опісля, однак загалом в обох груп

спосіб репрезентації цих подій залежив від того чи проговорювали цей досвід у родині. Також дослідниця підсумовувала, що численна кількість лемківських спогадів сукупно творить базис для самопізнання, репрезентації своєї групи, метаповідь спільноти. В іншій публікації, П. Трещинської, присвяченій практикуванню пам'яті в Бещадах, дослідниця на основі зібраного польового матеріалу протягом 2012–2015 рр. та 2010–2011 рр. простежила ставлення та використання української (бойківської) культури новими мешканцями [544]. Авторка сприймаючи пам'ять як “дискурсивну дію”, тобто як змінний багатовекторний процес стверджувала, що після депортації українців поступово відбувалося затирання пам'яті в публічному просторі так звана “суспільна амнезія”. На час дослідження цей терен був сповнений двох ключових міфологем – піонерської (осадники, нові мешканці освоювали “дикий край”), бойківсько-української на підставі яких будувалася колективна пам'ять регіону. Останній вимір пам'яті, по-суті це культурний спадок спільноти, яка зникла після війни, депортації. У публічному просторі здебільшого відбувалася репрезентація лише її колоритних елементів, так звана “бутикова багатокультурність” на комерційний, туристичний запит.

Соціолог, дослідниця колективної пам'яті депортованих Анна Вилегала [554, с. 292–309] на основі інтерв'ю із депортованими поляками та українцями в містечках Криж (до війни територія Німеччини) та Жовква проводила порівняльне дослідження дитячого досвіду переселенців, особливості дитячої пам'яті примусового переїзду, подальшої адаптації. Депортовані по обидва боки кордони репрезентували у своїх спогадах багатоголосся свідків подій (свій дитячий досвід, і розповідь із позиції дорослого), які чутливіше за дорослих сприймали нові умови та переїзд. Переживання дорослих, які переживали кризу ідентичності, відчуття нестабільності негативно також вплинули на дітей-переселенців. Однак, позитивні моменти із покращенням побуту після важких воєнних лихоліть згадували лише депортовані у м. Криж.

Вікторія Куделя-Свйонтек у публікації про поляків-переселенців до Казахстану порушила низку методологічних і етичних проблем усної історії. Вона

пропонує розглядати оповідачів не стільки як “носіїв інформації”, свідчення яких дають змогу заповнити “білі плями” в історії, скільки як суб’єктів-творців автобіографічних інтерв’ю, що творять (разом із дослідником) певний конструкт колективної пам’яті [506].

Публікації польських дослідниць Малгожати Гловацької-Грайпер “Трансмісія пам’яті. Діячі “сфери пам’яті” та переказ про Східні Креси в сучасній Польщі” [482] та Урсули Лехр “Переміщена Батьківщина” [510] є дотичними до тематики дослідження, висвітлювали локальний вимір проблеми малої/втраченої батьківщини, символічні та психо-соціальні підстави її творення, процес передання, збереження пам’яті. М. Гловацька-Грайпер на підставі інтерв’ю із депортованими та їх нащадками виділили два ключових образи реальної та уявної батьківщини, дві соціальні реальності кресів – сповнену суму та ностальгії (містить схожі травматичні звороти як у депортованих українців) та менш емоційну, із чітко окресленою новою державною приналежністю.

Уявлені та реальні виміри пам’яті про втрачені терени вивчав також американський історик Ендрю Демшук [474]. У дослідженні про творення колективної пам’яті депортованих німців із Верхньої Сілезії історик для окреслення концепту малої батьківщини вживає термін геймат (heimat), який також має дві конкуруючі сформовані складові – батьківщину пам’яті та батьківщину змінену. Е. Демшук також описував зміни, які відбулися в регіоні після депортації німців, зосереджував свою увагу на так званому “ностальгійному туризмі”, тобто відвідин переселенцями та їх нащадками теренів звідки вони походять, такі схожі процеси спостерігаються і в інших спільнотах депортованих.

Канадський соціальний антрополог українського походження Наталія Ханенко-Фрізен досліджувала практикування українськості, української ідентичності, її локального виміру в канадському містечку Мандери в провінції Альберта наприкінці ХХ ст. [449]. Використовуючи міждисциплінарні методи, дослідниця трактувала українськість як транснаціональний феномен, що є динамічним і проявляється не лише в публічному просторі, а й повсякденні через щоденні практики. Н. Ханенко-Фрізен стверджувала що українськість у цьому

ширшому антропологічному зрізі збереглася, але під впливом глобальних змін наприкінці ХХ ст. відбувалася переоцінка спадщини минулих років, спільнота намагалася затримати, зберегти той світ, який зникав, а відтак збільшилася кількість пропам'ятних ініціатив (від написання спогадів до збору місцевим музеєм спогадів, які уклали в збірник-літопис, що мав продемонструвати тяглість української громади).

У ширшому зрізі різні аспекти польсько-українських відносин у гуманітарній сфері, уявлення та стереотипи вивчав український історик Любомир Хахула [451]. Історик зосередив увагу на громадській візії складних питань польсько-української історії, зокрема Другої світової війни, Волинської трагедії в публічному польському дискурсі, особливо після Помаранчевої революції та Революції гідності. Л. Хахула простежив трансформації в ставленні до України після чергових політичних змін, конфлікти в першій половині 1990-х років, які виникали навколо культурного життя української меншості, дискусії навколо увіковічення пам'яті героїв та жертв та їх діаметрально протилежне сприйняття по обидва боки кордону. Польсько-українсько-російські дискусії про важкі питання історії ХХ ст., спроби рефлексії над ними в наративах, публічному просторі вивчав український історик Андрій Портнов, наголосивши на важливості діалогу між цими трьома сторонами, які хоча і творять самостійно свої історичні культури, але тісно пов'язані один з одним [420]. Для того, щоби простежити польську візію цієї проблеми було використано розвідки Мацея Стемпки [534, с. 137–159] Кшиштофа Маліцького [508, с. 47–71], Ярослава Сирника [536, с. 215–240], які застосували різні джерела (від матеріалів усної історії до історичних публікацій) намагалися по-новому окреслити, проаналізувати польсько-українські взаємини в історичній площині.

Отож, можна підсумувати, що здебільшого в українській історіографії питання депортації та суміжних проблем, вивчали в розрізі політичної історії, натомість відсутні комплексні дослідження із застосуванням антропологічних візій історії, а історіософський вимір та пов'язаним із ним проблема колективної пам'яті потребують подальшої розробки, розширення кола джерел.

1.2. Характеристика джерельної бази

Основою джерельної бази дослідження є записані та проаналізовані за методами нарративного аналізу спогади людей, депортованих із Холмщини, Надсяння та Лемківщини. Загалом проведено інтерв'ювання 42 осіб протягом – 2012–2016 рр. у Львові (23 особи), Львівській (4 особи), Франківській (1 особа) та Тернопільській області (14 осіб). Три особи із першого покоління депортованих відмовилося давати інтерв'ю, натомість заповнили анкету, де подали свої спогади [59; 60; 61]. Така вибірка зумовлена тим, що для цілісної картини дослідження враховувався досвід переселення та адаптації осіб із різних географічно-кліматичних регіонів. Взято до уваги теж місця розселення – це села (14 респондентів із Лемківщини компактно проживають у селах Глібів та Остап'є Тернопільської області), міста чи містечка.

Завдяки інтерв'юванню вдалося реконструювати ті частини досвіду переселенців, які зазвичай відсутні в збірниках спогадів, або подані доволі стисло. Зокрема це перебіг переселення, подальше матеріальне облаштування, також дешифровані моменти-сюжети із загального контексту розповіді, які стосуються соціально-психологічної адаптації, роздумів про передумови та причини депортацій, комплекс уявлень, які формують образ малої батьківщини.

Матеріали усної історії доповнюють дані, отримані в результаті невеликих соціологічних опитувань проведених авторкою. Для цього використано два типи анкет: поєднання відкритих і закритих запитань для нащадків переселенців, вільний асоціативний ряд для студентів, і відкриті питання для анкети в інтернеті. Протягом 2013–2018 рр. проведено анкетування із нащадками переселенців, які проживали у м. Львові та Тернопільській та Львівській областях [62], загалом 51 особа (див. дет. Додаток Д. – Ю. П.). Кількість та розселення респондентів не охоплює всі регіони України, але дали можливість окреслити особливості збереження пам'яті в другому та третьому поколінні, їхнє ставлення до регіонів, звідки походила їхня родина, вплив переселення на їхнє життя, ідентифікацію. Інші два анкетування проводилися навесні 2015 р. у Львівському національному університеті (див. дет. Додаток Е. – Ю. П.) 30 студентів перших курсів

філологічного та історичного факультету [63]; в інтернеті на базі платформи гул-форми в грудні 2016-лютому 2017 рр. [64]: 22 респонденти, здебільшого із Західної України, віком до 35 р., (див. дет.Додаток Є-Ю. II.)для того аби отримати дані про те чи депортація українців із Польщі є частиною ширшого історичного дискурсу. Результати цих двох анкетувань мають доволі вузьку вибірку (52 респонденти), але є, по суті, однією із перших спроб дослідження питання депортації в історичній пам'яті, зокрема серед молоді західних областей України.

Матеріали національного перепису Польщі у 2002 р. [13; 16] та 2011 р.[12; 14] демонстрували динаміку зростання кількості населення, яке себе ідентифікувало українцями та лемками. Водночас варто зауважити, що в переписі 2011 р. вперше застосовано підхід, який дозволяє респонденту обрати національну та етнічну ідентифікацію декілька разів: виключно польську, виключно не польську, та відповідно їх рангування польську/не польську як першу чи другу. Така формула дозволила простежити більш комплексно систему ідентичностей, однак отримані дані також мають маніпулятивну перспективу.

Цінними для дисертації є й результати соціологічних опитувань Центру дослідження громадської думки Польщі, які регулярно проводяться щодо актуальних суспільно-політичних, економічних проблем, ставлення поляків до інших народів (зокрема, крізь призму переломних подій) [15; 8–11] важких питань історії, у тому числі польсько-української [7], результати яких публікуються у вигляді звітів. На противагу розлогим польським соціологічним опитуванням, в Україні такі дослідження здійснюються рідше, і з меншим переліком запитань, проте і їхні матеріали є важливою частиною загального масиву джерел роботи [6].

Окрему групу джерел становлять матеріали, які зберігаються в Державному архіві Львівської області [2,1]. Це – описи майна, залишеного в Польщі під час евакуації з різних гмін Холмщини, Надсяння та Лемківщини, поіменні списки переселених осіб, заяви і справи громадян, які хотіли отримати радянське громадянство та добровільно переселитися до СРСР. Ці документи склали працівники евакуаційних комісій на місцях, переважно заледве грамотні червоноармійці. Тому часто в описах майна трапляються помилки, неточності в

географічних і власних назвах. Також трапляються виправлення, уточнення іншим чорнилом у розрахунках або загальній вартості майна, залишеного в Польщі. У майбутньому такі неточності при складанні евакуаційних документів сповільнювали компенсаційні виплати.

Аналіз публікацій спогадів показує, що “внутрішній”, особистісний аспект пристосування переселенців до нових умов у публікаціях майже не відображений – його або зовсім упущено в текстах, або сильно обмежено “зовнішнім” каркасом оповіді. Представлення переселенцями досвіду переселення та адаптації в такий спосіб, пов’язано з попереднім досвідом життя під час Другої світової війни. На тлі війни, міжнаціонального конфлікту депортація є менш болісним процесом, тому її нерідко описують стандартизованими фразами. Натомість спогади, які пов’язані з “малою батьківщиною”, переповнені емоціями. Депортовані головно зосереджували увагу в еґо-документах на трагічному досвіді війни та важкому процесі депортації, бо ця частина їхнього життя так чи інакше була замовчуваною, про неї не говорили публічно, особа яка залишала спогади прагнула передати, зберегти ці розповіді від забуття. Можливо, відсутність розлогих описів про пристосування до нових умов, середовища видавався для депортованих не суттєвим, або ж, на їхню думку, вони не відрізнялися від розповідей, переживань інших соціальних груп. Також варто враховувати факт самоцензури, у тих оповідях, які подавалися до друку, адже розповіді про суперечності, насторожене ставлення місцевого населення до депортованих одразу після переселення могли спровокувати конфлікт, особливо в невеликих містечкових та сільських громадах. Водночас значний акцент на польсько-українському конфлікті, депортації в збірниках спогадів пов’язано не лише із підходами до вибірки спогадів редакторським колективом, а в ширшому зрізі є відображенням того, що в сучасній Україні в історичній культурі переважає образ жертви, страждання й боротьби за утвердження власної українськості.

Чимало спогадів переселенців із Польщі опубліковано. Вони дають змогу відтворити умови проживання на українсько-польському пограниччі, прояви міжнаціонального конфлікту та хід переселення. У збірнику “Депортації. Західні

землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.” [77] вміщено спогади переселенців з усіх регіонів так званого Закерзоння, тобто Холмщини, Надсяння (включно із Нижньо-Устрицьким та Стрільківським районами Дрогобицької області), та Лемківщини, пов’язані з життям напередодні війни, польсько-українським протистоянням, перебігом депортації та матеріально-побутовою адаптацією.

Більшість опублікованих спогадів мають виразне регіональне спрямування, тобто в них зібрані оповіді депортованих лише однієї спільноти депортованих. Наприклад, суто холмською є публікація “Книга пам’яті”, видана до 60-річчя польсько-українського збройного протистояння, у ній зібрано спогади, які стосуються лише трагічних переживань; вміщено й публіцистичні нариси [91], або ж видання “Холмщина й Підляшшя: Обереги пам’яті: Історія, культура, спомини” [94]. Це – спогади з розлогими описами місць проживання в Польщі, міжнаціонального конфлікту, розповіді про труднощі переїзду й облаштування на нових теренах. Ще одним поширеним явищем є публікації спогадів односельчан, які містять також історико-краєзнавчі розвідки, наприклад, “Корманичі і Фредропіль на Перемишльщині” [85], чи збірка також присвячена селам Надсянням за редакцією Володимира Ханаса [93], або ж спогади присвячені одній родині, її переживанням Другої світової війни [74] трагічних подій, як от спалення села Малковичі [89], що на Надсянні.

Варто зауважити, що дещо відокремлено в рамках товариства “Любачівщина” публікували свої спогади вихідці із теренів навколо Любачева, Люблинця та Горайця. Здебільшого їхні спомини, чи краєзнавчі розвідки друкувалися в часописах “Вісник Любачівщини” чи “Наш край Любачівщина”. У цих часописах можна знайти спогади як і про депортацію та напружені польсько-українські стосунки під час війни [95, с. 90–94; 80, с. 33–36], так і про героїство, звитягу краян у лавах УГА та УПА [76, с. 35–38; 87, с. 77–84]. Спогади депортованих у 1951 р. також побудовані за схожою схемою – спомини про терени до війни, депортацію, особистісний досвід сім’ї чи родини, історично-публіцистичні нариси [83; 84; 88; 90].

Спогади лемків [73; 78; 81; 79; 86], видані в Україні мають схожу структуру, як і в інших груп депортованих. вступ-звертання зі згадкою про трагічні подію, далі нарис з історії села або родини (переважно, від кінця ХІХ ст.), який має доводити самотність або українськість лемківської громади, тоді опис життя й побуту лемків, перебіг депортації, облаштування на новому місці, враження від відвідин малої батьківщини

Загалом, більшість спогадів видані не великим накладом у межах певного суспільного-товариства, зокрема за ініціативи активних діячів, професійних свідків, однак вони здебільшого залишаються невідомими для широкого загалу, і користуються популярністю лише в рамках спільноти депортованих.

Щодо спогадів тих, хто був очевидцем акції “Вісла”, то здебільшого вони опубліковані в Польщі [96], частина із них у вигляді записів інтерв’ю зберігається в Архіві усної історії в місті Варшава (Archiwum Historii Mówionej; об’єднує також осередок Карта та Дім зустрічі з історією). Частина інтерв’ю записана на початку 1990-х, у них респонденти розповідали про перебіг операції “Вісла”, переїзд, труднощі, які виникали [3], у деяких є згадки про арешти людей і подальше їхнє перебування в таборі Явожно [4], перші роки опісля на новому місці, важку працю, подекуди за їжу, неприязне ставлення місцевих поляків на новому місці проживання [5]. Водночас варто зауважити, що хоча й респонденти розповідали про напруженість у стосунках із поляками після депортації на північ та захід, і взаємний страх, однак відзначали, що це було в минулому [5], так само зауважували, що ставлення військових, які їх супроводжували під час депортації було дуже різним, і залежало від особи вояка, траплялись навіть випадки, коли вояка підкупляли горілкою, аби задобрити [3]. Варто також зауважити, що частина респондентів, яка походила з Лемківщини оповідала про діяльність “української партизанки” (до якої із їхнього села ніхто не належав), що “робила шкоду” [5], тобто можна припустити, що справді місцева українська (лемківська) громада не симпатизувала УПА, або ж у такий спосіб люди відмежовувалися від негативного образу УПА та звинувачень, які існували в популярній культурі, що

операція “Вісла” була спрямована проти упівців і припинила терор здійснений ними.

В окрему групу джерел виділено документальні фільми та передачі про переселення [69; 67; 71; 72; 65; 70; 68] записи інтерв’ю з депортованими, які здійснюють ентузіасти, публічні діячі [66]. Спогади, які представлені у відеоматеріалах містять наочну емоційно-психологічну сторону розповідей, яку доповнюють міміка й жести, що допомагає краще їх інтерпретувати. Однак, слід пам’ятати що фільм як історичне джерело є сконструйованою реальністю, чи образом, який репрезентує думки та погляди авторського колективу, тобто навіть присутні спогади, а радше спосіб у якій вони представлені ширше у фільмі, те що і як говорили респонденти також залежало і від особи, яка здійснювала цей запис.

У роботі використано збірники документів, які відображають нормативно-правову базу депортацій, українсько-польський конфлікт. Відак, Іван Білас, у контексті історико-правового аналізу репресивно-каральної системи в Україні 1917–1953 рр., опублікував документи про перебіг депортацій у Польщі та Україні в 1944–1947 рр. Це, зокрема, основні угоди, які передбачали виселення, документи про формування управлінських структур, які займалися переселенням [98]. Збірка документів спецслужб Польщі й УРСР містить доповідні записки й донесення про суспільні настрої щодо переселення, про хід переселення на місцях, про вбивства поляками українців на території Польщі, надання пілг депортованим; циркуляри про організацію органів контролю в прикордонних пунктах відображають стан справ щодо реалізації міждержавної угоди про обмін населенням [101].

Видання “Репатріація чи депортація. Переселення українців із Польщі УРСР 1944–1946” вміщує документи від липня 1944 до грудня 1945 року (коли, на думку авторів, завершився перший етап переселенських акцій). Зокрема, це тексти не тільки угод про переселення, а й виконавчі інструкції та протоколи з цього приводу, документи спеціального управління при уряді Польщі з питань евакуації українського населення до УРСР із центром у Любліні та його представництв на місцях, відозви ОУН та УПА [102].

Збірник документів за редакцією В. В'ятровича “Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА” містить документи (доповідні записки українського підпілля про ситуацію на Холмщині та Галичині, напади польських боївків, спалення сіл, відплатні акції, списки жертв з українського боку), які відтворюють польсько-українське протистояння на локальному рівні. Однак він містить недостатню кількість інформації про втрати з боку польського населення [100].

У дисертаційній роботі також використано матеріали української та польської преси. Аналіз публікацій дав змогу простежити включеність проблематики депортації в колективну пам'ять населення України, простежити динаміку змін ключових підходів до подачі матеріалів у Польщі. У роботі використано публікації (видані 1990–2017 рр.) у таких виданнях: “Новий час” (Жидачів, Львівська область), “Голос з-над Бугу” (Сокаль, Львівська область), “Високий замок” (Львів), всеукраїнських газет День (Київ) та Дзеркало тижня (Київ), інформаційних інтернет-ресурсів – “Радіо Свобода”, “Zaxidnet” (Західнет); польських часописів – “Газета Виорча”(Gazeta Wyborcza, Варшава), “Мисль Польська” (Myśl Polska, Варшава), “На рубежу” (Na rubieży, Вроцлав), “Історія. До Рзечи” (Historia Do Rzeczy, Варшава); пресових ресурсів української громади в Польщі – “Наше слово” (Варшава), “Простір. The Ukrainian multimedia portal”. Періодика відображала частково регіональний зріз в Україні, та позиції різних ідеологічних середовищ від ліберального до консервативно-націоналістичного спрямування в Польщі. Вибірка матеріалів здійснювалася за тематичним підходом, головним критерієм відбору матеріалів була наявність інформаційних повідомлень, аналітичних розвідок, присвячених депортації українців у 1944–1951 рр., у тому числі і про операцію “Вісла”.

Періодичні матеріали доповнюють публіцистика громадських діячів, істориків, публічних інтелектуалів, які так чи інакше включені в гуманітарний дискурс польсько-українських взаємин, зокрема Віталія Портникова [198] та Ярослава Грицака [218], які розглядали погіршення польсько-українських взаємин у ширшому геополітичному зрізі, Володимира В'ятровича [114, с. 131–137] та

Вахтанга Кіпіані [107, с. 222–234; 120, с. 130–139; 154, с. 152–163], за редакцією яких були видані науково-популярні збірки, присвячені польсько-українському конфлікту, маловідомим аспектам депортаційних акцій 1944–1951 рр. “Незалежний культурологічний часопис “Ї”” [133, с. 55–72; 181, с. 35–47; 187, с. 4–5], сповідуючи принципи добросусідства та плюралізм думок на своїх шпальтах також друкував аналітичні та есеїстичні матеріали польських та українських публічних діячів, які стосувалися трагічних сторінок спільної історії. Сприйняття польсько-українського конфлікту на прикордонні, можливості примирення тісно пов’язано із Волинською трагедією, з цієї точки зору важливими є видання – “Волинь-дві пам’яті” [118] Це передрук статей, вміщених у “Газеті виборчій” та пов’язаних із волинською проблематикою, напруженими польсько-українськими відносинами у 1940-х рр., відозви до примирення моральними авторитетами України та Польщі. Схожу мету мало видання, яке стало підсумком спільного польсько-українського проекту зі збору свідчень на території Волині у 2012 р., тут, окрім матеріалів інтерв’ю, вміщені роздуми щодо причини польсько-українського конфлікту, його сучасне сприйняття [265].

Співтворцями ліберального дискурсу, спрямованого на діалог та порозуміння між поляками та українцями у сфері болючої історії ХХ ст. можна вважати громадського діяча Яцека Куроня [160] та журналіста Павла Смоленського [210]. Натомість публікації кресового середовища зберігали своє виразне тенденційне ставлення до України, польсько-українського конфлікту, депортації [252].

1.3. Історична пам’ять та травматичний досвід як об’єкт дослідження

Критика пізнавальних можливостей історії, а особливо – антропологічний поворот у західній історіографії другої половини ХХ ст. пожвавили інтерес до вивчення історичної пам’яті, її ролі в конструюванні ідентичності [346, с. 9]. Поняття історичної пам’яті, як і будь-яке інше поняття, яке вивчають декілька суміжних дисциплін (історія, соціологія, філософія, культурна антропологія), не має чіткого визначення. Понятійний апарат, який використовують для означення такої пам’яті в українській гуманітаристиці, різний: “своєрідний потенціал

народу” (Л. Добіжева), “суспільно-психологічне оснащення спільноти” (В. Масенко), “сховище традицій, досвіду” (В. Колєватов), “фундамент національної ідентичності” (Н. Яковенко) [377, с. 155]. Через постійне протиставлення історичної пам’яті та історії, “розмивання” методологічних рамок останньої поняття історичної пам’яті можна пояснити як “вітальність і дієвість культурно зумовленої й постійно актуалізованої інтерпретації минулого в культурних орієнтирних рамках сучасного життя конкретних суб’єктів. Вона нормативно спрямована й має тенденцію тлумачити минуле за критеріями його корисності для сучасності, послаблювати й витіснити невідповідний і суперечливий досвід” [428, с. 20–21].

Історичній пам’яті притаманна вибірковість, емоційна образність, спрощення складних категорій у такий спосіб, щоби їх зрозумів ширший загал [402, с. 16–17]. Спрощення і вибірковість створює основу для легітимізаційних площин (культурних, політичних, суспільних) особистості, спільноти [539, с. 29] відіграє важливу роль у процесі національного самоусвідомлення [351, с. 27] У цьому процесі важливе значення має час, який у історичній пам’яті розгортається не як послідовність, лінеарність, а функціонує як певний циклічний, міфічний процес [539, с. 29–30].

У західній історіографії в контексті дослідження пам’яті частіше вживають поняття культурної пам’яті, на противагу українській, де зазвичай використовують концепт історичної пам’яті. Цей термін – культурна пам’ять, як зауважила німецька дослідниця Астрід Еррл також є “umbrella term”, так званою парасолькою, “що поєднує в собі медіа практики та різноманітні структури, такі як міф, монумент, історіографію, ритуал, щоденне пригадування, взаємодію культурного знання, нейронних мереж” [479, с. 1].

Історична пам’ять як певний соціогуманітарний концепт має два виміри, рівні – індивідуальний і колективний. Найбільше дискусій викликає колективний вимір історичної пам’яті. Моріс Гальбвакс, який синтезував і розвинув ідеї Еміля Дюркгейма про колективні уявлення, висунув теорію соціальної зумовленості індивідуальної пам’яті. Пам’ять людини опирається на певні суспільні рамки,

тобто під час пригадування особа використовує не лише свої, а й чужі спогади, які акумулюються в суспільстві, а ця соціально-меморіальна конструкція впливає на те, як індивід будує свої спогади [447, с. 11]. Не зважаючи на популярність тези Хальбвакса в кінців ХХ-початку ХХІ ст. його сучасники, зокрема Марк Блок засуджував дослідника, що той не розробивши, не виписавши поняття культурної пам'яті “переніс його з індивідуальної до колективної психології” [479, с. 1]. Суперечки з цього приводу тривають і досі, головна ідея тих дослідників, які підтримували тези М. Блока зводилися до того, що “оскільки існують зрозумілі для всіх поняття “міф”, “традиція”, “індивідуальна пам'ять”, то немає необхідності використовувати додатково незрозумілі та оманливі поняття”. Варто погодитися із думкою А. Еррл, яка зауважувала, що “така термінологічна різноманітність дозволяє наукам як історія, психологія, соціологія, літературознавство вести методологічний діалог” [479, с. 1–2].

Погляди М. Гальбвакса розвинув французький дослідник П'єр Нора, використовуючи античний принцип мнемотехніки, вибудував концепт так званих “місць пам'яті” (*lieux de mémoire*). Це ідеї, цінності, уявлення, важливі точки часопростору, завдяки яким особа конструює свою ідентичність [408, с. 99–100; 475, с. 20]. Дослідницький проект “місць пам'яті” розпочався в 1977 р. зі вступного семінару П. Нора у Вищій школі соціальних наук. На відміну від античності, де “місця пам'яті” були необхідною мнемотехнікою, у П'єра Нора цей концепт хоча і є певним мнемотехнічним засобом, але вкрай ідеологічним, побудованим на принципах націоналізму [475, с. 19–20]. Для того, щоби зрозуміти це поняття, у якому відсутнє чітке авторське тлумачення [539, с. 12], передовсім варто звернути увагу на час та суспільний контекст у якому воно було створене. Як зауважив англійський історик Тоні Джадт, Франція, так і її історична наука у 1970-х рр. переживали переломні часи. Відбувалася швидка трансформація того звичного простору для французів, який із певними конфігураціями існував протягом віків, зникав той розмірений і повільний темп життя, а головно відбувалося переосмислення імперського минулого [345, с. 69–70]. Тому перед П. Норою передовсім стояло завдання інвентаризувати, описати

всі ті місця, увесь культурний комплекс (свята, знаки/емблеми, монументи, будівлі, урочистості, промови, архіви, словники, музеї), який дозволяє французам бути французами, усвідомлювати себе частиною цієї нації [475, с. 21; 345, с. 70]. Однак у цьому дещо суперечливому контексті це поняття було використано для того, щоби позначати ті монументи та пам'ятники, які є важливими для спільноти переселенців.

Модель колективної пам'яті як важливого чинника конструювання особистості вивчає подружжя Ассманів. Ян Ассман запропонував два поняття – комунікативна та культурна пам'ять для того, щоби пояснити феномен колективної пам'яті. Перший вид пам'яті, на думку дослідника, – це поточна пам'ять кількох поколінь, тоді як культурна – це сформована пам'ять про певний досвід, який набуває ваги лише після вербалізації, візуалізації, тобто він знаходить своє втілення в тексті, образі, обряді, пам'ятнику, і завдяки зусиллям певної спільноти стає символом важливим для самоусвідомлення [543, с. 119–120]. Аляйда Ассман виділила два види індивідуальної пам'яті: “мене” і “я” пам'ять, яку співвідносить із пасивним і активним пригадуванням. Перший вид пам'яті активізується неочікувано, під впливом запахів, звуків, фотографій, які повертають людину в певний момент життя. Другий вид – це свідомо діяльність особи, використання ресурсів пам'яті, орієнтоване на створення історії про саму себе, тобто ця вербальна та декларативна “я” пам'ять допомагає усвідомити свою ідентичність [456]. Щодо категорії колективної пам'яті, то, на думку дослідниці, її слід розміщувати посередині між комунікативною та колективною. Колективна пам'ять – постає з індивідуальних пам'яток свідків цих подій, вона існує допоки існують її носії, а опісля вона переміщується у вимір політичної історії [543, с. 119–120].

У пізніших публікаціях А. Ассман використовувала протиставлення активний та пасивний процес для окреслення динаміки культурної пам'яті. Дослідниця зауважила, що схожим чином як індивідуальна пам'ять твориться через постійну взаємодію пригадування та забуття, так само й культурні практики містять ці дві складові, які, у свою чергу, можна поділити на активне та пасивне

забування та пригадування [462, с. 97–98]. До активного виміру забування А. Ассман відносила цензуру та інші умисні дії, спрямовані на руйнування чи затирання матеріальної та духовної культури; пасивне забування форма культурного забування – “це неумисні дії, наприклад, втрата, нехтування, відмова. У цьому випадку об’єкти несуттєво зруйновані, вони неначе залишаються поза увагою, їх не використовують. Те, що є вже втраченим, але не зруйнованим може бути віднайдене випадково пізніше, наприклад, на горищі чи в результаті археологічних розкопок” [462, с. 97–98]. Щодо пам’ятання, то “інститути активної пам’яті зберігають минуле як сучасність, тоді як інститути пасивної пам’яті – минуле як минуле... Активна форма пам’яті втілюється в минулому сучасному як канон, а пасивна як минуле минулого – в архіві” [462, с. 97–98].

Важливим теоретичним та практичним доробком є публікації американського дослідника Алана Конфіно, який чимало уваги присвятив критиці тих методів, які зазвичай застосовують під час дослідження колективної пам’яті, сприймаючи її як частину “простору культурної історії” [336, с. 14]. А. Конфіно використовуючи запозичення із праць історика культури та мистецтва Абі Варбурга, а також проаналізувавши інші розвідки з окресленої тематики приходять до висновку, що пам’ять слід розглядати “як результат взаємодії різних образів минулого й загального спектру символічних репрезентацій, притаманних даній культурі” [336, с. 14]. Тобто під час дослідження пам’яті звернуто увагу на ширший соціальний та політичний, і загалом культурний контекст спільноти, зв’язків між різними образами минулого, способах їхнього творення та представлення. Подальша розробка цієї тези А. Конфіно належить також американському історику Вульффу Кенштайнеру, який наполягав на тому, що колективну пам’ять – це “результат взаємодій трьох типів історичних чинників: інтелектуальних і культурних традицій... “творців пам’яті”... “споживачів пам’яті”” [336, с. 17]. Іншими словами дослідник акцентував на тому, що вивчаючи колективну пам’ять як цілісність не можна ігнорувати соціальні практики, які існують у суспільстві, і водночас варто застосовувати широке коло

джерел та методик, зокрема не лише традиційних, чи усної історії, а й тих, які пов'язані із медіа простором і комунікаціями [336, с. 17].

У гуманітарному дискурсі вивчення пам'яті має чимало зрізів. Наприклад, польський історик Анджей Новак виділив два головних напрями дискусій щодо пам'яті, а відтак, і дослідницькі перспективи. Перший пов'язаний із медіа простором, вивченням так званої “живої, суб'єктивної пам'яті”, сповненої емоціями, які підсилюють сучасні комунікативні технології, особливо якщо йде мова про травматичний досвід переживання якоїсь події [407, с. 98]. Другий напрям дослідження – “загальна політизація історії”, вихідним постулатом до її вивчення стала думка Мішеля Фуко про те, що “історія є дискурсом влади”. П. Нора використавши цю ідею, як зауважила польська дослідниця Єва Доманська, виділив так звану “добру пам'ять у поганій історії”, яка, по суті, є пам'яттю скривджених меншин. Цю пам'ять активно використовувала влада в посткомуністичних країнах, завдяки чому відбувається творення ідентичності на основі пам'яті жертв [406, с. 99–100], як от в Україні.

Одним із ключових у роботі є поняття регіональна пам'ять. Цей термін використовувався для того, щоби продемонструвати регіональний/локальний зріз пам'яті в тих регіонах, де проживають депортовані. Адже на загальноукраїнську історична пам'ять, як зауважувала історик Олена Любовець, “значний вплив мають регіональні особливості. Сучасна Українська держава територіально складається з регіонів, які мали відмінну попередню історію, що заклало підвалини щодо існування певних відмінностей на регіональному рівні” [384, с. 117]. Польський соціолог Маріан Голка також вживав поняття регіональна пам'ять, протиставляючи її пам'яті універсальній, яка по-суті є історичним досвідом цілого суспільства. Регіональна пам'ять, чи пам'яті, на думку М. Голки слід використовувати в дослідженнях “минулого обраної групи, що функціонує в суспільстві” [483, с. 29]. Точніше пояснення цього концепту подали автори колективного енциклопедичного видання “*Modi memorandi. Leksykon kultury i pamięci*”. На думку авторського колективу, поняття локальної та регіональної пам'яті можна вживати як синоніми, адже їх поєднує те, що вони стосуються

вимірів пам'яті в певному регіоні, тісно пов'язані із місцевою ідентичністю [531, с. 49–50].

Використання цього терміну зумовлено також тим, що питання депортацій українців 1944–1951 рр. у радянській час зображували як добровільне переміщення населення, замовчуючи його репресивні елементи, частина осіб, які постраждали в результаті цього процесу не афішувала свого походження. Лише у 90-х рр. ХХ ст. на хвилі національно-політичного піднесення про це почали говорити відкритіше, там де згуртовувалися депортовані (здебільшого в регіонах західної України). У сучасних шкільних підручниках з історії України депортації 1944–1951 рр. подано доволі стисло. Також з огляду на той факт, що досі триває процес переосмислення минулого ХХ ст., зокрема і Другої світової війни, так звана внутрішня деколонізація пам'яті, то за основу була прийнята робоча гіпотеза – використання концепту “регіональна пам'ять”, що згодом знайшло додаткове підтвердження після аналізу джерел та літератури.

В еру інформаційних технологій уже в нікого не виникає сумнівів щодо можливостей аудіовізуальних засобів. Базисом сучасної культури є комунікація через аудіовізуальні засоби (сукупність змі, різних видів мобільних і нерухомих аудіо-текстових зображень). В усній, дописемній культурі основою була безпосередня розмова, згодом у вербальній культурі – письмо, а після винайдення друкарського верстату – друковане письмо, свідчення, які можна було зберегти для нащадків. Раніше, у вербальній культурі, мова становила межі пізнання світу, але сьогодні в аудіовізуальній культурі цю роль виконує “конгломерат рухомих зображень різного походження”. Новочасна культура “об'єднує та інтегрує вербальні та невербальні аспекти, аудіальні та візуальні, різні естетики..., які постійно творить та змінює в процесі творення” [549, с. 159].

У цьому контексті варто звернути увагу на фільм, який можна сприймати як історичне джерело, або ж як засіб для популяризації історії. Адже фільм “передає/репрезентує чимало інформації як текст культури, так само як і історичне свідчення, що пов'язане з конкретним соціальним контекстом, де постав цей текст” [521, с. 59].

Роздуми про сприйняття фільму як історичного джерела з'явилися майже одночасно із появою самого кінематографу. У 1898 р. на міжнародному форумі, присвяченому фільму як джерелу для популяризації історії Болеслав Матушевський запропонував створити в Парижі Музей чи архів для майбутніх істориків та вчителів, який б вміщував різні види фільмів, які б документували поточні події, навколишнє середовище [521, с. 62–63; 538, с. 63]. У 20-х рр. ХХ ст. данський історик та історіограф Крістіан Ерслев проявив інтерес до фільму як можливого історичного джерела, в 1947 р. вийшла перша, а сьогодні класична праця Зігфріда Кракауера, у якій здійснено спробу проаналізувати фільм як історичне джерело (дослідник намагався на підставі художніх фільмів часів Веймарської республіки віднайти німецький менталітет, шукаючи там витoki нацизму) [538, с. 63–64]. У 1980–1990 рр. на хвилі аудіовізуального повороту, і під впливом праць Хейдена Вайта (Уайта) у Західній історіографії, на думку польського дослідника Пйотра Вітека, з'явився новий підхід до вивчення історії крізь призму візуальних образів, що згодом виокремився в міждисциплінарний напрям – візуальної історії [549, с. 160–161]. В Україні цей напрям поки не викристалізувався в самостійну галузь, проте є окремі публікації авторства Юлії Кислої [368], Оксани Каліщук [363], присвячені відображенню історичних подій у фільмах.

Зрозуміло, що фільм представляє історію по-іншому, ніж писемні джерела, завдяки аудіовізуальному ряду/елементам, чи то пак метафорі відбувається “творення, спрощення, символізація великої кількості інформації” [521, с. 61]. Існує чимало підходів до класифікації фільмів за жанрами, жанрів загалом [516, с. 7–8]. П. Вітек, опираючись на генеалогічну теорію фільму, виділяє 4 основних типи фільмів: художні, поетичні, дидактичні, документальні, які, у свою чергу, поділяються на менші підгрупи. Теоретичним підґрунтям для такого поділу є систематизація фільмознавця З. Кракауера із поділом на художні (фабулярні) та нехудожні фільми (кінохроніка, документальні: репортажні, наукові, навчальні, про мистецтво) [548, с. 88–89]. Друга класифікація є достатньо вичерпною для використання в цьому прикладному дослідженні. З погляду джерельної цінності

важливішим може видаватись документальний фільм як відображення істинної реальності, проте таке міркування є частково хибним. Польський соціолог Анджей Зибертовіч стверджував “фільм – це культурно сконструйована реальність, відображення бачення автора”, тому навіть документальний фільм не є виключно об’єктивним джерелом, адже автор фільму може використовувати реконструйовану оповідь свідка, або ж подати власну інтерпретацію історичної події [521, с. 63–64] Фільм, навіть документального жанру, варто розцінювати не є як істинне відображення, передання реальності (минулого), а як її відтворення, тлумачення, чи прочитання крізь призму авторської позиції.

Перебуваючи, “по-той бік екрану”, глядач бачить цілісну картину, сприймаючи її як реальну, хоча це ілюзія реальності, яка виникла завдяки сукупності різних чинників. Будь-який творець/ автор фільму є заангажованим у певну систему цінностей, яка впливала на добір, спосіб представлення матеріалу. У процесі творення не лише художнього, а й документального фільму відбувався відбір певних фактів, монтаж, тому він не може відварювати історичну подію, а є лише її образ, уявленням [521, с. 64]. Вибірковість із яким твориться фільм, а головне його образність та нараційність дає можливість його інтерпретувати як носія історичної пам’яті [529, с. 108]. Минулі події у фільмі представляються за допомогою сучасних інтерпретацій. Польська дослідниця Моніка Пйотровська слушно зауважила, що “фільм є метафорою історичної дійсності, і водночас міфом, пов’язаним із колективною пам’яттю”, адже це сконструйоване минуле є продуктом сучасної “соціокультурної практики” [521, с. 70]. Спробою відтворити минуле, встановити із ним зв’язок, щоби знайти відповідь на питання, що турбують людину в сучасності. Таке захоплення минулим, на думку німецько-американського філософа та літературознавця Ханса Ульріха Гумбрехта є постійним прагненням людини подолати бар’єр, що відділяє її від предків, зосередивши свою увагу на кінематографі ми можемо реалізовувати ці прагнення, відчуваючи ефект присутності [521, с. 72].

Зосередивши увагу в дисертаційній роботі на суб’єктивному вимірі пам’яті неможливо не погодитися із думкою про те, що однієї із найважливіших

властивостей людської пам'яті є так званий “відблиск безсмертя”. Тобто прагнення зберегти пам'ять для наступних поколінь [536, с. 217]. У процесі збереження пам'яті, її складових, наприклад, спогадів, з часом ми усвідомлюємо, що спогадів стає щоразу більше, окрім того, вони відрізняються й можуть конфліктувати, тому “селекція/відбір спогадів у підсумку стає актом, суспільним виміром, результатами якого є створення каталогу/каталогів минулого, дихотомічно визначених (знання “вартісні” й “неварістні”, “правдиві” та “фальшиві”, “наукові” та “ненаукові”, “наші” та “чужі”)” [536, с. 218]. У контексті множинності пам'ятей, їх різноманітностей, особливо після трагедії Другої світової війни та Голокосту наприкінці ХХ ст. виник ще один напрям дослідження, пов'язаний із так званою пост-пам'яттю. Цей термін запропонувала американська дослідниця Маріанн Гірш, для окреслення розділу, чи типу пам'яті осіб, які безпосередньо не переживали певну подію, але перейняли погляд/ пам'ять від близьких осіб, родичів”. Найчастіше ця пост-пам'ять формується в розрізі травматичного досвіду, і як відзначав американський історик Домінік Ла Капра “така пам'ять наступних поколінь, яка створена на засадах посттравматичного ефекту може передаватись у гіперболізований, перебільшений спосіб, який іноді стирає відмінності й кордони, різницю із монотонним сенсаційним стилем” [536, с. 218–219]. Цей емоційний зв'язок і спосіб оповіді про досвід, який не був пережитий, а здебільшого сконструйований на підставі оповідей, можна простежити в на рациях переселенців, особливо тих, які були депортовані в дитячому віці, або ж були народжені вже після переїзду. Для того, щоби краще зрозуміти механізм творення оповідей, які репрезентує спільнота переселенців варто зосередити увагу також і на методологічних засадах вивчення травматичного досвіду.

ХХ століття часто окреслюють як століття війн та депортацій. Деструктивний вплив цих подій, відгомін “голосу війни” відчутний досі, особливо напередодні чергових річниць. З кожним роком стає все менше свідків тих лихоліть, однак біль втрати, який циркулює в ЗМІ напередодні трагічних

роковин навпаки зростає. Це пов'язано не лише із низкою комеморативних ритуалів, а й політикою пам'яті, маніпуляцією історією політиками.

Концепт страждання та героїзму, й із суттєвою перевагою першого, міцно вкорінений у колективній пам'яті українців. Цьому сприяють як і науково-популярні публікації, так і підручники з історії України. У контексті віктимізації історичного минулого країни варто крізь призму нових дослідницьких концептів, таких як от: травма, колективна травма, спробувати реконструювати, зрозуміти механізм творення такого образу.

Широке застосування поняття травми в зарубіжних соціо-гуманітарних дисциплінах (історії, соціології, культурній антропології) було б неможливе без ґрунтовних досліджень у сфері психіатрії, неврології. Вивчення психологічної травми бере свій початок ще в середині ХІХ ст.: одним із перших, хто зацікавився цим питанням, був французький психіатр та невролог Жан-Мартен Шарко. Він, як і його учень Зигмунд Фройд та його колега Йозеф Броєр, вивчав так зване явище істерії (цим терміном окреслювали комплекс психосоматичних розладів людини). У середині 1890-х років незалежно один від одного, у Франції Фройд, а у Відні Броєр, дійшли до висновків, що “істерія – стан, викликаний психологічною травмою. Нестерпні емоційні реакції на травматичні події призводять до зміненого стану свідомості, що своєю чергою, формує істеричні симптоми” [328, с. 21–25]. Подальші дослідження цих учених довели, “що соматичні симптоми істерії є замаскованими виявами інтенсивних травматичних подій, які були витіснені з пам'яті”.

Дослідження травматичного досвіду активізувалися під час і після Першої світової війни, у зв'язку із великою кількістю розладів, які за симптоматикою нагадували жіночу істерію ХІХ ст. Початкові уявлення про фізичну природу таких порушень, як слабкість, боягузтво, низький моральний дух солдатів, які страждали від таких проблем трансформувалися завдяки діяльності американського професора нейрофізіології, психології та антропології Вільяма Ріверза та інших у переконання, що бойовий невроз – це серйозний психічний розлад, який може виникнути в людей із сильним бойовим духом, і навіть у тих,

хто не постраждав фізично. Він наполягав на гуманному ставленні до пацієнтів, пропонував розмовляти про всі жахіття війни.

Під час Другої світової війни вчені довели: лікування-розмовою не є панацеєю в лікуванні бойового неврозу, так само як і транс і гіпноз, які хоч і дають можливість отримати доступ до травматичних спогадів. Систематичне й послідовне вивчення цієї проблеми розпочалось у 1970-х роках у розпал війни у В'єтнамі. Ініціативні групи ветеранів організовували закриті, так звані реп-групи, у яких відбувалося обговорення травматичного досвіду, сюди також запрошували психіатрів, одним із перших хто взяв участь у такій ініціативі ветеранів були Роберт Джей Ліфтон та Хаїм Шатан[328, с. 44–50]. Ці зустрічі “мали подвійну мету: підтримка окремих ветеранів, які зазнали психологічної травми, а також підвищення поінформованості суспільства...” [328, с. 50–51]. Тиск із боку таких ветеранських осередків призвів до появи програми психологічного лікування, центрів надання допомоги в рамках діяльності Адміністрації в справах ветеранів, яка також ініціювала дослідження війни на подальше життя ветеранів [328, с. 50–51].

Паралельно із цим у 1970-х розвивався жіночий рух, активні діячі якого виступили ініціаторами створення груп, схожих до реп-груп ветеранів, у яких жінки мали можливість розповісти про свій травматичний досвід [328, с. 53–54]. Завдяки тиску феміністичного руху 1975 р. в Національному інституті психічного здоров'я утворено Центр із дослідження зґвалтування [328, с. 55]. У 1980 р. було визнано синдром психологічної травми, а “Американська психіатрична асоціація включила до свого списку офіційного посібника з психічних розладів нову категорію під назвою “посттравматичний стресовий розлад”[328, с. 52].

Популяризація усної історії, масштабні дослідження Голокосту та розвиток філософії деконструкції в 1970–1980 -х рр. вплинули на появу нового концепту – культурної травми [442, с. 20–22]. Приблизно із середини 1990-х років цю концепцію активно розробляють у США та Західній Європі, використовуючи здобутки психіатрії для дослідження наративів, масс-медійних образів та різних інтерпретацій травматичного досвіду [490, 494]. Серед усього масиву авторів ми

акцентуємо увагу на студіях американців Джеффри Александр, Кеті Карут, дослідження яких дають можливість зрозуміти механізми поширення, усвідомлення травми в колективі, як жах-біль, які несуть травматичні події впливають на вербалізацію цього досвіду.

Джеффри Александру належать публікації про конструювання травми як культурного концепту, який за наявності ініціативної групи (політики, науковці) та сприятливих соціальних настроїв (кризові, перехідні періоди під час яких активізується почуття зневіри, страху, або ж невизначеності) використовується для легітимізації певного режиму, утвердження певних політичних сил [461, с. 13–25].

Історик та культуролог Кеті Карут апелює до неможливості висловлення травми як такої, використовуючи результати томографічних досліджень пацієнтів, які переживали жахливі сновидіння пов'язані із травматичним досвідом, На підставі цього К. Карут стверджує, що “це є відображенням безумовного жаху, і схильності пацієнтів переживати емоції здебільшого як фізичний стан, а не як вербально закодований досвід” [365, с. 569]. Отже травма не належить а ні індивіду, а ні не може бути прив'язана до певного часу, однак вона передається наступним поколінням у не до кінця усвідомленій формі [365, с. 570–578].

Згідно з новіших досліджень травматичної пам'яті, проведених у кінці 1990–2000-х років викристалізувався діаметрально протилежний підхід, який заперечував не можливість висловлення, усвідомлення травми. Навпаки наголошувалось на тому, що ці спогади залишаються живими та яскравими протягом життя людини [524, с. 101–102]. Підживлювали інтерес до цих розвідок і публічно-правова проблема, пов'язана з так званим синдромом фальшивої пам'яті (*false memory syndrome*) в 1990-х рр. у США, тобто масовими зверненнями зі звинуваченнями в сексуальному насильстві в минулому (після терапевтичної програми із відновлення репресивної пам'яті) [473, с. 529–530]. Після хвилі цих прецедентів було доведено, що “людей можна змусити до пригадування подій, які ніколи навіть не траплялись” [524, с. 102].

Канадські дослідники Стівен Портер та Анджела Р. Бірт на основі дослідження спогадів (позитивних та травматичних) 306 студентів за спеціальними питальниками довели, що “травматичні спогади містять більше деталей та емоцій, ніж негативні” [524, с. 111]. Отримані дані також демонстрували, що не можливо забути, назавжди стерти з пам’яті емоційні спогади, а також, що частіше з’являлись у думках респондентів жахливі, погані спогади. Існує певний взаємозв’язок між індивідуальними особливостями людини, її статтю та сприйняттям травми: жінки частіше думали про такий досвід, детальніше описували [524, с. 112]. Водночас вчені зауважували, що, окрім нових дослідницьких перспектив, які дають отримані дані, слід ставитися до них з обережністю, адже, можливо, респонденти приховували деякі свої особливо болісні спогади [524, с. 112–113].

Важливою складовою дослідження історичної пам’яті, особливо її травматичного виміру є усна історія. Термінологічні дискусії навколо поняття усна історія, її статусу тривають і досі: її розглядають як методологію або ж як окремий напрям у науці. Отож, усна історія – це частина гуманітарного знання, яке виступає суто як методологія (використовують для вивчення соціальних аспектів, реконструкції минулого, аналізу усних джерел) або ж як окрема історична галузь [401, с. 165–166].

В українській історіографії теоретичні підходи до вивчення травматичного досвіду під час дослідження історії, зокрема усної, у порівнянні з іншими підходами застосовують рідше. Однак за останні роки можна помітити позитивну тенденцію зростання кількості досліджень із цієї тематики. Цьому сприяла діяльність Асоціації усної історії України та Української асоціації дослідників жіночої історії, за редакцією яких вийшов збірник статей про жіночий досвід Другої світової війни на теренах Центрально-Східної Європи [353]. Вивченням травматичного досвіду займаються окремі науковці, насамперед Г. Грінченко [423], О. Кісь [369, с. 171–191], О. Соболева [435, с. 44–51], І. Огієнко [410, с. 146–156; 411, с. 148–160], М. Гавришко [326, с. 89–107]. Варто зауважити, що ця проблематика дещо краще розроблена в польській гуманітаристиці, насамперед

завдяки соціологу П. Штомпці [541], який активно впроваджував поняття культурної травми, а також дослідникам М. Зарембі [560], А. Вилегалі [554, с. 292–309; 555, с. 133–166].

Матеріали усної історії, особливо автобіографічних інтерв'ю, варто сприймати, як особливе історичне джерело. Як зауважила польська дослідниця Вікторія Куделя-Свйонтек автобіографічне інтерв'ю це інтеракція, певна гра між інтерв'юером та респондентом, що відбувається за правилами так званого “автобіографічного пакту”. Цей термін запропонував французький історик та соціолог Філіп Лежйон, на його думку, автобіографічна оповідь це не просто розповідь, це “свідоме чи не свідоме конструювання певного тексту про себе, який дозволяє надати сенс і значення подіям власного життя” [506, с. 86–87]. Співпричетність до творення цього виду джерела перетворює процес запису інтерв'ю на певну конвенцію, згоду вислухати і ставитися з повагою до тієї сконструйованої історії життя, яку пропонує людина [506, с. 86–87]. З цим також пов'язані й етичні засади роботи усного історика, які насамперед полягають у сприйнятті респондента не просто як джерело чи носія інформації, а як співтворців минулої реальності, яку намагається відтворити дослідник і сам наратор. Замовчування певних важливих подій у конкретній розповіді не має слугувати підставою для побудови ширших висновків про відсутність цього досвіду у всій спільноті, яку досліджує історик, тут потрібно насамперед враховувати суб'єктивний вимір розповіді [506, с. 88–89]. А під час аналізу отриманих матеріалів, як наголошувала В. Куделя-Свйонтек – культурні взірці та систему цінностей респондента, а в підсумку ключовими питаннями дослідника мали стати: “чому в такий, а не в інший спосіб наратор запам'ятав минулу реальність, і чому він надалі її пам'ятав, і в такий спосіб її репрезентував” [506, с. 90–91].

Отож, суб'єктивний вимір історичної пам'яті визначив специфіку роботи з усно історичними джерелами, особлива увага приділялася жестам, міміці, артикуляції та темпу й особливостям мовлення, ритміці дихання респондентів, які сигналізують про їхній емоційний стан [371, с. 130–131]. Ця емоційна складова

розповідей дала можливість відтворити ті нюанси спогадів, які умисно (зادля психологічного захисту), або ж не умисно (вважають не суттєвими) замовчувалися, особливо це стосується аналізу тих частин оповіді у яких йшла мова про травматичний досвід війни, міжнаціонального конфлікту [417, с. 187–188].

Запис спогадів будувався на підставах напівструктурованого інтерв'ю (див. дет. Додаток Г – Ю. П.) (дослідник формулює вступ до наративної частини, у якому закладене питання-звертання, яке має спонукати респондента до роздумів і вільного викладу думок, згодом після завершення оповіді інтерв'юер задає уточнюючі запитання). При аналізі інтерв'ю використано наративний метод, суть якого полягає в аналізі оповіді. Під час якого головна увага дослідника зосереджена не на події, яку оповідає респондент, а на способі її подання [336, с. 60]. Відбувалося транскрибування й виокремлення текстових конструкцій, їхній нарративний аналіз, застосовано контент-аналіз для дешифрування образу малої вітчизни. Контент-аналіз використовують як соціологічний метод вивчення документів, за допомогою якого розкривають як виражений, так і прихований зміст комунікації. Також контент-аналіз розуміють як дослідницьку техніку для об'єктивного кількісного опису та аналізу змісту результату усного чи письмового спілкування. Він здійснюється шляхом систематичної класифікації виділених частинок тексту, розпізнавання в них прихованих тем і впливів [378, с. 40–41]. За допомогою контент-аналізу текстові конструкції були згруповані за рубриками, визначено їхнє емоційне забарвлення та здійснено підсумковий аналіз, на основі якого за кількісними та якісними показниками було реконструйовано образ малої вітчизни.

Під час аналізу матеріалів усної історії також була здійснена спроба виокремлення гендерних особливостей представлення досвіду міжнаціонального конфлікту, депортації та подальшої адаптації депортованих. Українська дослідниця Олена Іванова, використовуючи доробок соціальних психологів зауважувала, що гендерні особливості вираження емоцій є наслідком системи переконань та тих гендерних ролей, які закладалися в процесі соціалізації

людини. Тому “жінки в цілому виражають емоції більш вільно та відкритіше ніж чоловіки”. Проте в деяких ситуаціях і чоловіки схильні розповідати про свої переживання, особливо якщо вони підсилюють їхній домінуючий статус [358, с. 242–243]. Щодо схеми викладу розповіді, то як зауважувала українська дослідниця Оксана Кісь як і чоловіки, так і жінки будують на рацію за причинно-наслідковим зв’язком, але в чоловічих спогадах частіше присутня часова послідовність, натомість у жіночих рідше спостерігається такий суворий хронологічний виклад [370, с. 38]. Чоловіки в розповідях переважно зосереджують увагу на зовнішній картині світу, тоді як жінки – на “створенні інтер’єрів, заселення їх людьми” [342, с. 99]. Жінки частіше описують свій внутрішній стан, переживання та емоції, приділяють менше уваги просторовій локалізації, на відміну від чоловіків [342, с. 106–108].

Використання в дослідженні письмових та особливо усних наративів депортованих концептів, пов’язаних із травматичною пам’яттю, фальшивими спогадами покликані не заповнити білі плями в історії польсько-українського конфлікту та депортації, чи довести правоту однієї зі сторін протистояння, а показати людський вимір цих подій, особливості сприйняття та репрезентації цього досвіду. Обраний методологічний напрям не є універсальним ключем до дослідження, має певні обмеження та недоліки. Насамперед це питання верифікації усно історичних наративів, адже противники цього напрям часто критикують автентичність отриманих свідчень, їхню пізнавальну можливість. Однак усну історію варто сприймати не як джерело “правдивої/істинної/об’єктивної” інформації (так само як і будь яке інше джерело, створене людиною), а як погляд на ті чи інші події із середини, бачення свідка, спостерігача, яке надає задокументованій історії гуманістичного виміру.

Щодо травматичних спогадів, у тому числі матеріалів інтерв’ю, то існують діаметрально протилежні погляди щодо можливості їх відтворення-усвідомлення (травматичних подій), впливу на людину, як у когнітивних психологів, так і в дослідників гуманітаріїв. Перед дослідником гуманітарного профілю стоїть

чималий виклик, яку із запропонованих вище теорій застосовувати в роботі. Тому проаналізовані матеріали розглядаються із двох перспектив.

1.4. Особливості вивчення пограниччя, множинної ідентичності

Прикордоння – це складний соціокультурний феномен, багатовимірне поняття, що об'єднує різні, але взаємопов'язані поняття. Наприклад, такі як простір, взаємодію-конфлікт культур, релігії, символів, суспільств, чи його структурних, політичних, економічних форм організації тощо. Складність та багатогранність поняття, відсутність усталеної термінології в соціо-гуманітарних дисциплінах призводить до чималих термінологічних дискусії між різними спеціалістами [309, с. 5].

Термінологічні дискусії пов'язані насамперед зі змістом цього поняття в різних мовах, проблемою розуміння понять, що використовувалися в попередні історичні періоди [499, с. 1–2]. В українській мові існують два поняття пограниччя/прикордоння (місцевість біля кордону [298, с. 22]; територія, розташована біля кордону, вздовж кордону [299, с. 643]), однак це не вичерпує дискусій навколо контекстів, у яких вони використовуються [341]. В англійській історіографії використовують терміни *border (land)*, *frontier*, *boundary*; у французькій – *frontière*, *confins*, *limite*; у німецькій – *grenze*, *rand*, *randgebiet* [364, с. 50]. Початково поняття *frontier* в англійській означало передові загони, батальйони армії, так само як у французькій поняття *frontière* використовували у військовій сфері [499, с. 1–2]. Проте в сучасній англійській мові *frontier* означає мобільну й рухливу межу, також це поняття використовують для позначення процесу, зони переходу. Натомість *boundary* – це стійке поняття, його найчастіше використовують для означення державного кордону. *Border* і *borderlands* – загальні поняття, що включають *frontier*, *boundary*. Термін *borderlands* використовують теж для позначення уявних кордонів/меж, наприклад, для позначення цивілізаційного кордону між східною та західною культурою й релігією (як у польській мові – *kresy wschodnie*) [364, с. 50].

Концепція “фронтиту” Ф. Тернера, яка стала початком в дослідженнях пограничного простору та спільнот, і досі не втрачає своєї актуальності, і зазнає

постійних модифікацій. Сьогодні акцент у дослідженнях перемістився із вивчення лише простору, або ж людських спільнот, що проживають на прикордонні до складних питань пов'язаних із суперечливими тенденціями розвитку (наприклад, руйнування державних кордонів у Центрально-Східній Європі наприкінці ХХ ст., їх вплив на мислення, сприйняття й поведінку людей) [364, с. 49–51], мультикультурної взаємодії, ментальності здійснюється в межах *border studies* [321, с. 67–68].

Подібно до еволюції тернерівської концепції “фронтиту” в Центрально-Східній Європі схожих трансформацій зазнав термін “креси”. Уперше цей термін вжив польський поет і письменник Вінцентій Поль у поемі “Могорт” (1855), яка оспівувала лицарів – захисників прикордоння. Хоча в сучасній польській культурології та літературознавстві *kresy* і є самостійним терміном, що позначає минуле польське прикордоння на сході, однак загалом для позначення всіх прикордонних територій його не використовують [439, с. 15]. Початкове значення кресів, як укріпленої смуги поселень, що охороняла польські землі від татарських, і згодом козацьких набігів, змінювалося і стало включати прикордонні південно-східні території, після поділів Речі Посполитої – усі східні території. Семантичне навантаження цього поняття не обмежується лише просторовим визначенням кордонів, а і включає ідеологічне, культурне, аксіологічне значення. Багатозначність цього терміну зумовлена частою зміною кордонів Польщі, і впливу її культури, суспільства [439, с. 26–27].

Так званий “кінець кресів” у межах просторового поняття відбувся після втрати Польщею східних територій на початку ХХ ст., проте образ цих земель як втрачених продовжив існувати в колективній свідомості. Відтоді креси – це архетипи, у які входять більшість польських топосів, що визначають національну ідентичність, з плином часу вони стають усе більше спрощеними, суперечливими, і менш важливими для польського суспільства через втрату своїх культурних символів, які творили міф, зменшення кількості осіб-носіїв історичної пам'яті [439, с. 39–43]. На схожий архетип перетворилася Холмщина, Надсяння та Лемківщина особливо для переселенців із цих теренів, які опинилися в Україні.

Символічний контекст поняття південно-східних кресів і малої батьківщини переселенців в Україні відрізняється, але можна провести певні аналогії: з втратою цих територій спільноти творять спрощений, поетизований образ, який дає змогу підтримувати емоційний зв'язок і конструювати ідентичність, тим самим демонструючи унікальність спільноти, її виключне право на ці території.

Доробок польських дослідників у вивченні концепту південно-східних кресів є чималим, і може слугувати взірцем до вивчення прикордонних територій. Передовсім науковці займаються розробкою теоретичних принципів функціонування цього поняття [439, с. 50–51], намагаються вписати цей феномен у ширший європейський дискурс [498, с. 13–24]. Наприклад, дослідник Ян Кіневіч, порівнюючи поняття східних кресів зі схожим прикордонним явищем, що існувало в Іспанії – Іберійським півостровом (місцем зустрічі мусульманської та християнської цивілізації), дійшов до висновку, що міжморське прикордоння, тобто креси були європейським цивілізаційними проектом, розширення, якого підживлювала польська господарська експансія [497, с. 15–16]. Проте так звана європейська реальність кресів насамперед була уявною, адже її творили міфологізовані сюжети, які мали протистояти російській експансії. Схожий ідеологічний підтекст поняття кресів має й зараз – Унії Європейської [498, с. 21–22].

Разом із модифікацією понять, концептів, які використовують для дослідження пограниччя, змінився й сам простір. Як зауважила Ярослава Верменич, простір “перетворився на активний, самодостатній чинник впливу як на архетипи і структури подій, що відбувається, так і на їхнє сприйняття”. Ця трансформація вимагає переосмислення дослідницьких підходів у вивченні пограниччя [321, с. 68]. Дослідниця пропонує досліджувати це поняття відштовхуючись від його багатовимірності. Такий підхід дає змогу відмовитися від моделі, коли пограниччя досліджується лише як простір зіткнення-розмежування культур, і запропонувати нові методологічні принципи, у яких прикордоння розглядається як простір зближення, діалогу різних культур [321, с. 68]. Така зміна фокусу у вивченні прикордонних територій, пов'язана з відмовою

від досліджень територій лише в рамках центр-периферія в Центрально-Східній Європі. Як зауважує польський дослідник Томаш Зарицький, такий аналіз призводить до “символічного знецінення теренів, яким приписують периферійний статус. Периферійність, на протипагу до прикордоння, яке сприяє дооцінці, прочитується як синонім відсталості та глухомані” [357, с. 87–90].

Вивчення прикордоння з погляду просторової моделі включає широке коло питань, пов'язаних із трансформацією кордонів, встановленням нових взаємовпливів на свідомість людей, їхнє самоусвідомлення, загалом зі складною структурою геополітичних процесів, владних відносин, формуванням нового типу ідентичності – регіональної. Пограниччя є простором, який творять представники різних культур, тому завжди має не лише фізичний, а й ментальний прояв [439, с. 16]. Цей ментальний прояв пограниччя, активно розробляють польські науковці, переважно розглядаючи прикордоння “як стиковий культурний простір”. Тут культури взаємодіють за схемою: зіткнення-конфлікт-сусідство-контакт. Польський дослідник Станіслав Уляш розширює цю схему, і вважає, що культурні пограниччя є перехідною зоною, у якій під впливом часу виникає особлива знакова спільнота, зі своїм набором кодів та символів, певним типом особи зі свідомістю [321, с. 72]. Функціонування норм, ідеологій на інших основах, ніж у центрі, поєднання цінностей різних культур призводить до виникнення особливої ідентичності пограниччя – регіональної субкультури. Ця ідентичність, чи субкультура має свою екзистенціальну філософію та ідеологію “приватної вітчизни” [321, с. 72].

Крізь призму ідеології “приватної вітчизни” відбувається творення образу прикордоння переселенцями із Закерзоння. Образ, як відображення дійсності у свідомості людини, є складовою частиною ширшого поняття – мовного образу світу, що є основною світобачення, світовідчуття людини [352, с. 20]. У свідомості формується ідеальний образ зовнішнього світу, який відображає знання про об'єкт пізнання, це знання водночас є “переживанням” цього об'єкту, через своє емоційне забарвлення [427, с. 20]. Мовний образ світу – є поточною інтерпретацією реальності, з погляду того, хто її конструює, відображає

ментальність особи, її поточні потреби [462, с. 14]. Тому в ширшому значенні будь-який образ світу – це витвір минулого, окресленого людським досвідом, історією, мовою, культурою спільноти (народу) [463, с. 14].

Якщо образ прикордоння розглядати з просторової точки зору, то його можна вважати географічним образом вписаним у культурологічне поле досліджень. Цей географічний образ – це просторове уявлення, що сформувалося в одній зі сфер культури, зазвичай це компактна модель географічної реальності, створена для її кращого розуміння. Умовно цей образ можна ототожнювати з реальністю, хоча насправді як і образи, так і контексти в яких вони вживаються постійно трансформуються [356, с. 92–93].

Образи українсько-польського прикордоння, як і будь-якого іншого простору, не є монолітними і статичними. У це поняття входять як мінімум дві складові: уявлення переселенців про ці терени, явище прикордоння як історіографічний концепт. Уявлення переселенців про прикордоння формувалося з чималої просторової дистанції, головню після примусового переселення, тому цей образ є надмірно ідеалізований. Прикордоння депортованих – це сільська місцевість на фоні мальовничої природи, з красивими будинками, розвинутим господарством, і лише дружніми, приязними стосунками з односельчанами, головню – поляками. Така ідеалізована візія прикордоння перетворилася на міф. Цей міф важливий для самоусвідомлення особи, бо слугує опорою для конструювання регіональної, чи локальної ідентичності переселенців. Це самоусвідомлення людини є частиною ширшої системи ідентичностей, або ж є підвидом так званої культурної ідентичності [528, с. 19].

У сучасному плинному світі питання ідентичності як належності до певної спільноти [409, с. 39] стає дедалі важливішим. Ключове питання “Хто я є?” неможливо звести лише до приналежності до сукупності людей, адже тут іде мова також і про усвідомлення людиною свого місця, ролі, а тому і “про формування ціннісно-сміслових орієнтацій, як характеристик особистості” [311, с. 12]. Множинність категорій, які вміщує в себе концепт “ідентичності” та різні його виміри, на кшталт персонального, соціального [310, с. 12], культурного (в

розумінні окреслення себе та іншого, певну диференціацію) зумовлює його теоретичну пластичність, вивчення різними науками.

Дослідження феномену ідентичності виводять із праць соціологів та психологів кінця XIX ст., проте спроби досягнути поняття “я”, “особи” у філософсько-богословських трактах сягають раніших часів [550, с. 5]. Праці Джона Локка, Рене Декарта, Адама Сміта [550, с. 5–6], Девід Юма, Томас Ріда заклали підвалини до розуміння ідентичності особи, її самототожності, свідомості [310, с. 19–22], тобто “соціологічної” концепції ідентичності, що сформувалась у XIX ст. [550, с. 6]. Таке індивідуалізоване поняття самосвідомості є порівняно новим феноменом. Мішель Фуко зауважував: “Західноєвропейське розуміння суб’єкта як особи із соціальними, правовими, економічними та моральними площинами було побудовано лише протягом двох останніх століть. До цього ці звичні люди в основному були не диференційованими, не відрізені як особистість і категоризувались як члени класових, родинних чи професійних груп” [550, с. 6].

Від початку XX ст. з’явилася чимала кількість досліджень, присвячених визначенню, категоризації цього концепту, різним напрямам, тому зупинимось лише на огляді визначальних праць. У першій половині XX ст. соціологи та філософи, представники напрямів символічного інтеракціонізму та соціального конструктивізму, намагалися зрозуміти механізм окреслення, визначення “себе” людиною в суспільстві. Ці питання особливо гостро постали після війни, зі зміною пізнавальних парадигм (лінгвістичний поворот, постмодернізм) у гуманітаристиці, завдяки соціальним рухам за рівність, процесам деколонізації у 1960-х рр. Тут на перший план висувалися питання пов’язані із соціальною природою ідентичності, її самістю, буттям, творенням у рамках символічної системи.

Чарльз Кулі, американський дослідник, стверджував, що “я” як самість закорінена в повсякденній мові, особливо займенниках, тобто позначення самості – це бінарні окреслення “я-не я”. Використовуючи ідеї американського психолога та філософа Вільяма Джеймса, який підкреслював рефлексивний характер самості

(кожного разу, коли я мислю, я усвідомлюю, що я мислю, не просто знаю, що я думаю), Чарльз Кулі визначав, що таке “я” і як воно формується завдяки соціальній взаємодії. На його думку, “Я” проявляється через уяву, згідно з концепції “дзеркального “я”/ дзеркальної самості” (“*looking-glass self*”, запропонована у 1902 р.) уявляючи собі, як ми постаємо перед іншими, як вони нас оцінюють, які емоції при цьому виникають, наше “я” усвідомлює, розуміє себе [550, с. 7–8]. У цьому підході важливим є не лише те, як ми думаємо про себе чи уявляємо те, як нас бачать інші люди, а й те, що такий взаємозв’язок між людьми, як зауважувала британський соціолог Кет Вудвард, “зберігає міцний елемент інстинкту та спільного людського спадку” [550, с. 8].

Американський соціолог і філософ Джордж Мід також зосередив свою увагу на зв’язку між тим, як ми бачимо себе, і здатності уявляти собі, як нас бачать інші. Індивідуальність твориться в соціальному контексті через мислення індивідів про те, що їх об’єднує із соціальним світом [551, с. 12]. У його розумінні самість не існує до процесу комунікації, а є невід’ємною частиною процесу, що відображає сам себе. Дж. Мід протиставляв “я” – суб’єкт власної уваги та “мене” – об’єкт власної уваги (“I” and “Me”) [310, с. 13]. “Я” реагує на особистість, що виникає через сприйняття інших людей, і завдяки цьому сприйняттю філософ вводить поняття “мене” на яке ми реагуємо як на “я”. Згідно з таким розуміння “я” варто розуміти як “відповідь організму на інших”, натомість “мене” як “організований комплекс поглядів інших, які сам хтось сприймає”. Зв’язок між “я” та “мене” виникає через взаємодію між внутрішнім та зовнішнім сприйняттям [550, с. 8–9]. Самість має багатоскладову ідентичність, згідно з трактуванням Міда, що можна пояснити тим, що в повсякденному житті особистість змушена по-різному себе репрезентувати (через різні соціальні ролі) [550, с. 9].

Розвинув концепцію ролей Дж. Міда американський соціолог Ервін Гофман, зосереджуючись на важливості їх символічності, водночас розширюючи контекст на те, як ці ролі виконуються. Е. Гофман помістив ідентичність у соціальний світ, який розглядає як драматургійну модель – спектакль, у якому особистість як актор грає певні ролі, виконує певні ролі за сценарієм, який хоча й не виключає

можливість вибору тлумачень, чи елементів імпровізації, але лише в межах тих ролей, які виконує [550, с. 9–10]. Ідеї Гофмана про залучення особистості в повсякденне життя за аналогією з театром мали вплив на його пізніших послідовників, зокрема в поколінні постструктуралістів. Пожвавили дискусії наколо концепції ідентичності також погляди про множинність особистостей у повсякденному житті [550, с. 10].

Суттєвий вплив на розвиток пізніших концепцій ідентичності мали етнометодологи, зокрема засновник цієї соціологічної школи американський соціолог Гарольд Гарфінкель. Використовуючи різні філософські напрями соціолог намагався виробити особливу методику для дослідження соціальної активності та відносин. Праці Гарфінкеля розглядають як частину “лінгвістичного повороту”. Водночас вони вплинули на австро-англійського філософа Людвіга Вітгенштайна, особливо на його пізніші роботи [549, с. 11]. Г. Гарфінкель стверджував, що соціальні актори володіють практичними мовними навичками, через які елементи повсякденного життя змістовно виробляються, їх можна спостерігати та усвідомлювати. Тобто люди самі створюють і управляють сенсом своєї об’єктивної реальності, отже, дослідник намагався зрозуміти, як відбувається/створиться ідентичність, а не що вона є й чому вона є [550, с. 12].

Австрійський та американський соціолог Пітер Бергер як представник напряму соціального конструктивізму зосередив свою увагу на вивченні взаємозв’язків, що існують між ідентичністю та суспільством. Разом із німецьким соціологом Томасом Лукманом Пітер Бергер у їхній спільній монографії “Соціальне конструювання реальності” (1966) стверджували, що ідентичність є основним елементом соціальної реальності, формується соціальними завдяки соціальним процесам [308]. Ідентичність перебуває всередині соціально сконструйованого світу, де індивід сам визначає своє місце [310, с. 13].

Німецько-британський соціолог та філософ Норберт Еліас напередодні Другої світової війни висунув концепцію так званої “фігуративної соціології”. Термін фігурація, на думку вченого, має допомогти подолати “традиційну пастку соціології – прірву між індивідом та суспільством” [373, с. 44], сам ж термін

“фігурації запроваджено саме через те, що воно чіткіше й однозначніше, ніж наявний поняттєвий інструментарій у соціології, виражає, що те, що ми називаємо “суспільством” є “сплетінням взаємозалежностей, утворене індивідами”“ [350, с. 44]. Н. Еліас використовуючи метафору колективного танцю намагався показати зв’язок індивіда та суспільства – “як у танці неможливо відділити танцівників від танцю й навпаки, – так само немислимо відокремлювати індивіда “*homo clausus*” від суспільства” [310, с. 14–15]. За допомогою таких образних засобів дослідник показує систему взаємозв’язків індивідів, видозміни/переміни суспільств, які так само, як і танці, бувають повільними, чи швидкими, досліджує процес державотворення [350, с. 45]. Щодо зміни фігурації, то її можна простежити помінявши кут зору, і зосередивши увагу на самоназвах людини, адже ім’я – це “візитівка, через посередництво якої відбувається інтерактивне включення названого в суспільство” [350, с. 14–16].

Французький соціолог та філософ П’єр Бурдьє, представник постструктуралізму й засновник концепції “соціального поля” [347], також зауважує роль імені у визначенні ідентичності: “за допомогою цієї особливої форми номінації – власного імені – на тривалий період твориться постійна соціальна ідентичність біологічного індивіда у всіх можливих полях, де вони виступають у вигляді агента, тобто у всіх можливих життєвих ситуаціях” [319, с. 78]. Однак П. Бурдьє наголошує на тому, що інформація, яка є в імені не містить опису, тобто властивостей ідентичності, адже те що номінує ім’я “це лише рапсодія різних біологічних та соціальних особливостей, що постійно змінюються, тому будь-які описи будуть чинними лише в рамках певного етапу та простору” [319, с. 78].

Суттєвий вплив на розвиток філософської думки, досліджень у гуманітарній сфері та власне на сприйняття різних культурних концептів мали діячі, які сповідували ідеї екзистенціалізму. Для них людина була лише “смертним індивідом, який живе не завершеним життям, у якому лише самосвідомість є фундаментальною та незмінною” [433, с. 735]. Одним із ключових запитань у цьому філософському напрямку було поняття ідентичності, яке трактувалось як

“самтотожність, саморозуміння людиною”[433, с. 737]. Французький філософ Жана-Поль Сартр вважав, що людина вільна у виборі своєї ідентичності, так само як у визначенні/віднайденні свого життєвого шляху, використовуючи свободу та відповідальність, якими наділена людина. Сартр услід за Гегелем розглядав питання ідентичності у фокусі людських відносин. На його думку, було би безглуздо вважати, що ідентичність має природне походження, наприклад, те, що одна людина є рабом, а інша – вельможею. Адже соціально визначена ідентичність є результатом “наперед заданого соціального взаєморозуміння, яке може бути зміненим” [433, с. 738]. У цьому прикладі залучені дві сторони, які встановлюють взаємовідносини між собою, отже, “ми не можемо володіти бажаною нами ідентичністю без згоди з боку інших”. Цей взаємозв’язок, який пояснював соціальне коріння нерівності, використали представники антиколоніального та жіночого руху, зокрема активний основоположник останнього Сіміона де Бовуар [433, с. 739].

Вивчення концепту самості та ідентичності неможливо уявити без психоаналітики, психіатрії, у рамках яких ще наприкінці XIX ст. розроблялися ці поняття. Французький психоаналітик та психіатр Жак Лакан у 1970-х рр., використовуючи ідеї Фрейда про несвідоме/воно, его/я та супер-его/над-я (id, ego, super ego), реінтерпретує їх, використовуючи поняття несвідомого (id), наголошує на ролі символіки та мови у формуванні тотожності [550, с. 17]. Ж. Лакан використовує метафору дитини перед дзеркалом, яка сприймаючи власне відображення як когось іншого починає усвідомлювати себе, щоби пояснити процес формування власної ідентифікації, яка базується на сприйнятті іншого [550, с. 18]. Не менш важливе значення тут відіграє гегелівська “діалектика визнання” (конфлікт між рабом та господарем за означенням), намагаючись подолати цю взаємозалежність виникає боротьба, агресія. Позиція суб’єкта, яка формується завдяки іншому, не може бути однозначно визначеною, адже існує певна суперечність між тим, що інша людина владає в поняття, що характеризують нас, та нашим розумінням цих окреслень [437]. Феномен ідентичності також досліджував американський психолог, психоаналітик Ерік

Еріксон, увівши у вжиток поняття “его-ідентичність”, “криза ідентичності” [375, с. 33]. Особливо цінними є його повоєнні дослідження. Згідно з підходом Е. Еріксона, ідентичність передбачає наявність “я” складової без відокремлення від соціального компоненту. Е. Еріксон підкреслював множинність факторів, які впливали на визначення ідентичності, адже саме поняття трактував як “збереження єдності серед різнобарв’я “я” та відчуття самості в середині внутрішніх та зовнішніх змін” [310, с. 25].

Дослідження концепту ідентичності від 1980-х рр. актуалізувалося із новою силою. Швидкі зміни в політиці та економіці, руйнування єдиної світоглядної-філософської системи вплинули на появу нової філософської категорії дійсності в другій половині ХХ ст. – постмодерн. Поява нового поняття, а відтак – і конструювання нової парадигми, крізь яку сприймають світ, викликала жваву дискусію, починаючи від кінця 1980–1990-х, а накладання дискурсу глобалізації зумовило нову хвилю досліджень у гуманітаристиці, зокрема й концепту ідентичності.

Вивчаючи стрімкий розвиток світу та намагаючись пояснити його зміни британський соціолог Ентоні Гіденс вводить поняття епохи “модерніті”, яку протиставляє попереднім часам традиціоналізму, аналізуючи систему організації суспільств, вплив та сприйняття різними інституціями людини. У рамках епохи “модерніті”, або ж новочасності (цей переклад більш поширеним у польській гуманітаристиці, хоча вживається і в українській) [545, с. 5–7] ідентичність особи стає фрагментарною, менш стійкою, слабшою, адже відбувається постійна та швидка зміна світоустрою, розмивання рамок того, що ще донедавна вважалося знайомим та зрозумілим, зокрема й соціальних практик [458]. Особистість дослідник розглядав як “рефлексивний проект, відповідальність за який несе сама людина”. Як наголошував Е. Гіденс: “Ми є не те, що ми є, а те що робимо для себе”, тобто підкреслюючи важливість свідомого усвідомлення себе, яке “підпорядковане загальнолюдським та фундаментальним цілям побудови почуття ідентичності” [481, с. 75]. Сучасність творить чимало можливостей для людини, і “ставить перед людиною складну різноманітність вибору, але так як він не має

фундаментального значення, то водночас пропонує мало допомоги” [481, с. 80]. Ця тиранія вибору впливає на життя індивіда, на його стиль життя, який слід розуміти як “набір практик, які людина виконує не лише тому, що задовільняє утилітарні потреби, а тому що вони творять матеріальну форму наративу самоідентичності”[481, с. 81]. Стиль життя передбачає певну єдність, адже об’єднує в собі звички та орієнтації людини, водночас вибір людини обмежений певними рольовими моделями, соціально економічними-обставинами [481, с. 82].

Плюралізм вибору, а, отже, – множинність ідентичностей підтримує індійський економіст та соціальний філософ Амартья Сен: “Світ часто розглядається як сукупність релігій (або “цивілізацій” чи “культур”), ігноруючи інші ідентичності, якими володіють та цінують люди, включаючи класову, статеву, професійну, мовну, наукову, моральну та політичну” [530, с. XVI] У повсякденному житті людина є членом різних груп, ці колективи, до яких вона належить, творять певні ідентичності, які варто розглядати сукупно [530, с. 19]. Наголошуючи на можливості вибору, А. Сен зауважує, що “свобода визначає нашу лояльність та пріоритети між різними групами... а наявність вибору не означає, що немає обмежень щодо нього. Вибір завжди здійснюється лише в межах того, що ми вважаємо можливим”[530, с. 19]. Особиста ідентичність також обмежена сприйняттям іншими людьми та соціальним становищем [530, с. 20]. Отож, подані вище методологічні розвідки дають підстави стверджувати про наявність системи ідентичностей, які сповідує особистість. До однієї із таких ідентичностей – регіональної чи локальної можна віднести цей тривкий зв’язок депортованих із “малою батьківщиною”, який співіснує поряд із ключовою самоідентифікацією – українською.

РОЗДІЛ 2. КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ 1944–1951 рр.

2.1. Війна та міжнаціональний конфлікт: травма, віктимізація та фантомна пам'ять депортованих українців

З початком Другої світової війни терени Закарпаття окупували німецькі війська, згідно з таємним протоколом до Договору про ненапад від 23 серпня 1939 р. [430, с. 166]. Червона армія після перетину Збруча 17 вересня просувалася далі на захід, оволодівши майже повністю Люблінським воєводством [417, с. 245–246]. 28 вересня 1939 р. Німеччина та СРСР підписали Договір про дружбу й кордони, згідно з яким до Німеччини відійшло Люблінське та частково Варшавське воєводства, а до Радянського Союзу – територія Литви. Кордон встановлювався приблизно по лінії Керзона – вздовж річок Сян, Солокія, Західний Буг [430, с. 166–167]. 12 жовтня 1939 р. утворено Генеральну губернію на чолі з Гансом Франком, куди ввійшли Холмщина з південним Підляшшям, частина Надсяння (Перемищина, Ярославщина), Лемківщина [391, с. 394; 379, с. 19].

Українсько-польське протистояння 1943–1944 рр. на території Люблінщини набуло форми міжнаціонального збройного конфлікту. Його слід розглядати в контексті Другої світової війни (націоналістичні структури розцінювали його як можливість проводити боротьбу за відновлення держави), і, як наголошував історик Ярослав Ісаєвич, “з урахуванням характеру польсько-українських взаємин кінця XIX-першої половини XX ст.” [360, с. 4]. Важливою передумовою до загострення польсько-українських відносин під час війни була політика міжвоєнної Польщі. Польський історик Влодзімеж Менджецький серед таких безумовних заходів “каталізаторів” виділив: мовний устав 1924 р., який обмежував розвиток української мови та шкільництва; брак заходів, які би сприяли розвитку сільського господарства українців, при одночасному збільшенні кількості польських поселенців; колонізаційно-ревіндикаційні акції [509, с. 14]. У польській історіографії, особливо тенденційного щодо України характеру, популярною є теза, яку висловив Здіслав Конєчни про те, що українці, які

проживали в Другій Речі Посполитій, мали ряд переваг над своїми співвітчизниками в інших країнах, оскільки Варшава сповідувала демократичні принципи. Натомість справжньою причиною загострення польсько-українського конфлікту є наміри ОУН щод створення української держави за допомогою Третього рейху, співпраця українців та німців у Генеральному губернаторстві [501, с. 34–43].

Безпосереднім приводом до початку протистояння була політика німецької адміністрації, яка, орієнтуючись у польсько-українському антагонізмі попередніх років, вміло його використовувала у своїх цілях [558, с. 93]. Загострення українсько-польської конфронтації сприяло планам Німеччини щодо опанування захопленої території Польщі в умовах нейтралізації визвольного руху обох народів [542, с. 202]. Визначальну роль німецької політики в радикалізації настроїв визнають як і польські, так і українські науковці [320, с. 86]. Проте існують суттєві розбіжності щодо причин перших сутичок, їх хронології. Український дослідник Володимир Сергійчук вважав вихідною точкою конфлікту на Холмщині та Підляшші 1941 р., коли, на його думку, “з’являються польські боївки, що тероризують мирне населення” [430, с. 177]. На противагу йому Володимир В’ятрович називав 1942 р., відзначивши, що виступи польського підпілля спрямовані проти німецької окупації та українського активу, який займав адміністративні посади на місцях [320, с. 86–87].

Польський історик Маріуш Заянчковскі зауважував, що восени 1942 р. активізувався комуністичний партизанський рух (після атаки на німецький табір для радянських в’язнів) у Люблінському воєводстві. У відповідь на діяльність партизанських загонів нацистська адміністрація провадила пацифікаційні акції протягом весни 1942 – зими 1942/1943 рр. у східних та південно-східних повітах Люблінського дистрикту, жертвами яких ставали євреї, поляки та українці [559, с. 95–100].

Польські та українські історики вбачали в німецькій переселенській акції 1942 р. у Замойському повіті безпосередню причину загострення польсько-українського конфлікту [398, с. 172–177; 459, с. 211; 382, с. 386; 389, с. 214]. Ідея

швидкої германізації Люблінщини належала бригадфюрерові СС Оділо Глобочнику, призначеному у 1939 р. командувачем СС та поліції в дистрикті Люблін. Згідно з його проектами 1941 р., які мали стати частиною довготривалого етапу плану “Ост” на Замойщині, пропонувалося виселити поляків та створити німецьку колонію переселенців зі Сходу (фольксдойчів) [398, с. 172–173]. Акція в Замості тривала з паузами протягом 27 листопада 1942–серпня 1943 рр., у її рамках також проведено “Ukraineaktion”, тобто українську акцію – у домітках депортованих поляків із частини Грубешівського та Білоградського повітів заселено українців, переселених раніше із Замойщини. Завершальним етапом була акція під кодовою назвою “Верфольф”, яка також супроводжувалася терором, прагнучи знищити партизанські загони. У селах “очищених” від поляків поселили українців із Білоградського та Замойського повіту. У такий спосіб нацистський режим створив захисну зону з українських поселень навколо німецьких колоній, відділяючи їх від польських поселень та партизанських загонів [398, с. 173–174; 559, с. 111–112]. Переміщені українці стали жертвою нападів Армії Крайової та Батальйонів хлопських на підставі колективної відповідальності. Українське населення в результаті примусового переселення відчувало себе скривдженим, але поляки сприймали їх як грабіжників та колаборантів [559, с. 101, 115]. Ґ. Мотика та М. Заячковські визнавали факти нападів польських партизанських загонів на українське населення у 1943 р. На думку цих польських істориків, вони мали на меті змусити українців залишати польські господарства. Водночас дослідники наголошували на ролі української поліції та місцевих українців, яка допомагала німецькій адміністрації виявити поляків. Використовуючи різні джерела Ґ. Мотика та М. Заячковські підсумовували, що українське населення в Люблінському воєводстві на початку 1943 р. загинуло головню через німецькі репресії, а не від польських партизанських загонів [559, с. 103; 398, с. 181].

Подальша ескалація польсько-українського конфлікту відбулася 1944 р, її апогеєм була серія антиукраїнських акцій у березні 1944 р., у результаті якої спалено 14 сіл (Сагринь, Турковичі, Модринь, М’яжке, Андріївка, Вороничі, Пасіка, Маличі, Ласків, Шиховичі, Березвине(волость Кирилів), Терєбінь,

Стріженець) [100, с. 348]. У польській історіографії цю частину конфлікту охрестили “грубешівською революцією”, яка на думку істориків М. Заячковського, Анджея Леона Соби була відплатною акцією відділів АК та БХ супроти УПА та загонів самооборони, у результаті якої постраждало цивільне населення [559, с. 282–288]. Польські дослідники Г. Мотика, М. Заячковський спростовували твердження про те, що події на Волині 1943 р. були спровоковані антиукраїнськими акціями в Люблінському воєводстві. Натомість історики доводили, що Волинська трагедія та наплив біженців з-за Бугу, які розповідали про неї, посирила напруження в польсько-українських стосунках та акції супроти українців Холмщини 1944 р. [559, с. 256–263; 397, с. 177–178]. Український історик Ігор Ілюшин дотримувався протилежної позиції: волинські події, на його думку, зумовлені масовими вбивствами у квітні 1942 р. української інтелігенції в Холмщині [359, с. 233–234]. Проте Я. Ісаєвич вважав таке твердження помилковим, бо “якщо і справді частина учасників нападів на українські села суб’єктивно вважали себе месниками, то ініціатори й керівники думали насамперед про “остаточне вирішення українського питання” в Польщі в її нових територіальних межах: наявність широкої смуги українських сіл, на їхню думку, могла б стати підставою для порушення питання про зміну кордону не на користь Польської держави” [360, с. 44].

Рух лінії фронту на Захід, розміщення загонів Червоної армії в Ряшівському та Люблінському воєводстві, які стали “фронтовим запіллям”, тимчасово призупинив польсько-український конфлікт [522, с. 109; 397, с. 229]. Однак після подальшого переміщення ЧА на Захід у січні 1945 р. сутички спалахнули знову. На рубежі 1944–1945 рр. та на початку 1945 р. відбулися напади відділів УПА на окремі польські сім’ї в Перемиському повіті [522, с. 109–110]. Ці дії спровокували польські партизанські загони, які з’явилися після розпуску АК, БХ та “підрозділи націоналістичного підпілля та формування, підпорядковані урядові Люблінської Польщі”. Спостерігалися широкомасштабні напади, спалення українських сіл у лютому-квітні 1945 р. у Перемиському, Ярославському та Любачівському повітах (у місцевостях від Любачева до Сяніка) [398, с. 230–232; 522, с. 114–116].

У квітні–травні 1945 р. польське та українське підпілля на Ряшівщині дійшло до порозуміння, підписавши в березні 1945 р. перемир'я в Сілиських [398, с. 233–234]. Хоча ще на першому добровільному етапі переселення українців, як зауважував польський історик Ян Пісулінські, польське підпілля незалежно від ідеологічного спрямування підтримувало його, використовуючи подекуди залякування та напади на українців. Однак після підписання порозуміння польське підпілля навпаки виступало проти депортації та допомагало українцям [523, с. 121–122]. Проте, як зауважив Ґ. Мотика, кінець цьому порозумінню настав після примусового переселення українців та нападів УПА. Тривалішим було перемир'я на Люблінщині, укладене між АК-ВіН (“Вольность і неподлегłość”) та УПА 21 травня 1945 р. у Руді Ружанецькій, навіть відбулася 27–28 травня 1946 р. спільна атака на Грубешів, у якому розміщувалися Переселенська Комісія та підрозділи НКВС. Проте це порозуміння не знайшло підтримки в загонах НЗС (“Народові сили Збройні”), які вчинили терор у селі Верховина 6 червня 1946 р., можливо, щоби посприяти розриву угоди [398, с. 234–238]. Завдяки порозумінню в Руді Ружанецькій у липні–вересні 1945 р. переселення українців із Польщі майже призупинилося. Задля активізації процесу компартійно-радянська влада залучила декілька дивізій піхоти польського війська [535, с. 78], непоодинокими були грабежі, звалтування. Траплялися, навіть, убивства та масовий терор, як наприклад, у селах Терка та Завадці Морохівській [519, с. 580]. Тривалість порозумінь між підпіллями варіювалася в різних місцевостях. Український історик та публіцист Роман Кабачій стверджував, що на Підляшші розрив відбувся найпізніше – в 1947 р. через те, що УПА накладала контрибуції і здійснювала грабежі польських господарств, на теренах Холмського та Грубешівського повіту – в 1946 р. через відсутність порозуміння між польським та українським керівництвом. У прикарпатських регіонах, тобто в Бещадах, домовленості були порушені вже в жовтні 1945 р. після рішення ВіН про демобілізацію своїх загонів, що, по суті, означало втрату союзника для УПА, а також через відплатні акції українського підпілля супроти поляків, які вдавалися до грабежу українців [493, с. 196]. Ґ. Мотика відзначав, що у вересні 1945 р.

місцеві підрозділи УПА отримали від керівництва наказ виступити проти депортації: знищувати переселенські комісії та залишене майно, яке міг використати ворог. Проте українські партизани провадили не лише диверсійну роботу – нищення комунікацій, чи вступ у сутички з військовими, а і вдавалися до терору польських сіл, насамперед у Ряшівщині. У Бещадах упівці на початку 1946 р. успішно здійснили акцію із ліквідації мережі застав Прикордонних військ [398, с. 253–256].

Після завершення депортаційних акцій у 1946 р. польське військо надалі боролось з українськими партизанськими загонами, проте, як зауважував Г. Мотика, підтримка місцевого українського населення ставало все меншою. У Нижніх Бескидах, які заселяли лемки, УПА не користувалося особливою підтримкою восени 1945 р., тому вже у 1946–1947 рр., можливо, було провести “успішну антипартизанську військову операцію, не вдаючись до етнічної чистки в Південно-Східній Польщі”. Проте нова комуністична влада вбачала безпосередню загрозу в польському національному підпіллі. Після його ліквідації проведено акцію “Вісла”, у результаті якої було знищено залишки УПА, хоча насправді першочерговою метою було вирішення українського питання в Польщі [398, с. 258–265].

Під час війни на Закерзонні не відбувалися масштабні воєнні операції, за винятком Лемківщини. Після перелому на Східному фронті наприкінці 1943–початку 1944 р. гітлерівці почали відступати з окупованих територій, у другій половині 1944 р. східну частину Лемківщини зайняли червоноармійці: райони Дуклі, Кромпної, Мисцови, до Дукельського перевалу, за які тривала позиційна боротьба. У результаті останньої були знищені села Мисцова, Кромпна, Березова, Гута, Святкова, а населення цих сіл депортували на захід. Новий наступ радянських військ розпочався 1 січня 1945 р., у результаті якого було зайнято всю Лемківщину, а лінія фронту пересунулася на захід [81, с. 112–113].

У переселенців із Холмщини та Надсяння початком “спільних траєкторій” (термін запропонований Ф. Шутце [505, с. 206] для аналізу біографічних інтерв’ю) – узагальнених сюжетних ліній розповідей про важкі моменти,

переосмислюючи які особа знімає із себе відповідальність через їх складність [337, с. 59–62], а відтак вихідною точкою, яка впливає на представлення подій, – можна вважати загострення польсько-українського міжнаціонального конфлікту, який посилив тривоги місцевого населення [44], частина якого поклала надії на те, що з приходом Української Повстанської Армії життя налагодиться [77, с. 210]; а в лемків – із передислокацією військ [73, с. 44], ліквідацією фронту [34; 32]. Тому лише в оповідях лемків, особливо тих, які проживали неподалік польсько-чехословацького кордону, є згадки, пов’язані із радянсько-німецьким протистоянням (зазвичай пригадують чоловіки) [34], переховуванням у лісі/полі [37] у так званих “схронах” із наближенням фронту, і пов’язаними з ними обстрілами чи бомбардуваннями: “Ходили ми по-під голе небо по полях, бо так стріляли, же як німці відступали. ..такий у нас був бій страшний... стріляли десь по закамарках, до літаків, а з літаків кидали бомби, а ми сиділи в льох під хатами. У нас як кинули бомбу на подвір’я: хата горить” [55].

Болісні розповіді як досвід травми-втрати стають матрицею, або ж рамкою, яка впорядковує, творить логічний зв’язок між різними фактами біографії. Також, приймаючи тезу Стівена Портер та Анджели Р. Бірт [524, с. 111] про те, що такі неприємні, важкі спогади не лише більш емоційні, а й детальніше закарбовуються в пам’яті, можна стверджувати про певний зв’язок між репрезентацією й тим, які емоції супроводжували ті чи інші події. Травматичні спогади неможливо забути, тому вони частіше з’являються в пам’яті [524, с. 111–112], а ніж позитивні.

Депортація, у порівнянні з попередніми обставинами життя під час Другої світової війни, є менш деструктивним процесом, тому він частіше представлений стандартизованими й уніфікованими фразами на кшталт: “3 липня село оточили польські військові, і дали термін на вечір слідуєчого дня, щоби ні одного українця не було в селі. Всього, що могли на віз поклали, остальне – пораздавали...”[42]. Або ж “війна була, біда була? нас переселили нас ту, ні їсти, ні пити, ні сі ні вбрати” [38].

Центральне місце в спогадах українців Холмщини та Надсяння займають сюжети, які пов’язані з нападами польських військових/озброєних формувань

[19], грабунками [82, с. 16–17], убивством односельців або членів родини [85, с. 109] (у тих, хто був переселений у 1951 р. ключове місце в споминах відіграє депортація) [53]; у спогадах лемків – такі ж негативні наслідки нападів або розправи, ініційовані німецькими й радянськими військовими [92], рідше поляками. Цей болісний емоційно-психологічний досвід, примусове переселення вплинуло на те, що депортовані здебільшого однобічно висвітлюють ці події, розповідаючи про проблеми виживання тільки своєї соціальної групи.

Переселенці, розповідаючи про міжнаціональний конфлікт, переповідають про це емоційно або ж, навпаки, вдаючись до узагальнень, часто використовують повторювані звороти, як-от: “то таке страшне було, українців били, різали”, “такий був час страшний”. Вони можуть свідчити про глибоку психологічну травму, про яку особа не бажає пригадувати, тому обмежує оповідь стандартизованими фразами. Діалектичне протиріччя травматичного досвіду зумовлює “конфлікт між бажанням викинути зі свідомості жахливу подію та прагненням розповісти про неї вголос” [328, с. 9] та “робить їх розповіді неправдоподібними і призводить до подвійних норм правди й таємниці/одночасної вимоги говорити правду і тримати все в таємниці/подвійного імперативу правди й таємниці” [328, с. 9].

Більшість осіб, які давали інтерв’ю, а також значна частина тих, хто залишив спогади, були дітьми, або ж підлітками під час війни та переселення, а це впливає не лише на інформативність, а й загалом на те, який образ минулого буде сконструйовано. Як зауважувала польський соціолог Анна Вилегала, яка досліджує колективну пам’ять депортованих українців та поляків, дитячі спогади про такі події – це багатоголосся різних людей: дитини, яка з емоціями розповідає про своє важке минуле, дорослого, який рефлексує про свій досвід із сучасної перспективи [554, с. 296]. Також діти вразливіші, ніж дорослі, тому їхні спогади про війну та переселення сповнені сильними почуттями страху, тривоги, непевності. Руйнується базове відчуття безпеки, яке забезпечують батьки. Це почуття захищеності та безпеки відіграє важливу роль у розвитку особистості дитини, тому будь-які зсуви та зміни, які принесла війна, такі от як сплеск та

зустріч із насильством у дитячому віці, серйозно вражають дитину, залишаючи слід на все життя [554, с. 296–297].

Частина з них, будучи свідками подій ще в дитячому віці, будують свої розповіді з позиції дорослого. Вони конструюють фантомні сюжети [383], пов'язані, наприклад, зі злочинами “польських бандитів”, яким приписують надмірну жорстокість. Ілюстративними прикладами є спогади двох респонденток із Лемківщини, які постраждали від “польських бандитів”. Одна з них, 1936 р. н., безапеляційно стверджувала, що на її дім у 1944–1945 рр. напали бандити в масках, які, на її переконання, були поляками, бо розмовляли польською [39]. Інша респондентка, 1906 р. н., назвала своїх кривдників спершу “бандерами з лісу”. Потім вона зауважила, що хоча вони й говорили польською, проте з впевненістю не скаже хто це був: “а хто знає, як они гадали по-польськи [показує як на неї наставляли зброю. – Ю.П.], і не дали на них смотрити, треба було десь на тин смотрити”[66]. У першому випадку жінка була ще дитиною і, можливо, не була присутня при нападі, тому виразно не запам'ятала цей момент, однак на неї впливали розповіді мами, яка, як впливало з подальшої розповіді, мала чималі труднощі з психологічною адаптацією, тому з виразним негативом ставилася до будь-чого, пов'язаного з поляками, Польщею. У другому випадку особа була свідком подій у зрілому віці, проте мала чималі сумніви щодо нападників та спершу іменує нападників “бандери”. На таке окреслення впливає не лише поважний вік жінки, а й обставини, у яких вона опинилася після депортації: респондентка була депортована в Тернопільську область, де після закінчення війни ще діяло націоналістичне підпілля [56], яке трактувало переселенців як зрадників, як загрозу. Певну роль тут відіграло й те, що В. Максимович, який записував із нею інтерв'ю, хоч і проживає в США, але походив із Польщі.

У розповідях про міжнаціональний конфлікт чи польських військових, респонденти зазвичай окреслювали кривдників словосполученням “польські бандити”, “польська банда”, однак відрізняли їх від односельців, які навпаки могли допомагати, переховувати українців [77, с. 217; 41; 33].

У такий же спосіб оповідали про міжнаціональний конфлікт, акцентувавши

на нападах банд, кривдах, депортовані по-іншу сторону кордону – із Волині та Галичини. Схожим чином, як у розповідях українських переселенців, війна та міжнаціональний конфлікт, руйнували звичний триб життя, порозуміння між поляками та українцями [491, с. 417–419].

Респонденти називають кривди, яких зазнала їхня громада без особливих емоцій, такі оповіді вказують на пасивне пригадування. Вони підсвідомо вдаються до таких розповідей, щоб узгодити особисті болісні спогади з колективною пам'яттю про ці події, оскільки час стирив деталі, порушував достовірність, залишаючи лише емоційний каркас.

Можемо також припустити, що конструювання таких фантомних сюжетів пов'язане з “інформаційним вакуумом”, який не гласно існував як і в суспільстві, так і в сім'ях переселенців. Діти, які були свідками травматичних подій під час війни, після депортації мали доволі розмиті уявлення про ці події, які здебільшого нагадувало пам'ять-спалах, однак могли відчувати тривогу, страх, до кінця не усвідомлюючи його природу: “... я бачив страшні сновидіння. А коли був малим то часто зривався й кудись біг, від чогось втікав, поки хтось не заспокоював...” [77, с. 85–86]. Про міжнаціональний конфлікт та переселення не було прийнято згадувати, проговорювати цю травму при дітях, яких оберігали, адже діти менше розуміють, або ж взагалі до кінця не розуміють, що відбувається у їхньому житті чи загалом громаді/країні. Окрім того, чим меншою була дитина, тим менше вона відчувала тугу за тими місцями, де народилася, адже для більшості дітей та підлітків депортованих переїзд у жахливих умовах, перші важкі роки на новому місці були першими свідомими спогадами [554, с. 296–298].

Ненароком почута інформація, обривки спогадів, якими ділилися дорослі (батьки, родичі, знайомі) ставали тими джерелами інформації для переосмислення, або ж роздумів про те, що вони лише відчували, чи частково пам'ятали. Згодом частина дітей, яка виросла, сформувавши уявлення про ці події на основі “напівпідслуханої” правди, цікавилася надалі цими питаннями. Однак не всі батьки бажали розповідати про війну та переселення, або ж були надто поважного віку, щоби дати чіткі відповіді на складні питання. Проте, як

з'ясувалося під час інтерв'ю, дуже часто “діти війни” навчаючись, працюючи, загалом будуючи своє життя, ненадто переймалися своїм родинним минулим, усвідомлення якого приходило вже в поважному, літньому віці, коли все менше залишалося живих свідків.

Емоційний каркас, який обрамлює травматичний спогад, або ж так званий “незгладимий слід”, можна розцінювати як один із симптомів посттравматичного стресового розладу – інтрузію. “Травматичним спогадам бракує вербального нарративу та контексту; натомість вони закодовані у формі яскравих відчуттів та образів...”[328, с. 65–69]. Вони закодовуються в пам'яті людини, а, отже, можуть спонтанно виринати у свідомості, або ж через незначні нагадування, у вигляді повторного переживання травми, безсонні, нічних жахіттях [328, с. 68]. Про схожі переживання розповідали деякі із переселенців під час інтерв'ю. Одна із респонденток розповідала, що під час війни за невиконання сільськогосподарського контингенту гітлерівці мали спалити людей у stodolі, і її найгіршим спогадом був плач та молитва жінок, які очікували смерті. Хоча село вдалося врятувати, однак уже після переселення жінка не могла слухати людського плачу, під впливом якого в пам'яті виринала жахи з її минулого, коли життя опинилося під загрозою [44].

У наративах про війну та міжнаціональний конфлікт також можна простежити гендерні особливості пам'яті. Жінки, акцентуючи на власних спогадах та переживаннях, розповідали про свій емоційний стан та страх. У дуже завуальованій формі, але за умов встановлення довіри з інтерв'юером, жінки розкривали дуже табуований досвід, пов'язаний із їх тілесністю, домаганням: “Я сі ховала, бо він хтів мене до окопів узяти [німець – Ю. П.], ну а я, що до окопів, може у військо піду? Та я сі бояла, то сі м потім ховала. А тоді, як він мене вже ввів, туду на друге село, а моя мама була там, то їх забрали до окопів. А потім відпустили, бо вже старі були” [47]. Натомість у чоловічих спогадах такі сюжети не траплялися, адже могли відчувати себе більш впевненим, захищеним. Проте, це не означає, що чоловіки не відчували, не переживали страх за своє життя, однак у нашій культурній парадигмі відкритий вияв емоцій чоловіками

сприймається як вияв слабкості. Тому, наприклад, розповідаючи про переховування в схованці під час перечікування нападів польського підпілля чи бандформувань, чоловіки розповідали, не деталізували свій емоційний стан, натомість оповідали про облаштування та вигляд “схрону”: “рядом була цегельня стара, яка вже не працювала... І в бурці була така яма викопана, де люди брали всяку там глину. Коли війна почалася тоді цей господар Зеленко Федір викопав таку більшу... зробив вхід, такий уже був низенький, щоби як бомбити, що там можна сховатися. Ми туди залізли, десь через півгодини почали поляки там ходити. Над нами там встановили дерево, було там пулемот, значить. І щастя було, що просто йшов сніг із дощом такий йшов, що сліди, і цей що там встановлював усунув глину вниз і сліди приспав. І ми там просиділи цілий день.” [19]. Оповідаючи про переховування, цей чоловік розповідав і про свого лякливого пса, який дрижав під час грому, але перебуваючи в схроні не скавулів, сидів тихо: “там просидів до вечора й тут стріляли весь час, і шум то над головою, і він хоть би піснув, він просидів до самого вечора” [19]. Можливо в цій оповіді про сумирного пса, який не виявив емоцій, і тим самим не видав їх, є прихований підтекст про емоції чоловіка, який переживав цей час будучи дитиною. Навіть якщо припустити, що чоловік звик до граничних ситуацій, які загрожували життю, усе одно відчував страх.

У чоловічих розповідях можна віднайти згадки про переміщення фронту, бої, які відбувались неподалік [34]. На противагу цьому в жіночих оповідях частіше зустрічались описи про те, як був влаштований побут та життя сім'ї [55], продовжувалося життя: відбувались весілля, народжувалися діти [75], святкували релігійні свята [77, с. 300].

Завдяки впливу різних меморалізаційних практик, які здебільшого творить спільнота переселенців, ця емоційна складова стає частиною колективного уявлення про події, які тяжіють до стереотипізації. А відтак відбувається творення конструкту колективної травми переселенців із Польщі. У зв'язку з цим слушним є твердження американського дослідника Джефрі Александра, який розмежовує травматичні події як такі, і їх подальші інтерпретації. На його думку, події не

можуть самі по собі служити основою для творення концепту колективної травми, адже вона виникає внаслідок подальшої інтерпретації та актуалізації певними колами (професійними групами: елітами, чи маргіналізованими особами), які стають творцями, а згодом рупорами/проторами ідеї про травматичний вплив певних подій. Так звані професійні групи ретранслюють широкому загалу інформацію не про важкий досвід, а їх розуміння, вигідну їм інтерпретацію, вносячи, класифікуючи травматичні події минулого в новому світлі. Цей процес “уявлення” травми, згідно з Джеффри Александром, схожий до Дюркгеймівського концепту “релігійної уяви”, у якій уява притаманна процесам репрезентації, адже вона охоплює першочерговий життєвий досвід, що втілюється в певній формі через асоціацію, конденсацію та естетичне творення. Промовистим прикладом такого соціального конструювання травми та пошуками винного є об’єднання німців після Першої світової війни, підтримка Адольфа Гітлера, який зробив відповідальними євреїв за поразку в цій війні [461, с. 13].

У випадку переселенців із Польщі стереотипізовані і вкрай емоційно забарвлені судження та спогади з’явилися в суспільно-культурних товариствах депортованих, які творили власний канон пригадування. Водночас значний акцент робився на польсько-українському етнополітичному конфлікті в роки Другої світової війни, на втратах українців, героїзації вояків УГА та УПА, вихідців із Закерзоння або ж доведення власної самобутності. Канон пригадування, який підтримується у виданнях переселенських товариств, можна розцінювати як один із виявів міфологізації/героїзації історичної пам’яті, які є необхідними складовими не лише для існування нації (її легітимації через історичну тяглість, героїв, територію, мову), а і для суспільних середовищ.

Отже, наративи, які конструюють переселенці з Польщі, є відображенням їхнього травматичного досвіду, а також сконструйованої культурної травми. У випадку, коли депортовані особи пишуть спогади, краєзнавчі нариси, творячи такий дискурс, який негласно прийнятий у цій спільноті пригадування, вони є авторами, або ж проторами культурної травми. Однак варто розуміти, що їх творення – багаторівневий процес, на який впливають як і вік та психологічно-

емоційні особливості, її соціальний статус та оточення, так і історична культура регіону (польський соціолог Анджей Шпоцінський вживає термін історична культура для категоризації історичного минулого, образ якого творять як і науковці, так і пересічні громадяни з їхньою колективною пам'яттю та поточними уявленнями про минуле) [540, с. 11–20].

Конструювання таких наративів переселенцями, де переважають два взаємовиключні образи – страждання та героїчної боротьби, є відображенням ширшого канону національної пам'яті в Україні, де серед спектру всіх подій акцентується увага лише на поразках, зрадах, знедоленому становищі, або ж навпаки на перемозі, звитязі [432, с. 37–40]. З 1990-х рр. на хвилі національного відродження починається активне дослідження національної історії, особливо її замовчуваних сторінок, відбувається так звана ідеологічна та внутрішня деколонізація пам'яті (нові еліти починають активно звертатися до раніше замовчуваної, або ж викривленої колективної пам'яті; а в другому випадку офіційним дискурсам минулого протистоять “голоси” груп, досвід яких раніше не був включений до історичного гранд-наративу) [431, с. 74–75]. Акцент у дослідженнях минулого зміщується на трагічні сторінки історії, зокрема сталінські репресії, Другу світову війну, ОУН і УПА, чи загалом на критику компартійного режиму. Дискредитація попередньої системи, складний процес переорієнтування особистісних цінностей, професійної методології до нових умов, особливо дослідників-гуманітаріїв, спричинили перманентні кризові явища в історичній науці. У соціогуманітарній сфері, відповідаючи на суспільний запит, з'явилася велика кількість публіцистів, які продукували низьковартісний продукт, який переповняли не лише сенсації, але й неперевірені, викривлені факти з минулого [381, с. 167]. На жаль, і сьогодні в гуманітаристиці, здебільшого в науково-популярних виданнях, є чимало недостовірних фактів. Проте реалії сьогодення, зокрема так званий інформаційний бум, змушує мас-медіа, задля підвищення рейтингу, більш інтенсивно створювати заголовки статей чи сюжетів, які містять елемент сенсації, новинки.

Доволі промовистим є запис інтерв'ю із так званим “професійним свідком”

– відомою діячкою, лемківського походження пані Емілією. Розповідаючи про переселення сім’ї із села Сянічок Сяніцького повіту, жінка згадала про злочини, вчинені польськими військовими в Завадці Морахівській Сяніцького повіту (про які, найімовірніше, дізналася з оповідей інших депортованих, або ж літератури): “Село Завадка Мурахівська – там винищили всіх людей, усіх вистріляли, хати всі підпалили і всіх трупів покидали до вогню” [197]. Однак її слова про “польські звірства” були використані як заголовок статті “Поляки палили села, а трупи кидали до вогню” [197], яку згодом передрукувало кілька інших інформаційних інтернет-ресурсів, водночас представляючи ці слова так, неначе ті події були частиною її життєвого досвіду [415, с. 199].

Таку таблоїдизацію історичних подій із використанням промовистих заголовків варто розцінювати не лише як журналістський інструмент щодо збільшення читацької аудиторії. Цю нарацію жінки можна вважати пост-пам’яттю у її гіперболізованій формі, що стає об’єктом маніпуляції та частиною політики пам’яті, її інструменталізації. Звертаючись до минулого, використовуючи лише ті сюжети та контексти, які є вигідними для спільноти. Ці вибрані моменти історії, як зауважив Ярослав Сирник, використовуючи тези політичного філософа Майкла Оукшотта, слугують аргументом у “політичному диспуті” [536, с. 219–220]. У нашому випадку – підкреслюють “мученицький” вимір української історії, який доводить, що важливо саме свідок минулого. Особлива цінність та увага до “свідків історії”, які є героями нашого часу, бо пережили лихоліття та поневіряння ХХ ст. Неможливо критично ставитися до їхнього свідчення широкому загалу людей, як і почасти науковцям. Це моральне табу пов’язане не лише із позитивістською вірою в об’єктивність історії. Такі спогади, чи матеріали усної історії свідків та їх наступників досі сприймаються як джерело правдивою інформації, незаангажованої, не сфальсифікованої супроти колишнього офіційного дискурсу минулого [536, с. 221].

Отже, частина мас-медійного простору доволі штучно продукує такі візії минулого, які накладаються на образи зовнішніх ворогів, що ще від часів Радянського Союзу утверджувалися в підручниках з історії (та існують досі),

наприклад, Польщі, яка “поневолювала”, чи “нищила” українців [420, с. 99–100], або ж на сучасну політичну ситуацію, створюючи частково базис для культурної травми у якій свідки, чи то представники спільноти пригадування виступають лише суб’єктами/об’єктами, а не її творцями/авторами/проторами.

2.2. Політико-правові підстави депортаційних акцій.

Друга світова війна стала переломним моментом у історії ХХ ст. як за своїми масштабами, так і за геополітичними наслідками. Численні втрати військових та цивільного населення, розруха, знищення сотень міст та сіл, етнічні чистки та примусові переселення, Голокост, – на перший погляд поняття примусового переселення або ж депортації [тут і надалі вживаю ці терміни як синоніми – *Ю. П.*] із цього переліку видається чи не найменш травматичним, однак, як зауважував український історик Андрій Козицький, вигнання або примусове переселення населення можна за певними винятками трактувати як злочин, який потрапляє під визначення геноциду [372, с. 340]. В українській та російській історіографіях депортації частіше класифікують як прояв репресивно-каральної політики Радянського Союзу, або ж як форму чи вид політичних репресій [99].

Передісторією масових депортацій, на думку польського історика Кристини Керстен, можна вважати англо-турецьку конвенцію 1817 р., а також договори між Болгарією та Туреччиною (1913), Болгарією та Грецією (1919), які передбачали взаємний обмін – трансфер населення з прикордонних регіонів. До цього переліку дослідниця також відносить одну із найбільших переселенських акцій міжвоєнного часу між Грецією та Туреччиною, умови якої ратифіковані на Лозаннській конференції в січні 1923 р., згідно з якою Греція та Туреччина погоджувалися на взаємний обмін національних меншин [420, с. 30; 495, с. 6–7].

Натомість дослідник А. Козицький першими “масовими примусовими переселеннями” в контексті модерної історії України називає ті, які в ХVІІІ ст. ініціювала Російська імперія – примусове направлення на будівництва Санкт-Петербурга, Ладозького каналу, переселення ногайських татар, та християнського населення півострова наприкінці ХVІІІ ст. [372, с. 341]. Водночас російський

дослідник Павло Полян вважає найчисельнішими в довоєнній Росії депортації євреїв із Москви та Ростова-на-Дону у 1891–1892 рр. та виселення за межі Росії у 1895 р. [420, с. 25–26]. Наступна хвиля переселенських акцій, які за своїми масштабами перевищували попередні переміщення населення, відбулася під час Першої світової війни. Ще до офіційного оголошення війни російська влада розпочала арешти, а, отже, – і заслання німецьких та австро-угорських підданих, які проживали в Санкт-Петербурзі, Одесі, Новоросійській та Волинській губерніях, Королівстві Польському, балтійських країнах [420, с. 26–28]. Також здійснювалося виселення турецьких підданих, євреїв у 1914–1916 рр. із території Польщі, Литви, Білорусі, Подільської та Волинської губерній до внутрішніх російських губерній, німецьких колоністів із підросійської Волині на Урал, Поволжя, Кавказ і Сибір [372, с. 341; 419, с. 26–28].

Модернізація та емансипація суспільства на межі XIX–XX ст., розвиток концепції національного самовизначення, яку легітимізувала Версальська система мирних договорів [472, с. 26], висунула на перший план питання національних меншин та їх державного суверенітету [496, с. 20]. Ще у 1912 р. в Парижі за ініціативи французького журналіста Жана Пелісьє та литовського емігранта Юозаса Габрися створено Союз у справі національностей (інша назва – Центральний офіс чи Бюро управління в справі національностей), який проіснував до 1919 р. Структурно організація складалася із Виконавчого комітету в Парижі, комітету в США та мережі допоміжних комітетів та делегатів у Європі, її покровителями були понад 50 видатних діячів, серед яких – Теодор Рузвельт та Вудро Вільсон. На думку засновників, принцип національного самовизначення міг стати ключем до вирішення національних питань, тому головним завданням організації було сприяння розвитку національного й політичного самовизначення національних менших, головню в Східній Європі. Для здійснення цих цілей Союз у справах національностей здебільшого здійснював дослідження нацменшин, публікуючи отримані матеріали в періодичному виданні “Аннали національностей” [300].

Варто наголосити на тому, що один із членів Центрального офісу в справах

національностей французький антрополог та етнограф Джордж Монтандон є творцем концепції трансферу населення. Суть останньої полягає в можливості переміщення населення за умов демаркації кордонів за етнічною ознакою. Меморандум із цього приводу був розроблений і опублікований під час першої конференції з питань національностей у Лозані 1916 р.[496, с. 20]. Отже, трансфер населення стає зручним інструментом для вирішення політичних проблем.

Із встановленням радянської влади комуністичний режим почав застосовувати практику насильницьких депортацій і надалі в щораз більших та організованіших формах: 1920–1925 рр. – переселення козаків Терської області; заслання до Уралу, Сибіру, Якутії та Далекого Сходу під час колективізації 1920–1930-х рр.; депортації за національною ознакою із прикордонних районів (поляків, німців, корейців та інших); масові виселення населення Західної України, у т. ч. Північної Буковини та Бессарабії, Західної Білорусі, країн Балтії у 1940–1941 рр. [372, с. 341–343]. Водночас зі згаданими переселенськими акціями відбувалося творення нормативної бази, які уможлилювали їх здійснення. Так, 20 грудня 1934 р. ЦК КП(б)У затвердив постанову “Про переселення із прикордонних районів німецького та польського населення”. Схожі постанови приймалися згодом і для інших національних меншин, однак під час війни вони стосувалися лише певних “неблагонадійних” соціальних чи політичних груп цього населення [372, с. 341–345]. Польський історик Станіслав Чешелскі слушно зауважив, що існування конкретних правових рішень, які могли б стати основною примусового переселення, не означало, що політичні та адміністративні органи зверталися до них, вирішуючи питання депортації тієї чи іншої групи населення” [471, с. 34]. І справді, зазвичай репресивна система СРСР спершу здійснювала переселення, а згодом уже відбувалося формальне включення цієї акції в певні правові рамки, або ж її публічне оприлюднення [471, с. 34–35].

З огляду на значну кількість подальших депортаційних акцій, ініційованих Радянським Союзом та Німеччиною, виділимо лише деякі із них. Після 1943 р. влада СРСР проводила депортацію народів Кавказу, зокрема карачаївців, калмиків, чеченців, інгушів, балкарців, із Грузії переселено курдів, турків-

месхетинців, хемшилів, вірмен, а з території кримського півострова – кримських татар, вірмен, греків, болгар, які здійснювалися із залученням терору, військових та військовослужбовців НКВС [372, с. 350–373]. Окрім переселень здійснених у контексті вирішення єврейського та ромського питання німецька нацистська влада також ініціювала депортацію мешканців Замоїщини до інших районів Генерального Губернаторства [502, с. 70–92]. Однак, як зауважив німецький історик Інго Гаар політика нацистського режиму щодо вирішення питання “зайвого населення” базувалася на концепції радикального націоналізму та расової приналежності, натомість радянська – “дисиміляції та екстермінації іншого” [485, с. 28–29].

Важливими методологічним питанням є термінологія та класифікація переміщення, або ж міграції населення. Студії із дослідження міграції є міждисциплінарною галуззю гуманітаристики, тому відсутня чітка термінологія [467, с. 92]. Американські соціологи Сьюзан К. Бровн та Франк Д. Бін вважали, що автором перших систематичних праць про міграцію є британський дослідник Ернест-Георг Равенштейн, праці якого написані на основі переписів з’явилися в останній чверті XIX ст. [467, с. 92]. Однак першу запропонував типологізацію американський соціолог Генрі Прет Фейрчайлд у 1925 р., виокремивши чотири типи міжнаціональної міграції: поширення (повільний, несвідомий рух до необхідних територій), вторгнення, колонізація, імміграція [467, с. 92].

1946 р. під егідою французького міністерства економіки Національний інститут статистики та економічних досліджень уклав монографію “Міжнародні переміщення населення” присвячену проблемі масових переселень. Згідно з нею “трансфер/переміщення (*transfer de population*) – це добровільне або примусове виключення/переміщення визначеної групи людей за межі її існуючого рідного середовища та організоване перенесення/переміщення її на території іншої держави, згідно з міжнародними договорами, які мають на меті створення однорідних національних організацій” [496, с. 3–4].

Термін трансфер *transfer* вживався в англійській, французькій, рідше – німецькій мові [496, с. 4]. Однак у сучасній англо-саксонській традиції частіше

вживають поняття міграції (*migration*), добровільної (*voluntary*), зазвичай викликані економічними причинами, примусової (*forced, displacement*) [526, с. 605]. На противагу цьому в українській та польській історіографіях для позначення примусової міграції/переселення не існує єдиної чітко визначеної термінології.

У нормативно-правових актах, зокрема в угодах, які були підписані між Польським Комітетом Національного Визволення та сусідніми Українською, Білоруською та Литовською Радянськими Соціалістичними Республіками, протягом вересня 1944 р. фігурує термін “евакуація” [533, с. 81], “евакуації”, “евакуація добровільна” [102, с. 39] Більш поширеним у польській історіографії, особливо до 1989 р., було поняття репатріація (*repatriacja*) [472, с. 31; 497, с. 344], що по-суті означає повернення на батьківщину, яку з певних причин змушені були покинути [526, с. 7]. Польські історики Станіслав Чешелські та соціолог Роберт Вишиньські підмітили, що поняття репатріація не доцільно вживати щодо поляків, які були переселені із сусідніх радянських республік у 1944–1947 рр. Вказана група населення не поверталася до своєї батьківщини, адже вона її не покидала, проте кордони держави були змінені у такий спосіб, що вона змушена була переселитися [526, с. 7; 558, с. 109–110]. З певної умовності до репатріантів, на думку цих дослідників, можна віднести тих поляків, які поверталися зі сходу СРСР після виселення 1939–1941 рр. З огляду на новий політичний дискурс після 1989 р у Польщі та 1991 р в Україні історики частіше вживають поняття переселення, депортація, або ж виселення [452, с. 294–295].

На законодавчому рівні вперше питання, пов’язані з міграцією населення почала розробляти Ліга Націй (попередниця Організації Об’єднаних Націй) [306, с. 4–5]. У статті 14 Загальної декларації з прав людини 1948 р. (прийнята Генеральною Асамблеєю ООН) визначено право осіб шукати притулку в разі переслідування в інших країнах [289]. 28 липня 1951 р. прийнято Конвенцію ООН про статус біженців (набула чинності 22 квітня 1954 р.), яка стала основоположним документом щодо захисту біженців [292].

Практика переселення народів задля вирішення національних проблем

міцно утвердилася в європейській політиці першої половини ХХ ст., окрім наявності певних ідей, чи теоретичних досліджень, реалізація цих ідей була безпосередньо пов'язана із геополітикою, впливовістю тих чи інших країн. Українсько-польське переселення 1944–1947 рр. та 1951 р. можна розглядати в контексті польського питання під час Другої світової війни.

Після агресії зі сторони Німеччини та СРСР Республіка Польща де-факто перестала існувати, однак, як зауважує український історик Іван Козловський, “проблема східного кордону Польщі з площини таємної дипломатії двох держав-агресорів перемістилася в площину багатовекторної дипломатичної боротьби довкола проблеми українсько-польського кордону (у рамках радянсько-польського кордону)” [374, с. 11]. У цій дипломатичній грі ключову роль відігравали Велика Британія, США, Радянський Союз та його маріонеткові уряди, еміграційний уряд Польщі, отже, буде здійснений аналіз їх політико-дипломатичної взаємодії щодо вище окреслених питань.

Ще напередодні війни, 31 березня 1939 р., британський прем'єр Невіл Чемберлен у відповідь на розширення німецької агресії (“березневу кризу”) оголосив про гарантію надання Польщі допомоги “у випадку будь-яких дій, які виразно поставлять під загрозу польську незалежність”, а 6 квітня 1939 р. це тимчасове зобов'язання було замінено на союзницький договір [348, с. 205–206]. Зі свого боку 13 квітня французький уряд заявив, що підтверджує франко-польський союз [349, с. 206]. Але на додаток до відкритої частини англо-польського договору була підписана й таємна частина, яка передбачала, що Велика Британія зможе захищати Польщу лише у випадку німецького вторгнення [426, с. 39] Із суто практичної точки зору очевидно, що Велика Британія не розглядала війну як боротьбу за визволення Польщі, і, як вважає британський історик А. Пражмовська, не була в змозі надати суттєву політичну чи військову допомогу, щоби запобігти падінню Польщі [525, с. 33–34]

Після захоплення східних теренів Польщі (Західної України) Радянським Союзом між ним та Польщею фактично існував стан війни, і хоча польський еміграційний уряд наполягав на визнанні принципу територіальної цілісності

Польщі в кордонах до 1 вересня 1939 р., проте де-юре війна не була проголошеною, особливо під тиском західних союзників [374, с. 32–33]. Очевидно, що головну роль у цій дипломатичній грі під час Другої світової війни не відігравав польський еміграційний уряд, проте польське питання, особливо майбутній східний кордон, був маніпулятивним засобом у політиці західних союзників та СРСР. Доволі ілюстративним є той факт, що після наступальних операцій Німеччини, особливо після падіння Франції, Велика Британія, усвідомлюючи можливість залишитися сам-на-сам із Німеччиною, активніше шукала можливості для зближення з Радянським Союзом [399, с. 81–82].

У зв'язку з цим уряд Великої Британії наполегливо рекомендував Польщі нормалізувати стосунки із радянським урядом. Український історик Іван Козловський, посилаючись на роботи своїх польських та російських колег, дотримується думки, що “вихідним пунктом на шляху відновлення стосунків між Москвою й “лондонцями” в липні 1941 р. стало радіозвернення прем'єра В. Сікорського до населення від 23 червня 1941 р., у якому останній заявив про можливість зникнення в міжнародній політиці польсько-радянської проблеми” [374, с. 35]. Натомість А. Пражмовська стверджує, що хоча й не існувало прямого тиску британського уряду на поляків, але Ентоні Іден та Міністерство закордонних справ Великої Британії виявило чималу цікавість щодо цього питання. Офіційний Лондон був готовий, і, водночас, зацікавлений у переговорах Польщі та СРСР, тому Е. Іден редагував та модифікував текст звернення Владислава Сікорського такий спосіб, що в ньому зникли будь-які агресивні висловлювання щодо СРСР, а натомість з'явилося припущення, що тепер останній буде вважати договори з Німеччиною 1939 р. як такі, що втратили чинність [525, с. 85].

Протягом липня 1941 р. за посередництва міністра закордонних справ Е. Ідена відбувалися зустрічі В. Сікорського, польського міністра закордонних справ Августа Залеського та радянського посла Івана Майського. У ході зустрічей відбувалося обговорення проблем відновлення дипломатичних відносин та польсько-радянського кордону, під тиском британців польський уряд погодився

підписати угоду в радянській редакції, яку попередньо схвалила і Велика Британія [374, с. 39–45]. Отже, 30 липня 1941 р. був укладений польсько-радянський договір, що передбачав відновлення дипломатичних стосунків, а попередні радянсько-німецькі угоди стосовно територіального розподілу Польщі визнавалися такими, що втратили силу. Наступні статті передбачали: взаємодопомогу сторін у війні з Німеччиною, згоду СРСР на формування на її теренах польської армії [374, с. 46–47]. Британські та американські урядовці систематично схилили “лондонців” на бік СРСР через побоювання підписання сепаратного миру між Німеччиною та Радянським Союзом [374, с. 43–44].

3 грудня 1941 р. прем'єр-міністр В. Сікорський та головнокомандувач Другого польського корпусу (збройне формування створене на території СРСР) Владислав Андерс зустрілися в Кремлі із Й. Сталіном та міністром закордонних справ В. Молотовим [426, с. 116]. Приводом до зустрічі було обговорення питання амністії польських громадян, які були депортовані зі східної Польщі у 1940–1941 рр., створення польських військових формувань [500, с. 328], урегулюванні призовного процесу польських громадян, які проживали в СРСР [374, с. 47]. Наступного дня була обговорена проблема майбутніх кордонів. Відповідно до польських офіційних записів Сталін не бажав говорити про це, однак зауважував, що варто врегулювати спільні кордони до мирної конференції, як тільки польська армія піде в бій, водночас “заспокоюючи та запевняючи польську сторону, що вона не постраждає” [500, с. 328–329]. Наступні ключові розмови щодо кордонів Польщі відбувалися в рамках триденного візиту Ентоні Ідена до Москви, протягом 16–19 грудня 1941 р. Під час цих зустрічей Йосип Сталін послідовно відстоював позицію, що “він не прийме нічого меншого (з незначними змінами), ніж узгоджені з нацистами кордонами, що існували до 1941 року” [426, с. 118]. Радянська сторона навіть запропонувала підписати Великій Британії так званий “секретний протокол”, у якому будуть врегульовані майбутні межі країн Центрально-Східної Європи, проте Британія відхилила цю пропозицію, з огляду на раніше підписану зі США Атлантичну хартію [426, с. 118–121].

На тлі просування німецької армії влітку 1942 р. у напрямку нафтових родовищ на Кавказі, західні союзники та Радянський Союз побоювалися, що війна на Кавказі може схилити Туреччину до співпраці з Німеччиною. У разі такого загострення необхідним було відкриття Другого фронту, який, як висловлювався В. Черчіль, не може бути відкритим через те, що Англія не в змозі побудувати сильний фронт на Заході, натомість було активізовано наступ у рамках Північно африканської кампанії [525, с. 139–140]. У таких умовах Велика Британія, щоби хоч якось продемонструвати свою підтримку Радянській державі та уникнути відкритої конфронтації, змушена ретельніше стежити за діяльністю лондонського уряду Польщі. Натомість поляки надалі вважали неможливим територіальні зміни польської держави, і прагнули брати активну участь у врегулюванні її повоєнного устрою. У січні 1942 р. діячі еміграційного уряду зближуються з Югославським урядом у вигнанні з метою підписання військового союзу, проте міністр закордонних справ Момтчіло Нінтчіч, повідомляючи про цю ініціативу британського амбасадора, заявив, що не має бажання підписувати угод, які б могли спровокувати СРСР [525, с. 140]. Також не були успішними спроби польського уряду в екзилі створити Польсько-чехословацьку федерацію [525, с. 140–141].

На цьому тлі посилювалася польсько-радянська конфронтація, яка розгорнулася навколо роботи посольства (уряду в екзилі) у СРСР. Польське посольство активно надсидало звернення на адресу радянського Наркомату закордонних справ щодо теренів західних областей України, майна, що там залишилося та питання “звільнення громадян Другої Речі Посполитої з місць позбавленої волі” [374, с. 56]. У розпал цієї кризи, яка на думку І. Козловського припала на липень-серпень 1942 р. після виведення армії В. Андерса за межі СРСР, відбувся арешт працівників польського посольства органами НКВС [374, с. 61]. 16 січня 1943 р. польське консульство в Куйбишеві отримало ноту Народного комісаріату закордонних справ СРСР, апелюючи до нот 1941–1943 рр. “між НКЗС і посольством у справі громадянства депортованого з Західної України” та до польських “вимог, які суперечать суверенним правам Радянського

Союзу щодо згаданих територій”. Відбувалося скасування попереднього положення від 1 грудня 1941 р., тому “відтепер особи польської національності, котрі перебували на території СРСР, розглядалися як радянські громадяни [374, с. 61].

Складна ситуація на фронті змусила союзників замислитися над більшими поступками Радянському Союзу, зокрема, як зауважував український історик права Володимир Макарчук, 12 березня 1942 р. від імені британського уряду була передана телеграма американському президенту. У ній йшлося про те, що заперечення територіальних вимог, які висуває Й. Сталін, може бути потрактовано останнім як “невідповідним духові співробітництва”. По-суті англійська сторона дуже обережно висловила побоювання, що такі дії західних союзників можуть спровокувати не лише розрив союзних відносин, а укладання сепаратного миру з Німеччиною. Рузвельт, який був обережніший у своїх висловлюваннях, відмовився підтримати Черчилля, особливо його пропозицію щодо схвалення післявоєнних кордонів СРСР, не останню роль тут зіграв тиск польського еміграційного уряду, що мав певні впливи в Америці [393, с. 184–185].

Вирішальне значення в дипломатичних відносинах під час війни мала Тегеранська конференція 28 листопада–1 грудня 1943 р., що відбулася за участі США, Великої Британії та СРСР [103, с. 6–7]. Серед цілого комплексу проблем, які обговорювали союзники, доволі дискусійним було й питання про майбутній польсько-радянський кордон. Виступаючи з позиції сили Радянський Союз на заключному засіданні домогся визнання польського кордону на Сході станом на вересень 1939 р. та західного – по річці Одер, з приєднанням до Польщі Східної Пруссії та Опольської провінції [103, с. 167]. Велика Британія та США не лише погоджувалися, а й також були співтворцями нової політичної карти світу. Увечері 28 листопада 1943 р. Черчилль у особистій розмові зі Сталіним порушив питання Польщі, безуспішно намагаючись вивідати, що думає радянська сторона; він сам висловив своє ставлення: “Польща може пересунутися на захід, так як солдати роблять два кроки вбік... сильна Польща мусить бути. Цей інструмент необхідний у європейському оркестрі” [426, с. 215–216]. Значимість цієї фрази, як

і вже хрестоматійний приклад із трьома сірниками, які пересунули В. Черчилль та Е. Іден, креслячи нові кордони Польщі та Німеччини, як зауважував британський історик Лоренс Різ, неможливо недооцінювати, адже, по суті, британський президент “запропонував не що інше –... як одне з найбільших і найфундаментальніших переміщень населення у двадцятому столітті” [426, с. 216–217]. 1 грудня 1943 р. коли розмова трьох союзників знову стосувалася польського питання, Й. Сталін запевнив, що Росія зацікавлена в хороших відносинах із Польщею (проте не з еміграційним урядом) та виступає за її відновлення. Радянський лідер наголосив, що “українські землі повинні відійти до України, а білоруські – до Білорусі, тобто між нами й Польщею повинен існувати кордон 1939 року”. Такий погляд поділяв і американський президент Франклін Рузвельт. Він цікавився можливістю організації переселення поляків на добровільних засадах із територій, які відійдуть до СРСР [103, с. 164–165]. Проте, зважаючи на майбутні вибори, не міг відкрито схвалити нові польські кордони, однак у приватній розмові запевнив радянського генсека у своїй прихильності [443, с. 245–246]. Демократичні ідеали, які були узгоджені в рамках Атлантичної хартії, не були втілені західними союзниками, із суто прагматичної чи політичної перспективи. Черчіль та Рузвельт не мали альтернатив, щоби протистояти окупації польських територій Радянським Союзом, зважаючи на той факт, що ще тривала війна, а після її завершення, як зауважує Л. Різ “громадська думка в Британії і США навряд чи підтримала б ідею Третьої світової війни з приводу кордонів Польщі й радянської окупації балтійських країн” [426, с. 219].

Отримавши формальну підтримку від Черчилля та Рузвельта, Радянський союз надалі послідовно тиснув на польський еміграційний уряд, демонструючи свою непохитність щодо майбутнього польсько-радянського кордону. За посередництвом США та Великобританії протягом першої половини 1944 р. відбувалися різного рівня дипломатичні зустрічі за участі польської та радянської сторони. Головним завданням яких було відновлення дипломатичних відносин між державами, а від так визнання майбутніх кордонів та змін у складі еміграційного уряду, у вигідному для СРСР напрямку [374, с. 71–89]. З огляду на

те, що у вересні 1944 р. була підписана угода про депортацію українського населення з прикордонних територій, варто звернути увагу на зустріч Станіслава Миколайчика та радянського посла Віктора Лебедева 22 червня 1944 р. Польський прем'єр намагався схилити радянську делегацію до того, щоби провести демаркаційну лінію за етнографічним принципом, у відповідь вони отримали чітку відповідь про незмінність майбутнього кордону, що має проходити по лінії Керзона. Еміграційний уряд натомість заявив, що в Польщі “не буде антиросійської української ірреденти” [яка б становила загрозу для СРСР – *Ю. П.*], запропонували вирішити цю проблему шляхом переселення українців із Польщі до СРСР” [374, с. 87].

Після переговорів у червні – липні 1944 року між радянською стороною та Союзом Польських Патріотів (діяв на території СРСР), Крайовою Радою Народновою більш відомою під назвою Польська національна рада (утворена з ініціативи Польської робітничою партії, виконувала репрезентативні функції Польщі закордоном, а після утворення Тимчасового уряду виконувала парламентські функції) [374, с. 102–109] 21 липня був утворений Польський комітет національного визволення на чолі з Едвардом Осубкою-Моравським [297]. Головним завданням цього адміністративного органу було управління звільненими польськими територіями. При ПКНВ були також утворені дві комісії, які розробляли питання, пов'язані із проблемою кордонів [373, с. 108]. 27 липня 1944 р. між ПКНВ та Радянським Союзом була підписана угода про радянсько-польський кордон, зі змінами лінії Керзона на користь Польщі (“територію, розташовану на схід від лінії Керзона до ріки Західний Буг і Солокії, на південь до міста Крилова; частину території Біловезької Пущі на відтинку Немирів-Ялівка, розташованого на схід від лінії Керзона, залишаючи Немирів, Гайнівку, Біловежу і Ялівку на боці Польщі”) [102, с. 31–32]. Йосип Сталін хоча й не зміг встановити кордон по лінії етнографічного розмежування, але щоб уникнути подальших конфронтацій із цього питання із західними союзниками, використовуючи тактику доконаних фактів, вирішив це питання шляхом так званого “обміну населення”. Договір про обмін населення, а по-суті про депортацію, було

підписано Радою народних комісарів УРСР і ПКНВ 9 вересня 1944 р. [102, с. 39–43] та між урядом СРСР і Тимчасовим урядом національної єдності Польської Республіки 6 липня 1945 р. [101, с. 424–432]. Реалізація договорів зумовила депортацію “громадян української, білоруської, російської, русинської національностей” із Надсяння, Лемківщини, Холмщини й Підляшшя на територію Української РСР, натомість поляків та євреїв (які були польськими громадянами) із західних областей УРСР – у Польщу [102, с. 12]. Схожу угоду ПКНВ уклав 22 вересня 1944 р. з Урядом Литовської Соціалістичної Республіки, яка передбачала евакуацію польських громадян із території Литви та литовців – із Польщі [533, с. 81].

Вказані договори можна розглядати в рамках однієї системи, або політики доконаних фактів, яку здійснював Радянський Союз, варто звернути увагу на те, що угоди про депортацію підписували спершу радянські республіки (Українська, Литовська) та ПКНВ. Тобто імітувалося устанавлення кордону між народами, а також, по суті, Радянський Союз знімав із себе відповідальність, у разі протидії західних союзників. В. Макарчук, поділяючи думку дослідника Сергій Ткачова, наголошував, що по-суті на момент підписання цих договорів ПКНВ не був міжнародно визнаним, і не мав повноважень його підписувати, а окрім того де-юре не існувало кордону між Польщею та Радянським Союзом (точніше зберігав чинність Ризький договір 1921 р.) [393, с. 280]. Питання суверенітету ПКНВ та радянських республік, які підписували договори про так звану “евакуацію населення” порушували також польські дослідники, правники в контексті правомірності здійснення аграрної реформи 1944 р. Частково крапку в цих дискусія поставила ухвала Трибуналу Конституційного Республіки Польща від 28 листопада 2001 р., де стверджувалося, що ПКНВ не можна трактувати як конституційний орган суверенної держави, але “відсутність легітимності конституційних правових органів, таких як Польський комітет Національного Визволення, Тимчасового уряду національної єдності Польської Республіки, а також сумнівна легітимність пізніше існуючих органів не може бути підставою для ігнорування того факту, що вони ефективно виконували державну владу”

[295; 513, с. 36].

Нові східні кордони Польщі із незначними відхиленнями від 5 до 8 км на користь останньої, а відтак і переміщення населення були узаконені рішенням Ялтинської конференції [318, с. 291–294]. У подальшому ці територіальні зміни були закріплені рішенням Потсдамської конференції та польсько-радянським договором про кордони від 16 серпня 1945 р. [393, с. 279].

Переміщення населення для Радянського Союзу означало не лише закріплення кордонів, а й мало певну економічну доцільність [361, с. 419–420], зокрема завдяки українцям, яких переселяли в південно-східні області УРСР разом із худобою та реманентом, як вважає французька історик Катрін Гуссефф, влада планувала відновити зруйновану по війні колгоспну систему [484, с. 92–97].

Депортаційні акції до УРСР 1944–1946 рр. остаточно не вирішили української проблеми в Польщі, адже на її території, згідно з підрахунками польського дослідника українського походження Романа Дрозда проживало близько 200 тис. українців [348, с. 13]. У зв'язку з цим міністри громадської безпеки та державного управління Тимчасового уряду національної єдності Польщі Станіслав Радкевіч та Владислав Кернік видали 23 листопада 1946 р. постанову про виселення українців до 31 листопада цього ж року (тих, які підписали евакуаційні документи та не виїхали, або ж повернулися) [557, с. 83].

29 березня 1947 р., тобто наступного дня після вбивства генерала польського війська К. Сверчевського (смерть якого стала лише формальним приводом для розв'язання української проблеми [515, с. 61]), у Варшаві зібралося Політбюро Польської робітничої партії для спеціального засідання в складі Болеслава Берута, Владислава Гомулки, Станіслава Радкевіча, Якуба Бермана [398, с. 263], яке ухвалило рішення прискорити виселити українців: “швидкими темпами переселити українців і змішані родини на повернені терени (передусім Півн. Пруссія), не витворюючи суспільних груп і не ближче 100 км від кордону” [97, с. 71]. Переселення, як наголошує Гжегож Мотика, офіційна Варшава вирішила скоординувати з керівництвом СРСР і Чехословаччини. Генералам Мар'янові Спихальському та Станіславу Радкевічу було доручено підготувати

плани майбутньої депортації [398, с. 263].

Операційна група “Вісла” 28 квітня 1947 р. розпочала депортацію українців із повітів Сянок, Лісько, Перемишль, Березів, і частково Любачів, у червні вона охопила наступні повіти: Ярослав, Любачів, Горлиці, Новий Санч, Новий Торг, а також Люблінське воєводство [398, с. 265]. Акція проводилася із застосуванням терору, а сам переїзд відбувався в непристосованих вагонах із жахливими санітарними умовами [348, с. 14]. Згідно з розпорядженням Міністерства громадської безпеки українські родини слід було селити на теренах одного повіту у такий спосіб, щоби їх загальна кількість в одному населеному пункті не перевищувала 10 % від усього населення [348, с. 14]. Переселенців поділили на три групи, які відповідали суспільно-політичній характеристиці українців: категорія “А” (особи, що знаходилися в списках УБ), категорії “В” та “С” (ті, які були у військових списках, активні громадяни та решту осіб) [488, с. 34]. З формальної точки зору операція мала завершитися в липні 1947 р., проте виселення продовжувалося й у серпні, і, як наголошував дослідник Ю. Шаповал, окремі особи переїхали в січні 1948 р., а остання група із 32 осіб переселилася “у січні-квітні 1950 р. з повіту Новий Торг до Щецінського воєводства” [455, с. 22].

З організаційної точки зору акція “Вісла” була військовою операцією, яка, згідно з твердженням американського історика Тімоті Снайдера, була покликана завершити втілення проекту гомогенізації польської держави, тобто утворення мононаціонального суспільства [532, с. 49–50]. Схожу думку висловлює Ґ. Мотики, який вважає безпідставними твердженням, що метою акції “Вісла” є ліквідація підпілля, адже ті українці, що залишилися після переселення 1944–1946 рр. “хутко дійшли до висновку, що діяльність ОУН-УПА втратила сенс”, загалом люди змучені війною та польсько-українським конфліктом прагнули спокою [398, с. 259]. Ґ. Мотика висловлює переконання, що населення, яке проживало на Ряшівщині та в районі Нижніх Бескидів, надто не симпатизувало ОУН та УПА [398, с. 259]. Проте ще більше дискусій викликає питання про ініціаторів акції, зокрема Р. Тожецькі та Ґ. Мотика акцентували увагу на тому, що Польща перебувала в прямій залежності від уряду СРСР, тому не могла

самостійно приймати, чи ініціювати акцію “Вісла” [489, с. 27]. Натомість український історик Я. Дашкевич вважав, що акція “Вісла” була “цілком логічною ланкою, а не якимись екстраординарним проявом польської національної політики”. Однак, не зважаючи на óпідпорядкованість польського уряду Москві, на думку історика, “окремої команди для проведення акції “Вісла” не було потрібно” [343, с. 24–25]. Я. Дашкевич слушно зауважує, що акція “Вісла” не була необхідної з військової точки зору, адже тоді після активних рейдів проти українського підпілля та його ліквідації, розформоване українське населення мали би повернути через певний час на місце його проживання [343, с. 26]. Польський дослідник українського походження Богдан Гальчак також вважав, що операція “Вісла” була здійснена не заради ліквідації українського підпілля, радше для асиміляції українців, вирішення польсько-українських конфліктів на прикордонних теренах. Польський комуністичний уряд, здійснивши переселення українців, за підтримки Москви, також і легітимізував свою владу в очах місцевих поляків, здобув їхню підтримку, вирішував питання економічного відродження новоприєднаних північно-західних регіонів [487, с. 26–27].

Оцінюючи правові аспекти операції “Вісла” Ян Моравіньські [директор Бюро кореспонденції та інформації Польського сейму – *Ю. П.*] здійснив аналіз Додаткового II протоколу від 8 червня 1977 р. до Женевської конвенції від 12 серпня 1949 р. про захист жертв міжнародних збройних конфліктів (протокол ратифікований Польщею у 1991 р. [518, с. 13], УРСР – 1989 р.). Статтею 17 “Заборона примусового переміщення цивільних осіб” стверджено, що “1. Не повинні віддаватися розпорядження про переміщення цивільного населення з причин, пов’язаних зі збройним конфліктом, якщо необхідність у цьому не викликана вимогами забезпечення безпеки зазначених цивільних осіб або настійними причинами воєнного характеру. За необхідності здійснення таких переміщень вживаються всі необхідні заходи щодо умов приймання цивільного населення... 2. Цивільні особи не можуть бути примушені покидати власну територію з причин, пов’язаних із конфліктом” [290]. Правник стверджує, що із суто теоретичних та правових підстав примусове переселення українців порушує

концепцію міжнародного звичаєвого права [518, с. 13–14]. Я. Моравіньські зауважив, що акція не мала спеціально нормативної бази й була втілена як військова операція, що відзначалася адміністративним характером: “тому з юридичної точки зору немає ніякого конкретного законодавства, яке можна було б оскаржити, чи вважати незаконним” [518, с. 14–15].

20 квітня 2017 р. за ініціативи Українського інституту національної пам’яті відбувся круглий стіл “Акція “Вісла” – злочин польського комуністичного режиму”. Серед присутніх, окрім істориків, громадських діячів із середовища депортованих українців, були правники, зокрема Володимир Василенко – доктор юридичних наук, професор Національного університету “Києво-Могилянська академія”, Сергій Рябенко – головний спеціаліст відділу правового забезпечення Українського інституту національної пам’яті. С. Рябенко посилаючись на Четверту Гаазьку конвенцію про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 р., Конвенцію про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р., Римський статут міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. та Резолюцію Ради Безпеки ООН № 780 щодо етнічних чисток у колишній Югославії від 6 жовтня 1992 р. стверджує, що операцію “Вісла” з правової точки зору можна трактувати як етнічну чистку, або ж як злочин проти людяності, чи військовий злочин [190].

Остання переселенська акція з українсько-польського прикордоння відбулася 1951 р. у рамках так званого “обміну територіями”. За ініціативи польського уряду в Москві відбулися переговори, що завершилися підписання 15 лютого 1951 р. “Угоди між СРСР та Польською республікою про обмін ділянками державних територій”. Згідно з цими домовленостями СРСР видавав ділянку Дрогобицької області, загальною площею 480 км², Польській Республіці, яка передавала ділянку такої ж площі в Люблінському воєводстві. Ці території включалися до складу відповідно державних територій УРСР та РП, у такий спосіб змінюючи лінію державного кордону між ними [374, с. 182].

У протоколі до договору йшлося про те, що кожна сторона зобов’язувалася передавати “безкоштовно нерухому державну, кооперативно-колгоспну та іншу

суспільну власність уряду державі, до якої відходить дана територія, а також має право вивозу з обмінної території рухомої державної, колгоспно-кооперативної та іншої суспільної власності” [457, с. 16].

Для виконання вище перелічених умов, які передбачав договір, створено Змішану радянсько-польську демаркаційну комісія, і таку ж комісію, яка координувала процес передачі-прийому майна [374, с. 182]. Ратифікація договорів відбувалася в такі етапи: 26 травня 1951 р. затвердив сейм, 28 травня – президент Республіки Польща та 31 травня – Верховна рада УРСР, а 5 червня 1951 р. сторони обмінялися демаркаційними грамотами у Варшаві [374, с. 182]. 13 червня 1951 р. був відправлений перший ешелон із людьми, а 16 жовтня цього ж року останній [406, с. 29]. Депортація українців проводилася з Дрогобицької області (Нижньо-Устриківського району, 3 сільських рад Стрільківського, 4 сільських рад Хирівського району), їх переселили до південно-східних областей УРСР: Донецької, Миколаївської, Одеської та Херсонської [406, с. 28–29].

Демаркація українсько-польського кордону в офіційній радянських та польських відозвах представлялася як дружня, партнерська угода, що водночас була актом дружньої допомоги Радянського Союзу Польщі. Однак, якщо відмежуватися від пропагандистських заяв, то можна простежити послідовну політику Радянського союзу, який прагнув отримати родовища кам'яного вугілля та інших корисних копалин, запаси якого мали відігравати важливу роль у розвитку важкої промисловості. З цих же ж мотивів Рада міністрів СРСР планувало ще одну зміну кордону в 1952 р., згідно з якою до УРСР мали відійти частина Томашівського і Грубешівського повітів Польщі, проте цей проект не був реалізований [547, с. 423–424].

21 липня 1952 р. між урядом Польської республіки та урядами Української, Білоруської та Литовської Радянськими Соціалістичними Республіками був підписаний договір про взаємні розрахунки, які “виникли у зв’язку з евакуацією населення та делімітацією польсько-радянського державного кордону”. Згідно з умов, сторони визнавали повністю врегульованими всі претензії, що виникали на підставі республіканських договорів. Це на думку польської дослідниці Кристини

Міхнієвіч-Ванік, означало, що країни по-суті визнавали ці умови як міжнародні взаємні зобов'язання, які мають силу закону [514, с. 23].

Якщо розглядати проблему депортації українців та поляків із прикордонних теренів у дещо ширшому європейському контексті, то таку практику активно застосовували протягом першої половини ХХ ст. Водночас переселення населення стала остаточним засобом для руйнування колишнього річпосполитського простору, сприяло утворенню мононаціональних держави, й уникненню в майбутньому міжнаціональних конфліктів, як і на теренах Радянського Союзу, так і Республіки Польщі.

2.3. Наративи переселенців про процес депортації та облаштування на новому місці

Частиною уявлення про депортації є образи, які формує спільнота переселенців. Особи, які залишили спогади, або давали інтерв'ю, здебільшого пережили депортацію в дитячому або ж юнацькому віці, проте часто розповідали сюжети-узагальнення про загострення українсько-польських відносин, або апелювали до історичних фактів. На творення такого узагальненого образу значний вплив мала сім'я-родина, у якій батьки розповідали про пережиті події, які діти сприймали безапеляційно, згодом доповнивши ці дані інформацією з інших джерел. Вік респондентів впливав не лише на інформативність, а й загалом на те, який образ минулого був сконструйованим. Дитячі спогади – це накладання розповідей самої дитини (вразливішої, чутливішої) та дорослого, який із перспективи прожитих років роздумував про своє минуле [554, с. 296–297].

Наприклад, респондентка з Холмщини пригадує про підписання договору між Сталіном та Польщею [35], респондент із Лемківщини – вказівку Сталіна [52], а дехто помилково вважав, що їх сім'ю виселили під час операції “Вісла” [31]. Частина осіб інтерпретує події, пов'язуючи їх із політикою Радянського Союзу, який після Другої світової війни намагався якнайшвидше відновити промисловість [44].

Найпоширеніший сюжет у розповідях переселенців пов'язаний із характеристикою міжнаціональних відносин. Оповіді лемків про напади

польських боївок трапляються рідше [48], і, на противагу надсянцям та холмщикам, вони емоційно нейтральніші, позбавлені розлогих характеристик. Лемки частіше акцентують увагу на тому, що після приходу радянської армії розпочалися нові біди та поневіряння, пов'язані із переселенням [81, с. 113].

Депортовані українці з Холмщини та Надсяння в більшості розповідей, роздумуючи про причини депортаційних акцій, згадують про погіршення українсько-польських відносин напередодні світової війни і в 1940-х рр.: “На села нападали поляки, однак у нашому селі було відносно спокійно, бо не було поляків...” [85, с. 108]. Поширеними в їхніх спогадах є також сюжети, у яких згадується про збільшення кількості нападів польських бандитів під час самого виселення, або ж про те, що вони безпосередньо ініціювали цей процес, чи були в складі переселенських комісій [85, с. 108].

Водночас, вони покладали відповідальність на так звані “треті сторони”, які виступають збірним образом політиків, або керівників держав: “В нас жили наполовину поляків, наполовину українців. До війни ми з поляками жили дружно... А потім під час війни, там зіткнулися треті сторони, яким певно було не вигідно, щоби поляки українці дружили, а потім почалися всякі бійки.” [20]. Вказаний збірний образ фігурує і в спогадах переселенців 1951 р., зокрема частина з них, здебільшого так звані “професійні свідки” (активні громадсько-політичні, чи культурні діячі, які існують у кожній спільноті переселенців – *Ю. П.*), розповідаючи про причини депортації, звертаються до коротких витягів із документів чи досліджень [77, с. 36].

Подібно до депортованих із Холмщини та Надсяння, респонденти з Лемківщини вважали, що польсько-український конфлікт сприяв виселенню, але щонайперше вину покладали на радянську владу. Щодо акції “Вісла”, то ті, хто постраждав, проживають на території сучасної Польщі, однак у своїх спогадах вибудовують схожі сюжети, у яких ключове місце займає страх, безсилля [3]. У деяких із них особи спростовували поширене твердження про те, що вони підтримували вояків УПА, а, отже, є зрадниками, які підлягають виселенню: “Говорили, що лемки у своїх селах переховують вояків УПА, у Чертижному

ніхто не співпрацював з УПА, але це було використано як підставу для депортації” [448, с. 73].

Патерналістська модель взаємодії держави та громадян та пригадування в рамках “пост-пам’яті” вплинули на творення відстороненого образу цих подій. Тут переселенці як соціальна група відіграють здебільшого пасивну роль жертви, яка не змогла змінити наперед визначений сценарій подій. Вказана сконструйована пасивність дозволяє на емоційному рівні легше пережити втрату свого дому.

Коллективне уявлення про ці події в представників другого та третього покоління покоління переселенців дещо інше. Згідно з даними опитування (51 особа) авторки у 2013–2018 рр. – 74,5 % респондентів вважали, що до організації переселення причетна радянська та польська влада, 15,7 % – радянська, і 7,9 % – польська влада [62]. Респонденти, які вважають, що радянська та польська влада причетні до виселення, здебільшого схиляються до думки, що головною метою депортації була ліквідація українського населення Закарпаття шляхом асиміляції на новій території. Такої ж думки притримується більшість тих, хто покладає вину за переселення лише на одну із комуністичних влад.

В оповідях частини холмщаків та надсянців депортація стала можливою в результаті змови так званих “третьох сторін”. Подібні тенденції спостерігаються й у лемків, які також схиляються до думки, що тут більшу відповідальність несе Москва. Коллективний образ процесу депортації в родинх переселенців формується головно під впливом наративів свідків, і гуманітарного дискурсу. Образ цих подій у родинх переселенців відображає не минулі події, а розуміння історичного процесу кризь призму сьогодення. Спільнота переселенців схильна до сприйняття моделі новітньої історії України як жертви, адже вона пережила травматичний досвід війни, депортації. Ці уявлення, підсилені емоційним зв’язком, впливали на друге та третє покоління переселенців, які вважали організаторами депортацій польську та радянську владу, що намагалися ліквідувати українство Холмщини, Надсяння та Лемківщини.

Спосіб репрезентації пам’яті про переселення в наративах пов’язаний із

попереднім досвідом життя під час Другої світової війни, у той час, як депортація, у порівнянні з попередніми обставинами життя під час війни, є менш травматичним процесом. Проте у випадку нападу польських озброєних бандформувань, підпільних загонів чи військових депортація була спробою врятувати життя родини, тому в таких розповідях процес депортації розповідали поєднуючи ці дві обставини: “на зміну поліції яка втекла, прийшла карна диспозиція – не менші головорізи. Грабували. Люди втікали на станцію й тижнями чекали транспорту на виїзд” [77, с. 11]. Депортація в УРСР також була порятунком для тих, хто мав активну проукраїнську позицію. Пані Марія із с. Бортне на Лемківщині, яка працювала вчителькою початкових класів, організованих Українським Центральним Комітетом, переховувала й допомагала перейти польсько-чехословацький кордон двом військовополоненим французам, а також, можливо, і воякам УПА, пригадувала: “Мої не поїхали ніде, а їх потім... вигнали на Захід. Мої колеги, нас було 20 дівчат, які працювали по школах пішли здавати в польську гімназію до Горлиць [екзамен на підвищення кваліфікації – *Ю. П.*] за три дні, хто був, хто не поїхав додому, бо доїжджали поарештували. Тоді я подумала, тут нема що, я би попала в Явожно, то як закон. І моя тітка їхала, не мала дітей, і вони їхали на Україну, і я з ними поїхала” [32].

Джерельний матеріал дає підстави виділити декілька ключових сюжетів, які трапляються в розповідях про депортацію як холмщаків, так і лемків. Насамперед, виселенню передувала певна організаційна робота: складали списки бажаючих переїхати, проводили агітацію радянські уповноважені. Члени евакуаційної комісії давали певний час на збір речей, займалися оформленням документів на майно й землю. Облік майна та збір речей часто відбувалися поспіхом [323, с. 247]. Частина населення виїхала без будь-якого майна, передусім постраждалі в результаті польсько-українського конфлікту на території Холмщини [54] або ж військових дій, як на Лемківщині [48]. Більше пощастило тим особам, яких завчасно попередили про можливе переселення, або ж порекомендували, куди краще їхати (в Західну Україну): “Пішли до священика та й питаються... Каже же як ми не виїдем, то все одно нас виселять. Але якщо їхати, то тіки сюда – на

Західну Україну” [28]. Однак траплялися випадки, коли люди переховувалися і відтерміновували свій виїзд до України [51]: “домовлялися в польському селі зразу за границею, там польське село-колонія така була, то село Ярців, а то колонія Ярцівецька. Забирають із мого села все мої батьки й татів брат, усе забирають і переселяються на польське село до того Ярця. Хата пуста, село виїхало, очевидно, що ще декілька родин таких як ми були, але повиїжджали на польські села” [40].

Після збору речей відбувався переїзд населення до залізничної станції, своїм транспортом (кіньми частіше на Холмщині та Надсянні, а коровами на Лемківщині) чи пішки: “Ми не мали коня, мали дві корови, корови запрягли, дві корови тягнули фіру” [52].

Часто в спогадах переселенці згадують, що після приїзду на станцію доводилося довго очікувати на залізничні вагони, посеред поля без будь-якого укриття, часто в холодну пору року. Вартим уваги є те, що подальший переїзд до залізничної станції та очікування на товарні вагони пригадують дещо по-різному чоловіки й жінки. У чоловічому та жіночому наративах є описи зовнішнього вигляду і внутрішнього облаштування вагону: “Пульман, просто пульман такий що грузили зерно щось таке” [52], проте жіночі розповіді містять теж спомини про санітарно-гігієнічні незручності та загалом свій стан: “Підігнали товарняки як на худобу, такі вагони були неприємні, такий запах пам’ятаю, бо то дитячі роки. Не було ніде сісти, ніде лягти, так просто на землю на ту підлогу, на ті дошки люди покидали свої лахи” [55].

Тривала психологічна напруга й численні стресові ситуації під час війни, очікування транспорту на переїзд, як і сам переїзд у товарних вагонах, вплинули на сприйняття часу та простору переселенцями. За таких умов втрачався точний лік днів, тривалість доби видовжувалася, а дорога здавалася більш затяжною і виснажливою.

Принцип добровільності при переселенні, тобто вільного вибору місця майбутнього проживання, здебільшого був формальним [25]. Більшість переселенців, крім назви населеного пункту чи області, не мала будь-якої іншої

інформації про місце призначення. Утім, дорослі чоловіки, які брали участь в оформленні документів, могли мати трохи більше інформації про умови та маршрут переселення [77, с. 153]. Жінки, на відміну від чоловіків, частіше конструювали свої уявлення про маршрут переважно завдяки почутому в дорозі і власним здогадам: “Привезли нас до Львова. Думали, що нас там розгрузять, кажуть: “поїдете даліше”, потім нам десь сказали: повезуть нас на Тернопільщину, як то говорили старші люди” [55].

Новий, незвичний для ока депортованих ландшафт південно-східних і навіть західних областей України вражав їх, про що вони часто згадують. Переважно це – описи, рідше – враження від побаченого, які переселенці порівнюють із територією свого колишнього проживання. Чоловічі оповіді акцентували на новому природному просторі: “Довкола, скільки сягало око, лежав нескінченний степ, ні дерев, ні хат не видно” [77, с. 153]. У жіночих наративах, крім опису нового ландшафту, частіше йдеться про перші враження від зустрічі з місцевим населенням: “І до кожного того драбенястого воза були запряжені воли, і люди як виглянули з поїзда всі, і дуже всі знітилися: вони були настільки здивовані – як то так, що вони корів запрягли... ніхто не хоче вигружатись”[46].

Переселенці з Лемківщини навіть у західних областях України, в умовах лісостепового клімату, більш схожого до природних умов Холмщини та Надсяння, важче адаптовувалися. Тому в спогадах депортованих із Лемківщини частіше натрапляємо на протиставлення кліматичних умов до й після переселення: “І в лісах було дуже повітря здорове. У нас люди були такі, ну такий вигляд мали, червоні таки поприїжджали сюда. А приїхали до Глібова тут ка молодьож всьо біле, аж позеленіло, бо то що повітря нема. Ну, але що зробиш річки були... Там були файні ліси і свіже повітря” [55].

Перші враження від дороги (перша поїздка на потязі): “чого тато плаче. Я на поїзді буду їхати” [68], чи нового місця проживання не завжди були негативними, особливо в дітей. Одна з респонденток, переселенка з Холмщини, пригадує, що жодних поганих вражень від Донецька, куди потрапила її сім’я, у неї не виникло. Навпаки, як дитині тоді їй подобалося на Донеччині різноманіття фруктів [33].

Переселення холмщаків, надсянців і лемків на територію УРСР здійснювалося, головню, у двох напрямках: південно-східному та західному. Передбачалося їхнє розселення в колишніх німецьких, грецьких, болгарських (південний-схід) або польських колоніях. Наркомзем УРСР, який мав займатися розселенням переселенців, 21 жовтня 1944 р. вніс до ЦК КП(б)У пропозиції, згідно з якими передбачалося переселити 240 тис. осіб, з них 192 тис. (80 %) планували поселити в західних областях, а 48 тис. осіб (20 %) – у східних. У грудні 1944 р. у план розселення внесли корективи на користь східних і південних областей УРСР, куди скеровували більшість населення до осені 1946 р., а опісля чисельність переселенців у цих регіонах поступово зменшувалася [305, с. 231–232]. Так само першочергово в південно-східні області направляли депортованих у 1951 р. бойків із колишньої Дрогобицької області [457, с. 15].

Регіональний розподіл на перших етапах переселення був продиктований потребою в людських ресурсах у південно-східних областях для відбудови сільського господарства і промисловості. У зв'язку з тривалим перебуванням цих областей у складі СРСР, вони були більш інтегрованими в радянський простір, а місцеве населення вважалося більш “благонадійним”. Тому з погляду радянського керівництва сюди варто було направляти переселенців для швидшої радянзації. Суттєву роль відігравала також віддаленість від українсько-польського кордону, що мала стримувати переселенців від повернення до Польщі [379, с. 115]. Депортованим забороняли поселятися у 50-кілометровій прикордонній смузі і ближче, ніж за 30 км від морських портів чи обласних магістральних шляхів [322, с. 225].

На практиці розселення відбувалося з чималими відступами від задекларованих правил і порушеннями. Після воєнної розрухи і відсутності будівельного матеріалу, форсованих планів колгоспного будівництва в поєднанні з упередженим ставленням місцевого населення, халатністю чиновників було неможливо швидко виконати державні плани стосовно ремонту й будівництва житла. Тому депортовані сім'ї були змушені самотійно шукати й ремонтувати житло [339, с. 88–89].

Відсутність деревини й житла, схожа на пустелю рівнинна територія – так описували перші враження переселенці, які опинилися в південно-східних областях. Ще більше занепокоєння викликав господарський устрій цих територій. Показовим є приклад однієї з респонденток, родом із Холмщини, звиклої до того, що для обробітку землі використовують коней [318, с. 106]. Прибувши на станцію в Дніпропетровську область, вона була вражена, побачивши запряжених волів [46]. Незвичними для переселенців були на нових територіях ґрунти, агрокультура. Трохи легше було переселенцям із Холмщини, які опинилися на Поліссі чи Поділлі, де культура землеробства була подібною [318, с. 103–106; 332, с. 84–92]. Сільськогосподарські традиції Лемківщини, з виразною спеціалізацією регіону на скотарстві, були схожі з господарською діяльністю бойків [440, с. 9–20; 395, с. 89–103]. Тому переселеним лемкам та бойкам (депортованим у 1951 р.) було легше адаптуватися до нового життя в гірських районах Львівщини [29]. У південно-східних регіонах України депортованим, звиклим до не надто хороших ґрунтів, навіть попри незвичну агрокультуру, впадала у вічі родючість тамтешньої землі [22]. Проте суттєво дисонувала з очікуваннями переселенців, які повірили в радянську агітацію, бідність місцевого населення, відсутність чоловіків [44], голод 1946–1947 рр. [422, с. 172].

Після прибуття переселенців на нове місце чоловіки й жінки виконували різні завдання. Чоловік-батько, як голова сім'ї, а за його відсутності – старший син, рідше вдова [47], зустрічалися на залізничній станції з місцевими представниками евакуаційної комісії або головами сільських рад, які давали направлення на поселення. За відсутності житла переселенців скеровували до домівок місцевих мешканців [340, с. 122–123], або вони самотужки вирушали на пошуки житла. Жінки доглядали за худобою, готували їжу, обживали житло. Тому вони найчастіше пригадують про труднощі з водою й паливом, що виникали умовах засушливого степового клімату [35].

З матеріалів інтерв'ю зрозуміло, що в 30–40-х роках ХХ ст., крім дерев'яних, будували й цегляні (“муровані”) хати, заможніші господарі накривали їх бляхою [52]. Тому новими для переселенців були не тільки природо-кліматичні

умови, а й тип забудови села, а головню вигляд і планування будинків у південно-східних областях [18]. Отримане або самотужки знайдене житло здебільшого потребувало ремонту. Ним займалися чоловіки. Жінки детально описують поганий стан [36], або незручне планування житла [57], чи незручності із посудом: “наша посуда взагалі не була пристосована до життя тамтешнього: вони мали п’єци на тих вилках, і в них є казани, же їх можна підняти на тих вилках. А наш баняк даже хотів там щось варити, то тільки його підняв його верх, а він сі перекинув”[65] Деталізовані жіночі інтерв’ю дають змогу зрозуміти весь спектр проблем, які виникали в переселенців на новому місці.

Труднощі воєнного часу, складні умови під час переселення, суттєві майнові обмеження – усе це негативно вплинуло на забезпеченість переселенців на нових місцях. Для поліпшення становища “нових громадян” передбачалася допомога в отриманні житла, працевлаштуванні, деякі фінансові виплати. Відповідно до постанови РНК УРСР від 28 липня 1945 р. переселенці з Польщі звільнялися від більшості податків, могли отримати фінансову допомогу – кредит до 5 тис. рублів для купівлі житла чи худоби, була передбачена теж одноразова безповоротна грошова допомога до 2 тис. рублів. Усім цим скористалася тільки невелика частина переселенців. На заваді стали брак інформації, затягування виплат, незаконний виїзд переселенців зі східних областей [304, с. 47–50, 331, с. 181–182].

Найважчими були перші місяці, рік після переселення, коли потрібно було виживати в нових природно-кліматичних умовах, без належного матеріального й господарського забезпечення. Дошкульним ударом для переселенців стала засуха й голод 1946–1947 рр. Затягувалися виплати за залишене в Польщі майно. Згадуючи про ці часи, більшість переселенців, акцентували увагу лише на проблемах своєї соціальної групи, не розповідали про умови життя місцевого населення загалом. Така вибірковість пам’яті пов’язана з тим, що людина в новому соціумі відчуває себе чужою, й оточення спершу сприймає як чуже, очікує упередженого ставлення. Варто зауважити, що голодні роки по-різному пригадують чоловіки та жінки. Жінки, розповідаючи про них, наділяли активною

позицією своїх батьків. Наприклад, пані Ольга пригадувала, як її батько ходив по сусідніх селах і просив їжу для сім'ї та худоби [65]. Водночас, у чоловічих спогадах чоловіки постають активними діячами, які різними способами намагаються забезпечити себе та сім'ї їжею: “А ми мали одягу вимінювали на зерно. Я з батьком ходив хата в хату. Нам там давали за хустину літру жита, цю літра жита ми приносили й на жорнах мололи, додавали води, ну й що там більше таку їду. І я знаю, що я мріяв, коли я наїмся хотя би бараболі” [65].

Частина депортованих отримала деяке відшкодування за залишене в Польщі майно у вигляді збіжжя чи картоплі. Але це було не всюди – головно, через відсутність цих продуктів на місцях і чітких інструкцій стосовно таких відшкодувань, а також через втрату чи брак у деяких переселенців евакуаційних документів [338, с. 83–92]. Тому за відсутності коштів і засобів до життя переселенці були змушені відмовлятися від думки про власне господарство і вступати в колгоспи, передавати туди привезену худобу й реманент [429, с. 113–115]. Розчарування й несприйняття колгоспної системи, безоплатна робота за трудовні, відсутність евакуаційних документів, описів залишеного в Польщі майна, за якими виплачували компенсацію, – усе це спонукало переселенців до думки про переїзд із південно-східних до західних областей [543, с. 101–102]. Колгоспна дійсність і пов'язана з нею в радянському селі репресивно-каральна система не давала можливостей для кар'єрного зросту переселенців. Кращі перспективи для облаштування життя, особливо за наявності кваліфікації, були в західних областях, наприклад, радянський Львів ставав великим промисловим центром [394, с. 20; 376, с. 36–38; 425, с. 39–60]. Можливості для працевлаштування відкривав теж східний промисловий регіон. Однак переселенці, які прибували з Польщі на Донбас із квітня до вересня 1945 р., зіткнулися тут із дуже незадовільними житлово-соціальними умовами [405, с. 133].

Частина переселенців, особливо з Холмщини, які пам'ятали тимчасову евакуацію під час Першої світової війни, до останнього сподівалися на повернення в рідний край [391, с. 694]. Самовільний переїзд у західні області не

вирішував усіх проблем переселенців і потенційно загрожував їхній безпеці. Для збройного націоналістичного підпілля переселенці, погодившись на переїзд, виявили слабкість, стали інструментом радянзації. Один із респондентів, який опинився в Тернопільській області, пригадував, що місцеві жителі застерігали його з батьком, щоби вони не займали порожніх хат (виселених сімей учасників національно-визвольного руху, які ще повернуться) [58]. Інша респондентка, теж переселена в Тернопільську область, розповідала про те, що після обрання її матері сільським депутатом вона боялася за життя своєї сім'ї, бо “ходили бандери, листівки кидали у вікно” [56]. Але назагал тут переселенці відчували себе комфортніше, особливо в містах, де легше було “загубитися” серед великої кількості приїжджого люду [314, с. 15–20].

Ці сюжети, пов'язані з “втечею” зі села до міста, аби уникнути роботи в колгоспі [34], знайти іншу роботу [58], поступити на навчання [28], частіше трапляються в чоловічих наративах, де респонденти виступають активними учасниками процесу. Жінки, розповідаючи про переїзд, частіше описують поведінку не свою, а батька, загалом становище родини, загальні труднощі [22]. Найбільш замовчуваними темами для представників обох статей є отримання документів, зокрема паспортів. У той час їх можна було отримати тільки через домовленості й хабар [31].

На перебіг адаптації переселенців впливали, насамперед, деструктивно, пам'ять про військові дії, міжнаціональний конфлікт, важкі умови переселення, особливо, якщо воно відбулося під примусом. Чутливіше сприймали нову реальність жінки, особливо коли йшлося про входження в новий соціум. Передусім цю гендерну специфіку можна простежити в розповідях про ставлення місцевого населення до переселенців. Це ставлення й у південно-східних, і в західних областях УРСР було неоднозначним, воно залежало як від суто особистісних характеристик людини, так і ситуації в конкретній місцевості, попереднього деструктивного досвіду тощо. Спогади жінок дуже емоційні й деталізовані. Одна з респонденток пригадувала, що її разом із братом (тоді дітьми-сиротами) на станції Березівка Одеської області врятувала місцева

жителька [94, с. 193–194]. Чоловіки згадують про ці моменти життя нейтральніше, майже без емоцій, навіть коли йдеться про неприязнь, підозру чи образу: “... ну приїхали бандерівці, у такому дусі говорили. Але, щоби вони так нас якось переслідували... то ні, до речі, мав там кілька товаришів-однокурсників” [21].

Непоодиноким були випадки, коли переселенці поселялися компактно в одній місцевості (наприклад, респонденти із с. Остап’є Підволочиського району Тернопільської області походили із лемківського села Поляни й сусідніх сел., а і з Глібова Гусятницького району Тернопільської області – села Тернавка) здебільшого в селах чи передмістях. Вони заселяли спорожнілі колонії поляків (у західних областях) [101, с. 918–922], або німців і греків (у південно-східних областях) [305, с. 531–532]. У такий спосіб переселенцям було легше адаптуватися до нових умов і зберегти соціально-культурну цілісність.

На початку в переселенців виникали деякі труднощі в спілкуванні з місцевим населенням, але респонденти згадують про це побіжно й неохоче. Більшість переселенців-чоловіків узагалі не згадують про перші відчуття після переїзду, про це опосередковано говорять жінки: “А приїхали до Глібова тут ка молодьож всьо біле, аж позеленіло, бо то що повітря нема” [55] (йдеться про фізичний і психологічний дискомфорт), “А що ще нашій бабці лишилось як не співати” [35] (відчай і ностальгія). Поступово переселенці налагоджували стосунки з місцевим населенням, хоча деяка частина з них (особливо літні особи) так і не змогла “вжитися” із новими мешканцями [65]. Найшвидше до нових умов звикали діти, які легко знаходили спільну мову з однолітками граючись [45].

Сяк-так розв’язавши першочергові проблеми з житлом, переселенці стикалися з наступними. Йшлося про працевлаштування й навчання. Частина дітей переселенців уже мала досвід навчання в польських або українських школах. Більшість дітей переселенців продовжили навчання в Україні, хоча були й такі, котрі через складні життєві обставини (смерть когось із батьків, потребу утримувати сім’ю) не змогли далі вчитися [55]. Більшість сімей переселенців дбали про освіту дітей, аби ті в майбутньому могли отримати роботу й облаштуватися на новому місці. За підрахунками Михайла Горного, протягом

1945–1970 років з 193 тис. переселенців у близько 40 % сімей хоча б одна дитина отримала вищу освіту, а в 75 % – вищу чи середню-спеціальну [332а, с. 276].

Більшість депортованих згадує про труднощі з навчанням. Респонденти пригадують, що спочатку мали проблеми з мовою навчання, адже говірки переселенців дуже відрізнялися від мови місцевого населення. До того ж, у школах (переважно сільських), як пригадували респонденти, спершу існував негласний поділ на місцеве і прибуле населення [30].

Переселенці рідко розповідали про те, як вони сприймали радянську систему комуністичного виховання (піонерство, комсомол). Тільки в деяких спогадах траплялися згадки про несприйняття чи опір: “А чо не інтересуєшся як тут школа була, як нам носи порозбивали до лавок за комсомол. Так за волосся, і за голову й до лавки носом: “Підписуй”. І ти знаєш, що зі школи щось чотирьох підписали, а решту – не. Дівчат не рухали, дівчата всі на нас дивились. А ті, що приїздили писати, то ті не не били, ті не – свої. “Поступиш у комсомол, приймуть у колгосп до Гримайлова, не поступиш – не приймуть. Так підеш десь поступиш в училище, а розпитають, позвонять і виженуть”. То ми втікали десь подальше, я до Львова на кіномеханіка, там не здибиш” [34].

Депортовані, розповідаючи про навчання, вдаються до формалізованих сюжетів. За стилем вони нагадують витяги з автобіографій, але й у них можна відчитати певну гордість за свої чи членів родини досягнення [39]. Переселенці, які осіли в західних областях, працювали переважно у власних господарствах (до колективізації) або колгоспах [315, с. 197], ті ж, котрі опинилися в південно-східних регіонах – влаштовувалися на роботу переважно в промисловості [391, с. 718]. Частина переселенців, особливо старшого покоління, так і не змирилася з колгоспною системою: “Спочатку тато ніяк не міг змиритись із колективізацією, не міг привикнути до тої господарки: всьо по-інакшому тут робилось... Що він господар сам міг газдувати, а тут у колгоспі. І в п’ятдесят першому році від інфаркту раптово помер, а мама лишилась із нами п’ятерими не жонатими. І так ми бідували” [65].

Про труднощі пристосування до нових умов праці здебільшого

розповідають жінки, яким доводилося займатися важкою фізичною роботою в колгоспах, на будівництвах тощо: “Працювали ми дуже тяжко, як прийшла з тої роботи, то такі були мозолі на руках, що не можна було навіть хліба в руках тримати, на дорозі носили ми руками каміння, розкидали по дорогах” [55]. Трохи легше з роботою було особам із певною кваліфікацією. Про це також згадують переселенці, переважно у формі простої констатації [20, 21]. Розповіді про працевлаштування після закінчення училища чи вищого навчального закладу доволі формалізовані, по суті, вони зводяться до переліку здобутків людини.

Отож, депортація, хоча і становить менш травматичний процес, але стала переломним пунктом у житті – означала остаточний від’їзд, покидання рідних сторін. Болісні, негативні події під час війни вплинули на конструювання спогадів про депортацію, про яку переселенці пригадують також із негативом. Проблеми, пов’язані з організацією переїзду, санітарно-гігієнічні умови важко переживали переселенці, особливо жінки та літні люди. Тривала психологічна напруга й переїзд у непристосованих вагонах фізично та емоційно виснажили депортованих, тому нові та незвичні природно-кліматичні умови південного-сходу викликали насамперед дезорієнтацію та занепокоєння. Емоційним та сюжетним продовженням розповідей про приїзд є спогади про труднощі матеріально-побутового облаштування на новому місці. Незадовільний стан отриманого житла, новий господарський устрій території та загалом побутова реальність здебільшого прикро вражала переселенців, особливо жінок, які займалися налагодженням побуту. Переселенці, опинившись у складних умовах, поверталися в думках до свого дому, який завжди здавався кращим, аніж нова дійсність. Загалом же, як впливає з матеріалів інтерв’ювання та спогадів, на процес адаптації переселенців впливали не тільки матеріально-побутові умови, а і психологічні якості конкретних осіб, культурно-світоглядні уявлення, особистий досвід війни. Безпосередньо на новому місці джерелами напруги між переселенцями й місцевим населенням могли стати мовні відмінності або ж негласний поділ на “місцеве населення” й “переселенців”, про який здебільшого емоційно пригадують жінки. Найлегше знаходили спільну мову з однолітками

діти. Своє життя на нових теренах депортовані схильні представляти як реєстр досягнень – власних і особливо дітей.

2.4. Депортаційні акції в медійному просторі та повсякденних уявленнях: регіональна/національна пам'ять

Повсякденні уявлення про історичні події є частиною історичної пам'яті, Для того аби дізнатися чи пам'ять про депортацію українців із Польщі є частиною ширшого історичного дискурсу проводилося два невеликих соціологічних опитування: анкетування весною 2015 р. у Львові на базі Львівського національного університету (30 осіб) [63], в інтернеті на базі платформи гул-форми в грудні 2016-лютому 2017 рр. [64].

Студентська молодь Львівського університету, яка не має родичів-переселенців із Закерзоння, має доволі не чітке уявлення про депортацію українців до УРСР в 1944–47 рр., а 21,7 % респондентів сплутало ці події з операцією “Вісла” (весна 2015 р.). Опитування, яке проводилося в інтернеті охопило лише 22 особи, які проживали здебільшого в західних областях України. Щодо віку респондентів, то переважно це молодь до 35 р. Очевидно, що результати цього опитування з такою вузькою вибіркою не можуть слугувати базою для якихось серйозних узагальнень, проте вони демонструють один з аспектів, зрізів у сприйнятті цієї проблеми (серед молоді західних областей). На думку, 36,8 % респондентів ініціювали та здійснювали депортаційні акції 1944–1946, 1947 та 1951 рр. радянська влада в Москві та Польща, польський уряд (як її маріонетка); 26,31 % анкетованих відповіли, що це комуністи та влада (не вказуючи їх державної приналежності). Окремо вказано на СРСР та Польщу/польський уряд лише 21,05 % та 5,26 % відповідно, а 10,5 % осіб відповіли, що це були “різні сторони”, або ж Сталін.

На шпальтах української преси питання пов'язані із переселенням українців з'являлися здебільшого напередодні чергових річниць трагічних подій. У публікаціях із середини 1990-х років, на хвилі публічного зацікавлення історією, можна знайти інформацію про видання, або ж поїздки, з'їзди-конгреси переселенців. Наприклад, у районному часописі Жидачівщини (Львівська обл.)

“Новий час” вміщено замітку про конференцію з нагоди 50-річчя операції “Вісла”, яку організували суспільно-культурні товариства переселенців [123, с. 3], а львівська газета “Високий замок” протягом 1994–1997 рр. висвітлювала інформацію про діяльність товариства “Лемківщина” [139, с. 3]. Частіше публікації про депортованих на Львівщині, зокрема спогади, замітки про їхні поїздки, діяльність товариств можна зустріти в районних газетах, наприклад, на Самбірщині активна лемківська громада [216, с. 1; 172, с. 1; 164, с. 3; 165, с. 3], а на Сокальщині – холмська [175, с. 2; 134, с. 2; 135, с. 2; 112, с. 3]. Однак, як наголошує український історик та журналіст Р. Кабачій, в українській публіцистиці існує проблема ототожнення операції “Вісла” та депортації українців у 1944–1946 та 1951 років [362]. На такі фактологічні огріхи можна натрапити в районних газетах, зокрема в сокальській газеті “Голос з-над Бугу”: “Село Городиловичі знищили під час операція “Вісла” в 1946 році. І лише у 1996-му на місці спаленого населеного пункту побудували меморіальний комплекс, встановили 86 хрестів, які символізують стерті з лиця землі села Холмщини” [413, с. 582–583]. “Інформаційні” помилки можна частково списати на халатність редакторів вище згаданих часописів, проте, на думку авторки, це також можна розцінювати як свідчення вибіркової та спрощеної історичної пам’яті, адже схожі помилки траплялися і в активних діячів суспільно-культурних товариств депортованих українців [361]. Можна припустити, що через те, що інформація про операцію “Вісла” швидше почала з’являтися в публічному просторі в Польщі, згодом і в Україні, тому сукупно це вплинуло на “популярність” цього окреслення [413, с. 583].

Інформаційним приводом до появи статей у всеукраїнських періодичних виданнях були також річниці депортації. Наприклад, газета “День” на 50-ті роковини депортації бойків у 1951 р. опублікувала розлогу розвідку Наталії Кляшторної. У дописі авторка спростовувала популярні міфи, які виникли навколо депортації 1940–1950-х років, зокрема про добровільність виїзду, депортацію лише тих українців, які допомагали УПА та інші [155]. За схожим принципом – висвітлення “маловідомих історичних подій” для широкого загалу

побудовані й інші статті, на кшталт “Депортація українців. Шістдесят років опісля” [138]. У 2016 р. з’явилися розвідки про так званий “обмін населенням” 1944–1946 рр., по-суті депортацію українців із Польщі до УРСР. Особливу увагу в них приділяли свідченням свідків (адже вони проживають в Україні) цих подій, які суттєво доповнювали викладений фактаж [208]. Можна зауважити, що в цих розповідях професійних свідків про важкі умови переселення, недоброзичливе ставлення поляків, а одразу й після приїду – українців, особлива увага зосереджена й на відсутності тоді ще правового статусу депортованих [217].

Чимало публікацій в українських медіа з’явилося напередодні 70 річниці операції “Вісла”. Окрім суто інформаційних статей із розлогим фактажем із промовистими заголовками про остаточне вирішення українського питання [113; 148], останній акт українсько-польського конфлікту [119] та ін. [239]. Частина із них містили аналітику [166; 124], особливо в контексті польсько-українських відносин [156, с. 8], на перший план висувалося питання класифікації, означення операції та відповідальних за неї [159].

Володимир В’ятрович, директор Інституту Національної пам’яті України стверджував, що операцію “Вісла” можна трактувати як воєнний злочин, і як злочин проти українського народу, вчинений комуністичним режимом [159]. Натомість історик Богдан Олексюк наголошував, що “за сучасними поняттями, це (операцію “Вісла”) слід розуміти як етнічну чистку” [159], історик Микола Литвин для окреслення цього злочину вживав дещо публіцистичний термін етноцид, злочин з ознаками етноциду [148]. В іншому своєму інтерв’ю В. В’ятрович уже апелював до терміну етнічної чистки: “одним із головних аргументів того, що це була справді етнічна чистка, спрямована проти цивільного населення є те, що війська, які були задіяні до цієї операції (війська оперативної групи “Вісла”) розподілялись не згідно дислокації відділів УПА, а відповідно до населених пунктів. На кожне село було виділено близько 50 польських вояків. Тобто метою № 1 було все таки цивільне населення” [148].

Таке трактування операції “Вісла”, точніше її інструменталізація, дає можливість “наче зрівноважити провину обох націй одна перед одною”,

поставивши на один рівень із трагедією на Волині. Зрівноваження, на думку журналіста Романа Мельника не призведе до нічого доброго, адже між цими подіями є дві суттєві відмінності. Перша з них полягає в тому, що термін “етічна чистка” хоча й можна використовувати для окреслення двох подій, бо вони мали схожу мету, проте за тяжкістю злочину є різним. Друга відмінність стосується суб’єкту злочину “тяжко з юридичної сторони порівнювати дії, вчинені державним апаратом і регулярною армією, та дії, вчинені загонами нехай організованих та цілеспрямованих, але все ж партизанів” [170].

У 70-ті роковини операції “Вісла” актуальним стало питання щодо вшанування річниці, уряд Польщі вперше з 1989 р. відмовився фінансувати меморіальні заходи [223]. Слід зауважити, що Сенат Польщі ще в 1990 р. засудив операцію “Вісла”, покладаючи відповідальність за скоєне на комуністичну владу. У 1997 році Об’єднання українців у Польщі ухвалило відозву до польського народу із закликами взаємного пробачення й порозуміння. Також в ухвалі було звернення до Сейму та президента із проханням засудження акції “Вісла” Цю заяву передрукувала одна із найавторитетніших польських газет “Газета Виборча”, однак на законодавчому рівні не було прийнято ніяких звернень-засуджень [166] Хоча на символічному рівні важливим кроком була Декларація польсько-українського поєднання, яку підписали президенти Польщі та України в 1997 р, а наступного року був відкритий також за участі двох глав держав пам’ятник жертвам концентраційного табору у Явожно [166].

Причиною відмови фінансування у 2017 р., як заявив глава МВС Польщі Маріуш Блашак “є відсутність симетричних дій із боку української сторони у вшануванні жертв Волинської різни” [223]. Такі дії засудила меншість Спільної комісії уряду й нацменшин, викликало обурення в Об’єднанні українців Польщі. Об’єднання українців створило Почесний комітет, куди увійшли відомі в Польщі діячі, задля збору коштів на вшанування депортаційної акції [196].

Чергова річниця сумної події актуалізувала не лише питання вшанування, а й того, хто має допомагати українській громаді Польщі, по-суті це не діаспора, а так звані “закордонні українці”, що проживають на тих теренах, що колись були

етнографічними теренами України. Не менш важливим є проблема асиміляції українців, які опинилися далеко від своїх рідних місцевостей із певним обмеженням щодо розташування. Слушно з цього приводу зауважив Петро Тима – голова Об'єднання українців у Польщі, що “операція “Вісла” поклала край організованому українському життю в Польщі” [204]. Нашадки депортованих українців у другому та третьому поколінні здебільшого говорять польською мовою, а україномовною говіркою чи українською вдома. Особливо це характерно для третього покоління (як показали результати соціологічного опитування у 2015 р. із нащадками депортованих у Польщі), яке розуміє українську, але навіть ті, хто з батьками говорить українською, із ровесниками розмовляє польською [108, с. 2]. Важливим елементом, окрім мови, який допомагає творити українську національну тотожність є вишиванка та українські свята, які більшість респондентів протиставляє польським, і у такий спосіб отожднюють себе з іншими – українцями [108, с. 2]. Водночас лише частина із них – громадсько активних, намагається не лише зберігати пам'ять про своє коріння, відвідуючи села їхніх родичів, впорядковуючи могили, а й намагається творити українські осередки [167, с. 4]. Частина із них може навіть і не знати своєї родинної історії, адже побоюючись за майбутнє своїх дітей не афішували свого походження, або ж згадували про операцію “Вісла” спорадично чи не часто. Наприклад, польський омбудсмен Андрій Боднар чув розповіді про операцію “Вісла”, але усвідомив сенс набагато пізніше: “Я пригадую, як мама вдома говорила, що мій батько пережив акцію “Вісла”. Та минуло багато часу, перш ніж я потрапив на матеріали, які мені все пояснили.” [204].

Частина ліберальних польських інтелектуалів у контексті відзначення роковин операції “Вісла” у 2017 р. наголошували, наприклад, історик Томаш Стриєк, що цю подію слід трактувати як етнічну чистку проти українського населення, або злочином проти людяності, який був здійснений комуністичною владою Польщі насамперед щоби “розв'язати українське питання”, а не для боротьби з УПА [269]. Схожі тези висловлював директор Інституту політичних досліджень Польської Академії Наук – Гжегож Мотика. На його думку, ““Вісла”

була однією із найбільших репресій польського етапу сталінізму”, тому пам’ять про ці події мають не роз’єднувати, а навпаки єднати поляків та українців [261]. До взаємного прощення та порозуміння закликали також і деякі політики – Павел Коваль (депутат Сейму V та VI скликання, колишній заступник міністра закордонних справ, депутат Європарламенту, а з 2011 р. голова партії “Польща є найважливіша”), відкидаючи будь які сумніви в доцільності таких дій, схожим чином як це зробив у 2007 році президент Польщі Лех Качинський, запросивши до спільної молитви кардиналів Глемпа та Гузара, і виголошуючи промову спільно із президентом України [253]. Також у часописі польської громади України з’явилася стаття із засудженням операції “Вісла” як зла, що неможливо виправдати – прояв тоталітарної держави із застосуванням колективної відповідальності до групи людей [244, с. 3]. Можна припустити, що такий виразний дискурс з акцентом на комуністичній владі пов’язаний із чималим напруженням у польсько-українських стосунках, що перманентно тривають із 2016 р.

У 2007 р. в поміркованих польських медіах також звучали заклики до примирення з Україною. Важливим кроком до цього могло стати вибачення за акцію “Вісла”, яка є однією із найганебніших дій Польської Народної Республіки [282]. На важливості таких символічних жестів наголошував колишній посол України в Польщі Дмитро Павличко [185]. Проте більш виразним був дискурс пов’язаний із виплатою відшкодування за операцію “Вісла”. Уперше таку ухвалу прийняв Світовий конгрес Українців у грудні 2006 р. У зверненні Конгрес закликав Раду Європи, ООН та ряд інших міжнародних організації вплинути на Польщу, щоби вона визнала “Віслу” як етнічну чистку, виплатила компенсації [270]. 10 лютого 2007 р. на засіданні Головної Ради Зв’язку українців у Польщі затверджено звернення до маршала Сейму Марека Юрека із проханням визнання “неправомірними тих правових актів, на підставі яких було здійснено акцію “Вісла”, вимагаючи компенсацію...” [241].

Консервативні праві середовища засуджували можливість виплат жертвам операції “Вісла”, адже в Польщі не відбувся процес реприватизації втраченого

майна поляків, а прийняття такого закону було б “тріумфом бандерівської тактики оточення польської політики” [240, с. 3]. Віктор Поліщук (канадський публіцист, що походив зі змішаної польсько-української родини) з цього приводу наголошував, що спершу варто попросити вибачення українцям за злочини проти поляків Волині та Галичини, організовані 1943–1944 рр. ОУН (б). Тим паче, на думку В.Поліщука не було польсько-українського конфлікту, а існувала лише проблема масового “людобуйств”, організованого ОУН, тому операція “Вісла” дозволила уникнути терору, конфлікту, на зразок такого як у “Косово” [266, с. 6]. У комбатантському часописі “На рубежю” (“Na rubieży”) були представлені деякі виступи та дискусії із конференції для вчителів, присвяченій 60 річниці операції “Вісла” зі ще більш виразним антиукраїнськими звинуваченнями. Історик Люціна Кулінська, перелічивши злочини “українських банд” на прикордонні [254, с. 19–22], прийшла до висновку, що виконання операції “Вісла” не мало суперечностей із моральної точки зору – це рішення підтримувало польське суспільство, адже це був єдиний успішний крок до припинення вбивств поляків [254, с. 22].

Риторика кресових середовищ не змінилась у 2017 р. – заперечення можливості використання термінології етнічна чистка до акції “Вісла”, виразний акцент на неможливості її уникнення, адже завдяки військовій операції припинено терор УПА, ліквідовано їхнього логістичного тилу [272, с. 4]. Натомість у науково-популярних журналах (самостійних додатках до всепольських часописах), присвячених історії напередодні 70 роковин “Вісла” з’явилися розлогі фактологічні статті про перебіг операції. Наприклад, із виразним акцентом, що депортовані українці не були “вбивцями поляків на теренах Східної Малопольщі та Волині”, а стали жертвами комуністичного злочину, а відтак колективної відповідальності. На цьому факті, наголошував історик Ян Пісулінський, на шпальтах спеціального номеру газети “Історія. До Рзечи” (“Historia Do Rzeczy”), присвяченому акції “Вісла”. Історик водночас спростовував думку про те, що акція “Вісла” поклала край українсько-польському конфлікту, адже на теренах охоплених акцією залишилася незначна кількість українського підпілля [284, с. 8–10] Більш обережним у висловлюваннях

Я. Пісулінський був у квітневому номері “Бюлетню ІІН”. Детально описуючи організацій етап, що передував депортації, сам процес виселення, і боротьбу з партизанськими загонами УПА [264, с. 44–51]. Історик лише в останньому абзаці звернув увагу читачів на дискусії, що тривають між істориками щодо цілі “Вісли” ціллю якої була “не лише ліквідація українського підпілля, але пацифікація й асиміляція непокірної меншості” [264, с. 53]. Вартим уваги є змістове наповнення номерів цих часописів. У першому – окрім зазначеної статті – також була ще одна публікація про депортації 1944–1947 р. [271, с. 12–13]; огляд книжки про польсько-український конфлікт 1944–1945 рр., тимчасове порозуміння між сторонами, але з наголосом на взаємозв’язку конфлікту в Люблінському воєводстві з Волинською трагедією [276, с. 16–18]; розвідку про вбивство К. Сверчевського [259, с. 19–21]. У “Бюлетні ІІН” статті про “Віслу” передуює розлога публікація про жертви та пам’ятання трагедії Волині в Україні, із великою кількістю фотографії, у тому числі ексгумованих останків [267, с. 35–43]. Можна припустити, що такий порядок розміщених матеріалів, їх поєднання мав на меті показати переважаючу жертвовність польської сторони.

З окресленої тематики в Україні вкрай мало видань публіцистичного характеру, науково-популярних розвідок для широкого загалу людей. В 10 номері інтелектуального часопису “І” за 1997 р. міститься передрук звернення польських інтелектуалів у паризькому журналі “Культура”, із засудженням акції “Вісла”. Діячі висловили співчуття її жертвам, і визнали акцію як таку, що “була породженням сталінської системи, вислідом тоталітарної політики та ідеології” [187, с. 4–5]. У цьому ж номері в розлогій аналітично-фактографічній розвідці польський політолог та публіцист Тадеуш Анджей Ольшанський проаналізував польсько-українське протистояння 1943–1947 рр., яке, на його думку, було результатом “початкової фази Другої світової війни” [181, с. 35]. Автор підкреслював роль деморалізуючих факторів, під час радянської та німецької окупації Волині, водночас покладаючи вину за здійснений терор у 1943 р. на “українське політичне керівництво, точніше – бандерівську ОУН... Однак терористична акція таких обсягів, зокрема криваве шаленство липня, не була б

можлива без масової підтримки українського села” [181, с. 42–43]. Не оминає увагою публіцист і польський терор, який відбувався на тлі депортації українців до УРСР [181, с. 49–50]. Т.-А. Ольшанський підсумовував, що першочерговою метою акції “Вісли” було депортація українського населення, згодом ліквідація – УПА [181, с. 53].

Історик Ярослав Дашкевич теж відзначив у публікації в часописі “І” “це акт здійснення колективної відповідальності, продиктованої не військовими, а політичними вимогами згідно з правилами етнічної чистки” [133, с. 62]. На думку історика формула “прощаємо та просимо пробачення”, прийнята на Конгресів українців Польщі з нагоди 50 річчя операції “Вісла” (який не може репрезентувати все українське суспільство) була не лише поспішною, адже польське суспільство не готове до діалогу, а такі заяви навпаки його поляризують [133, с. 65–66]. Як підтвердження своєї думки історик процитував віце маршалка сейму Марека Боровського (Союз Демократичної Лівиці): “Поки що не бачу шансу, щоби сейм засудив операцію “Вісла”. Операція була наслідком, а не причиною певних подій... Ці українці не були народом спокійним і тихим, тогочасна влада мусила щось робити, реагувати” [133, с. 69].

В. В’ятрович у науково-популярному виданні 2012 р. спростовував твердження про те, що операція “Вісла” була здійснена з метою ліквідації УПА, адже для польських комуністів це був шанс остаточно розв’язати “українське питання” і здобути підтримку як і місцевого населення, так і лояльність Москви [114, с. 134].

Історик Вахтанг Кіпіані уклав у збірник статті, які виходили на інтернет-ресурсі “Історична правда”, присвячені польсько-українським стосункам у ХХ ст. У ньому вміщено історичну розвідку про операцію “Вісла” Юрія Гаврилюка, де на основі документів автор доводить, що її основною метою була асиміляція українців [120, с. 130–137]. У збірнику є стаття Наталії Кляшторної (етнограф, промотор пам’яті про депортацію бойків) про так званий обмін населенням між СРСР та Польською республікою 1951 р. із чималим фактографічним матеріалом. Вартим уваги є зауваги Н. Кляшторної про усвідомлення винуватців цієї трагедії –

“бойки переважно вважають винними два режими – радянський і польський, то поляки схильні всю провину покладати на радянський сталінський режим” [154, с. 155–156]. Також авторка підсумовувала, що обмін територіями між державами, і згода Польщі на отримання менш розвиненого гірського терену мала стратегічну мету: дозволило “збудувати на Сяні одну з найпотужніших у Європі гідроелектростанцій” [154, с. 159].

Яцек Куронь відомий громадський діяч та публіцист у 1997 р. на хвилі публічного зацікавлення акцією “Вісла” підтримав звернення польських інтелектуалів із її засудженням та співчуттям жертвам. У цей же рік публіцист написав один із найвідоміших своїх есеїв “У пастці історії” де проаналізувавши болісні точки польсько-українського співіснування, наголосив на важливості польсько-українських наукових семінарів та перспективи зближення, порозуміння між народами [160, с. 100–106], адже лише так держави можуть вийти “з історичної пастки, якою користувалися, а може, і наставили її великі держави” [160, с. 107]. На важливості поєднання Я. Куронь наголошував і в доповіді, виголошеній на конференції з нагоди 55-річчя операції “Вісла” (ініційована Польсько-українським форумом, Об’єднанням українців у Польщі, орденом отцем василіан у Варшаві, під патронатом президента А. Квасневського; відбулась у Варшаві у Фонді Стефана Баторія), розповідаючи про злочини поляків та українців під час війни супроти один одного, наголошуючи на тому, що “Вісла” – це частина ряду злочинів у спільній історії/вітчизні/культурних надбань [160, с. 193–197], тому “важливо, щоби ми зуміли перервати її у своїх серцях, щоби ми навчилися по-справжньому любити нашу відмінність, і пишатися тим, що, хоча від давньої спадщини залишилися рештки, але то рештки нашої спільної вітчизни” [160, с. 197].

Натомість інший польський публіцист Богдан Скарадзінський 1997 р. у статті, що згодом увійшла до збірника його есеїв “Увага на Схід”, вважав за потрібне не проводити жодних святкувань із нагоди річниці акції “Вісли”, адже назагал у польському суспільстві не було розуміння цього питання, а заяви в цьому історичному контексті про “масове переслідування українців, організоване

поляками” вигідні для Росії. Як доказ неготовності поляків до діалогу Б. Скарадзінський наводить приклад звернення Канадського Конгресу Полонії до влади України із закликами про “небезпеку націонал-фашистської загрози, що нависла над Україною” [274, с. 114–115]. Публіцист критикував також тактику, яку, на його думку, обрало Об’єднання українців у Польщі, розповідаючи про акцію “Вісла” без ширшого контексту польсько-українських сусідства, тим самим “виключаючи діалог на ширшій, суспільній платформі; блокуючи полякам шлях до розуміння кривд та помилок обох сторін” [274, с. 117]. Не ефективним, на думку публіциста був також заклик польських інтелектуалів, вирваний із контексту польсько-українських відносин, бо проблема “Вісли” це символ тих непорозумінь, що існують між народами після 50 років [274, с. 120].

У жанрі художнього репортажу відомий журналіст “Газети Виборчої” Павел Смоленський у збірці “Похоро різуна”, що вийшла в Польщі у 2001, перекладено українською – 2007 р. розповів історії про польсько-українські кривди Другої світової війни та їхнього сприйняття в середині 1990-початку 2000-х рр. Зосереджуючи увагу, наприклад, на труднощах процесу ексгумації та перепоховання останків вояків УПА в с Бірча [210, с. 24–40], історії пана Діонізія, з польсько-української родини, який ідентифікуючи себе поляком, і не зважаючи на суспільний супротив та залякування прибирав і вшановував убитих українців села Павлокома [210, с. 90–105]. Ці та інші розповіді стосуються так званою суми кривд поляків та українців, автор не полемізує з цього приводу, а співчуває втратам по обидва боки. Опосередковано репортажі стосуються й питання депортації українців, і як зауважив історик Станіслав Кульчицький у післямові до українського видання ця книга дає відповідь чи потрібно пам’ятати ці трагічні сторінки польсько-української історії – “замовчувати не варто, бо завжди знайдуться не чисті на руку політики, здатні у власних інтересах роз’ятрити незагоєні рани” [210, с. 148].

У 2017 р. П. Смоленський видав збірку репортажів зі свідками-жертвами операції “Вісла”. Надаючи їм слово автор намагався охопити спектр проблем не лише матеріального характеру з якими стикались люди, зокрема проблема

збереження української ідентичності, пам'яті про коріння, виховання дітей у польській традиції та ін. [275; 263]. За схожим принципом побудована публікація ще одного польського журналіста Кшиштофа Земца. Автор без моралізаторства й політичних оцінок процесу депортації подає записи інтерв'ю з українцями, які пережили операцію “Вісла”, намагаючись продемонструвати драматизм цієї події [286]. Окрім таких доволі поміркованих публіцистичних нарисів у Польщі виходили також такі, які вказували на превентивність операції “Вісла” в польсько-українському протистоянні на прикордонних теренах [252, с. 7–10], яке на той час уже майже не існувало.

Створені картини минулого у фільмі, у якому переплітається вигадка та умовна правда, мають великий вплив на свідомість глядачів, їх сприйняття тих чи інших подій. Для аналізу було взято документальні фільми та передачі, які висвітлювали питання депортації українців у 1944–1946 рр., операцію “Вісла”. Зокрема це дві стрічки Романа Крика (польського українця-лемка) “Остання дорога додому” (2010) та “Двері Лемківщини”(2011), знятих за сприянням Фондації “Живі доли”. Перша стрічка була представлена 2010 р. у Києві (Києво-Могилянські Академії), Львові (Центрі міської історії, Українському католицькому університеті, Перемишлі (Українському домі) та в інших містах Польщі, Нью-Йорку, Торонто [159]. Також ці фільми транслювали в рамках передачі “Історична правда із Вахтангом Кіпіані” у 2013 р. та відповідно 2014 р. [69, 67]. Три документальні фільми-нариси, створені за власний кошт авторів у невеликих відео студіях, чи за підтримки обласних телерадіокомпаній присвячені депортації холмщаків (“Ти не згасла, зоре ясна”(2004). Автор та режисер Йосип Струцюк) [71], бойків у 1951 р. (“Устрики – історія розвіяних доль” (2011). Автор Ярослав Баран) [72] та лемкам (“Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків” (2012). Автор та режисер Олена Брода) [65] до України.

Не будемо вдаватися до розлогих описів сюжету, зосередивши свою увагу на нарації та підходах, які можна простежити в цих стрічках. В “Останній дорозі додому” подано розповідь про трьох людей похилого віку (Семен Крик, Катерина Бутрим, Катерина Гнида) – свідків операції “Вісла” із села Кобильниці Волоської,

які вирушають у подорож до своїх рідних місць. Символічну дорогу – повернення, яка може стати для них останньою [69]. У стрічці чимало уваги приділено спогадам цієї трійці та інших свідків, де назагал переважає виразний сум, біль втрати й забуття. Впевненість, що операція “Вісла” в іншій формі продовжується надалі – не засуджено Сеймом, не реабілітовано в’язнів концтабору Явожно (на цьому наголошував пан Михайло Козак) [69]. Дехто, оповідаючи свої життєві історії, демонстрували свою непохитну життєву позицію – бути українцем, і не приховувати цього [69]. Або ж зауважували, що сьогодні, на противагу минулим часом немає жодного страху, побоювань демонструвати свою українські ідентичність [69]

Фільм розпочинається із короткої історичної довідки про депортаційні акції 1944–1946 рр., “Віслу”, коментаря польського історика Г. Мотики щодо причин акції “Вісла” [69]. Під час демонстрації залишених, напівзруйнованих українських церков у Польщі звучить голос за кадром, який наголошує на тому, що тут українці жили споконвіку. Водночас диктор розповідав, що “українці Закерзонського краю відомі своїм патріотизмом, набожністю, винятково добре розвинутою культурою сільського життя й любов’ю до рідної мови. У їхніх селах навіть поляки та євреї розмовляли українською” [69]. Можна припустити, що автор фільму, який походить із переселенської родини відтворює цей авто образ, присутній у спільноті депортованих, тобто уявлення про особливість їхньої громади, її патріотизм та жертвність.

Сповнені схожого символізму, і водночас певної виключності горя й наступні кадри у фільмі. Священик під час служби Божої в греко-католицькій церкві с. Кобильця Волоська, яку править для головних героїв, ототожнює їхню долю, сповнену стражданням із долею України, тому вони заслуговують на те, щоб із них брали приклад і українці, що проживають в Україні [69]. Варто зауважити, що песимістичний настрій фільму, пов’язаний із втратами української громади, її асиміляцією в польському середовищі дещо підважує та вселяє оптимізм розповідь українки, другого покоління народженого після акції “Вісла” Марії Хомин, маленької дівчинки, яка українською розповідає віршик [69]. Пані

М. Хомин наголошувала, що завжди, не залежно від місця, де вона проживатиме буде українкою, адже так її виховали батьки та діди [69]. Водночас її вустами автор актуалізує ще одну болючу проблему української громади, яка пережила операцію “Вісла”, – не розуміння українцями із-над Дніпра, що вони теж українці, лише із польським паспортом.

Оптимізм щодо збереження лемківської громади в Польщі, так само як і проблеми тих, хто повернувся в села, з яких були виселені, демонструє інша робота Р. Крика “Двері Лемківщини”. Присвячена “лемкам, які завдяки надзвичайній любові до батьківщини перемогли акцію “Вісла” й повернулися в рідні сторони. Цей фільм розповідає про долі людей зі знищеного села Долге. Про село Маластів, у якому лемки із більшості перетворилися на крихітну меншість. Нині вони відчайдушно відстоюють свої права” [67]. У ньому, як і в попередній стрічці, автор надає голос свідкам подій, чий спогади він продовжував записувати й після завершення фільму. Тим самим намагаючись за допомогою фільму задокументувати їх свідчення, створити “український образ”, який слугуватиме для діалогу, зв’язку сучасної йому культури із минулими поколіннями [521, с. 71; 67].

За схожим принципом зняті й фільми “Ти не згасла, зоре ясна”, “Устрики – історія розвіяних доль”, “Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків”. У кожному з них розповідям очевидців передують історична довідка (про історію регіону [71], підписання договорів про депортацію [65]), показані оповіді людей-свідків депортації, чи українсько-польського протистояння [71], або ж кадри як зараз виглядають місцевості в Польщі, звідки депортували головних героїв [72]. Як свідчення збереження пам’яті про своє минуле у фільмі “Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків” демонструють виступи фольклорних колективів у народному строї, де діти та особи похилого віку співають так званий гімн Лемківщини “Ой, верше, мій верше” [65].

Не зважаючи на деякі відмінності, якщо проаналізувати наративи героїв та візуальний ряд цих трьох фільмів, то можна припустити, що метою їх творців було зобразити страждання, фатум українців депортованих із Закерзоння, які

пережили чи не найбільше горя. Варто також зауважити, що у вищезгаданих стрічках трапляються фактографічні помилки: операцію “Вісла” називають лемківським переселенням у фільмі про Устрики [72]. Приймаючи тезу про те, що фільм ще на рівні монтажу є відображенням авторської позиції. Особливо в документальному фільмі перед автором існують психологічні бар’єри, які не дозволяють подавати ті факти, які виходять за рамки його колективної пам’яті, або неоднозначні, не зручні свідчення [521, с. 73]. У документальній роботі “Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків” є 5 частин, а також фінальна дещо скорочена версія. У цьому остаточному продукті деякі спогади упущені, або ж вкорочені для того, щоби кінцевий продукт був певної тривалості. Водночас можна припустити, що деякі спогади пройшли так звану само цензуру, зокрема в другій частині Володимир Брехун, розповідаючи про тривалу дорогу до України зауважував, щоби прискорити цей процес депортовані заплатили невеликий хабар машиністу: “то хлопці занесли самогонки, же би ми вже їхали даліше на Україну” [65 а]. Ця частина розповіді відсутня в остаточній версії.

У документальних передачах “Машина часу” (5 канал, 2017 р.) у циклі із 4 серій ““Вісла”. Етнічний злочин проти українців Польщі – 70 років потому” та “Історична правда з Вахтангом Кіпіані: Операція з переселенням” бойків у 1951 р. (ЗІК, 2015 р.) автори поєднали фактологічно-документальні витяги із розповідями очевидців описуваних подій.

Серія передач “Машина часу” розпочиналась із невеликого репортажу про святкування на березі ріки Сян у Перемишлі 70-річчя операції “Вісла”. Під час цього заходу з’явилося декілька чоловіків із плакатами, на яких звинувачують українців у злочинах. Як прокоментував голос за кадром “з ними одразу проводять бесіду люди в цивільному вбрані, але з посвідченнями. За якийсь час плакати зникають”. Така охорона покликана убезпечити присутніх від будь-яких можливих провокацій на тлі погіршення польсько-українських стосунків. Проте ведучий Олег Криштопа висловився з цього приводу різкіше, і дещо контрверсійніше: “Офіційна Польща робить усе, щоби уникнути згадок про річницю державного злочину супроти своїх громадян української національності.

Утім, частина польського суспільства в цей момент такий перебуває серед українців” [70].

Серед них була також і публіцистка Іза Хруслінська, яка зауважувала, що “історія для мене не щось на чому треба будувати майбутнє, але не можна майбутнього будувати коли ти забуваєш про історію”. Також публіцистка в цьому коментарі наголошувала, що акція “Вісла” для української громади тривала не лише кілька місяців у 1947 р., а “до самого кінця Народної Польщі”, тому потрібно пам’ятати про те, що сталося, щоби минуле не повернулося, особливо зважаючи на деструктивний вплив Росії, яка розпалює міжнаціональну ворожнечу [70]. Ці два коментарі стають лейтмотивом для цілої серії цих програм: пам’ятаємо про причетність Польщі, а головню Росію (СРСР) як головного винуватця. Одним із прикладів такої ідеї в передачі є згадки не лише про польсько-український конфлікт на Закерзонні, трагедії Сагрині та Павлокоми, а і про спроби примирення між АК та УПА влітку 1945 р., спільну антикомуністичну акцію 1946 р. у Грубешові [70].

У телепередачі “Історична правда з Вахтангом Кіпіані: Операція з переселенням”, присвяченій радянсько-польському обміну територіями 1951 р. та депортації бойків із Нижньоустрицького, частини Хирівського та Стрілківського району на південний-схід УРСР теж акцентували на тому, що вище згадувані події є злочином комуністичних влад Польщі та Радянського союзу [68].

Проаналізовані документальні фільми є візією спільноти переселенців, ауторепрезентацією – образом самих себе. Сприйняття себе жертвою, пасивним актором історичних подій, який заслуговує на пам’ять не лише власних нащадків, а й ширше громади, держави, у якій мешкає. Наголошення в телепередачах на відповідальності комуністичних режимів, а головню Радянського союзу за депортації українців є відображенням сучасних реалій – російської агресії, анексії, які актуалізували, загострили сприйняття подій минулого.

Отже, депортації 1944–1951 рр. в Україні залишаються в рамках регіональної історичної пам’яті, головню родинною історією. Суспільне, чи медійне зацікавлення з’являлося напередодні чергових сумних роковин, як це

виразно проявилось із 70-літтям операції “Вісла”. Підвищена увага до цієї історичної події пов’язана із напруженням у польсько-українських відносинах 2015–2017 рр, головно в царині історії та появою нової групи депортованих, тобто внутрішньо переміщених осіб із Криму та Сходу України. Суспільство поза межами спільноти депортованих не знає про ці події, плутає депортації 1944–1946 рр. з операцією “Вісла”, так само як і частина медіа, особливо регіональних.

Топ-темою депортації в Польщі ставали у 2007 р. в контексті можливості виплати компенсації за залишене майно депортованими, у тому числі українцями – жертвами операції “Вісла”, хоча досі це питання залишається відкритим. У 2017 р. польський інтерес був пов’язаний із 70-роковинами “Вісли”, спробою налагодити стосунки з Україною, апелюючи до причетності комуністичного режиму, який несе відповідальність за здійснений злочин.

РОЗДІЛ 3. ІДЕНТИЧНОСТІ ДЕПОРТОВАНИХ. МЕДАЛЬНІСТЬ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

3.1. Образ малої вітчизни. Трансмісія пам'яті

Особистий травматичний досвід військового часу, замовчування тем, які пов'язані з ним у суспільстві, неможливість повернення після депортації в рідні місця, як і процес усвідомлення втрати, сприйняття нової дійсності (здебільшого болючої) після переїзду змушували сумувати за попереднім місцем проживання, порівнювати умови до й після. З часом, окрім порівняння умов до й після, люди починали змальовувати життя до війни, як і території, звідки були переселені, здебільшого у світлих барвах [465, с. 122]. Суттєву роль у цьому процесі відіграла ностальгія, яку нідерландський історик Франк Анкерсміт вважає “найсильнішою формою пам'яті, яка завше пов'язана із сильною й болісною свідомістю, що існує дистанція, яку неможливо подолати, що відділяє нас від предмету суму” [543, с. 152–153]. Цю дистанцію частково можна подолати лише в мріях, думках і такий мисленнєвий поворот до минулого (навіть ідеального та сконструйованого) допомагає відчувати своє місце та приналежність до певної культурної системи [543, с. 128]. Отже, у пам'яті депортованих осіб відбувалося творення ідеалізованого образу малої вітчизни/батьківщини, що водночас можна трактувати як спосіб категоризації простору. Сукупність спогадів про “хороші добрі часи”, прожиті в добросусідській громаді на тлі мальовничої природи до переселення, становлять основу так званого образу малої вітчизни для депортованих українців із Польщі.

Творення пам'яті про втрачені терени відбувалося навколо двох взаємовиключних, конкуруючих зображень батьківщини/вітчизни. Американський історик Ендрю Демшук, який досліджував процес творення колективної пам'яті німців депортованих із Верхньої Сілезії, окреслює їх як геймат, тобто “вітчизну/батьківщину пам'яті” (*heimat of memory*) та “вітчизну/батьківщину трансформовану-змінену” (*heimat transformed*). Перша з них є ідеалізованою візією того, що вони втратили, друга – образ територій, які змінилися після їхнього від'їзду [474, с. 13]. Однак, як зауважує дослідник, ці два

образи є сконструйованими, хоча й розвивалися разом. “Батьківщина пам’яті” – це понадчасова, пережита німецька вітчизна, яка залежно від регіональних особливостей зосереджувалася навколо сільських, або урбаністичних пейзажів.[474, с. 13–15]. Польська дослідниця пам’яті про Креси та її трансмісію Малгожата Гловацька-Грайпер поділяє концепцію двох вітчизн, зауважуючи, що такий самий конфлікт вітчизн можна простежити в уявленнях переселенців із Кресів та в їхніх нащадків, які вирости, слухаючи оповіді про втрачену вітчизну [482, с. 179–180].

Цей, загалом позитивний, образ малої вітчизни можна також вважати частиною комунікативної та культурної пам’яті переселенців. Автором цих теоретичних концептів є німецький дослідник Ян Ассман, який із дружиною Аляйдою Ассман розвинув модель колективної пам’яті як важливого чинника конструювання особистості. Ян Ассман запропонував два поняття – комунікативна та культурна пам’ять, щоби пояснити феномен колективної пам’яті. Перший вид, на думку дослідника, – це поточна пам’ять кількох поколінь, тоді як культурна – це сформована пам’ять про певний досвід, який набуває значення після вербалізації, візуалізації, тобто він втілюється в тексті, образі, обряді, пам’ятнику й завдяки зусиллям певної спільноти стає символом, важливим для самоусвідомлення [303, с. 52–55]. У культурній пам’яті історія як минула реальність трансформується в міф. Згідно з трактуванням Я. Ассмана, міф – це історія, яка обґрунтовує певну реальність, щоби “пояснити дійсність через її походження” [303, с. 54–55]. Ця реальність стає міфом (за визначенням польського історика Єжи Топольського – наративним міфом) як проявом людського мислення, яке не бажає перевіряти істинність сказаного, що, у свою чергу, призводить до догматизації певних моментів історії [441, с. 209–210].

Мала вітчизна як комунікативна пам’ять поєднує загалом позитивні спогади про Холмщину, Надсяння Лемківщину, Бойківщину її природно-кліматичні особливості, дитинство-юність, спокійні, безтурботні роки, мирне та дружнє життя з поляками/чехами. Цей ідеалізований образ переселенці переповідають дітям і внукам. Комунікативна пам’ять, якщо її розглядати в ширшому контексті,

– водночас і культурна. Адже пам'ять депортованих спирається на “місця пам'яті”, тобто “точки кристалізації колективного спадку” соціальної групи [407, с. 99–100]. Іншими словами – це символічні маркери національної ідентичності: нематеріальні, матеріальні, ідейні [407, с. 100].

Отож, мала вітчизна – це витворений образ у свідомості переселенців, який водночас зберігає пам'ять про минуле, і слугує підставою для його інтерпретації. Використання теоретичної категорії образ пов'язане із розумінням, що мовний образ світу – це поточна інтерпретація реальності з погляду того, хто її конструює, відображає ментальність особи, її поточні потреби, чи як слушно зауважував український дослідник Роман Голик “відображають ставлення до певних об'єктів чи/і подій” [330, с. 61]. У свідомості формується ідеальний образ зовнішнього світу, який відображає знання про об'єкт пізнання, і це знання водночас є “переживанням” цього об'єкта через своє емоційне забарвлення [427, с. 20].

Творення образу зосереджене навколо таких ключових для людини категорій як олюднений терен, у якому найважливіше місце займає дім-господарство, земля та природа, громада, із загалом приязними відносинами. Простір та місце в уявленнях депортованих є комплексним поняттям, яке, окрім певних географічних меж, має метафоричне значення. Наприклад, для переселенців із Холмщини та Надсяння, що проживали на рівнинній місцевості, основними точками опори, які слугували координатами дому, були земля, власне господарство, лісиста місцевість. Таку ж роль для лемків та бойків відігравали гори, ліс і власне господарство. Варто зауважити, що, як правило, депортовані особи були мешканцями сіл та малих містечок, рідше міст [27].

Такий сильний зв'язок із територією, землею, як пише американська дослідниця С.-І. Міхаласкі, є особливістю аграрних культур [510]. Проте поняття дому має дещо ширший контекст, і сприймається через певні фізичні (просторово-географічні) рамки, а в символічному значенні, “як місце – це *sacrum*” (щось священне) [507, с. 159]. Крізь призму такого архаїчного протообразу дому як “символічного архетипу щасливого та безпечного місця”,

людина, означуючи своє місце, визначає себе і своє місце у світі [507, с. 161]. Тобто дім є так званою точкою опори для конструювання власного я-ідентичності та навколишнього середовища, як наголошував американський географ китайського походження, Ї-Фі Туан, прив'язаність людей до місця свого походження та розуміння його як центру світу має універсальний характер [470, с. 36].

Травматичний досвід війни та примусовий виїзд руйнує базове почуття захищеності, яке ототожнюється із сім'єю та домом (особливо гостро це переживають діти), залишаючи слід на все життя [554, с. 296–297]. Водночас депортована особа, адаптувавшись до нових умов, вибудувавши своє життя, повертається в похилому віці все частіше до свого минулого, зокрема до місця народження. Канадська дослідниця українського походження Наталія Ханенко-Фрізен зауважувала, що збільшується відстань між реальністю у якій живе людина старшого віку та “зникаючими структурами їхнього традиційного життєсвіту з його уставленими правилами перетворює їх на споглядачів власного життя” [449, с. 91]. Це спонукає до творення наративів, описів цього світу. Нідерландський психолог Ніко Фріджа стверджував, що такий спосіб людина прагне знайти “своє місце в часі, який невпинно рухається, і просторі, який постійно змінюється” [449, с. 92]. Також постійні повороти в пам'яті до минулого можна вважати проявом так званого психо-біологічного феномену ремінісценції, суть якого доволі спрощено полягає в тому, що чим старіша особа, тим частіше пригадує, своє минуле, у якому може орієнтуватися краще, ніж у поточному часі. Посилення цього ефекту відбувається з віком. Нідерландський психолог Доув Драісма, проаналізувавши публікації, які стосуються цього ефекту, вважав, що найкраще закарбовуються в пам'яті події, що відбувалися в дитинстві та юності, і були найсильнішими, призвели до серйозних змін, або ж були першими спробами/діями/активністю [476, с. 103–116].

Ця підставова потреба людини в “закорінені”, як зауважувала польський соціальний антрополог П. Трещинська, що досліджувала проблеми колективної та культурної пам'яті лемків, впливає на розуміння терену, звідки походить людина,

як “місця над місцями”, або іншими словами невмирущим геніумом (*genius loci* – “дух-опікун місця, який поєднує в собі окреслений простір із духовними вартостями, символами, емоціями”) [543, с. 136].

Витворений у пам’яті простір не є досконалою копією фізичної реальності, а радше сукупністю значень, емоцій, які накладаються на певний географічний простір [543, с. 136]. Цю особливість засвідчують матеріали проведеного контент-аналізу, зібраних інтерв’ю протягом 2012–2016 рр. [див. дет. Додаток Ж. – Ю. П.]. Більшість респондентів “позитивно” оцінюють місцевість, звідки вони походять (розташування, краєвиди, емоційні переживання, пов’язані з регіонами), у цій умовній групі переважали позитивні коди, що її характеризували. Також позитивні оцінки стосуються дитячих спогадів, які пов’язані з лісом, рікою, іграми тощо: “Хвилювання, спогади дитячих років, то воно так, ніби як ти дивишся кіно, згадуєш себе маленьким, як ти ходиш по тих стежках, на гриби, на ягоди до лісу, річка маленька там протікала біля нашого села...” [20].

Окрема група текстових секвенцій відображає стан господарського життя на Закерзонні. Тут більшість кодів свідчать про позитивну оцінку – переважають описи хати, її інтер’єру, особливо багато уваги респонденти приділяють описам поля, худоби [34]. Можна припустити, що детальний опис майна пов’язаний не тільки з ностальгією, а й намаганням особи довести й собі, і новому оточенню, що вона чи її родина таки здобула певний соціальний статус (тому переселенці дуже боляче реагують на такі визначення, як “дурний лемко”, “а то ті переселенці” [52]).

Текстові секвенції, умовно об’єднані характеристикою населеного пункту та громадського життя, позитивні. Респонденти пригадували не тільки краєвиди, а й “окраси” (предмет гордості села/міста). Наприклад, вони згадують, що в селах діяли кооперативи, філії товариства “Рідна хата”, аматорські хори, театри, читальні, дитячі садки, школи (під німецькою окупацією – українські), надходили газети зі Львова тощо [35]. Також високо оцінюють суспільні відносини в селах, навіть їх ідеалізують [26].

Переселенці і про міжнаціональні українсько-польські, рідше українсько-

чеські стосунки (на Лемківщині) [34] у своїх громадах до війни говорять як про чудові, здебільшого безконфліктні [22]. Однак на рівні тогочасної Польської держави вони характеризують їх негативно [58]. Таку розбіжність можна пояснити тим, що громада на прикордонні об'єднувала представників різних етносів і культурних традицій – стосунки між людьми будувалися тут не тільки за національною ознакою. Поділ у межах громади на “своїх” і “чужих” не збігався з етнічним, а практика змішаних шлюбів була звичною для “людини пограниччя”. Такі сюжети демонструють відчуття належності до сільської громади, яке після переселення зникло. Саме ж переселення стало чи не одним із найтрагічніших моментів у їхньому житті [59]. Ідеалізація теж відображає процес утвердження соціальної групи як такої, коли минуле оберігається по-особливому, акцентуються виразні відмінності із зовнішнім світом, тоді як всередині – спрощуються, згладжуються [303, с. 40–41].

Результати контент-аналізу свідчать про сильну емоційну близькість депортованих із місцями їх народження, зокрема назагал позитивно оцінені сюжети в образі малої батьківщини (місцевість, з якою пов'язане дитинство, юність, “рідні місця”, спогади) [21; 28]. Крім емоційного зв'язку із хронотопом Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Бойківщини маркери, які доводять належність переселенців до цих теренів, – розповіді про життя їхніх родин у попередні десятиліття або апеляція до історичних сюжетів [31; 50].

Це зв'язок із окультуреним простором можна трактувати як прояв культурної ідентичності (*cultural identity*). Розуміючи поняття ідентичності, як таке, що “... знаходиться в діалектичному взаємозв'язку із суспільством... формується соціальними процесами” (згідно з визначенням Томаса Лукмана та Пітера Бергера) [308], культурна ідентичність це один із типів ідентичності, яку можна охарактеризувати як відчуття приналежності до окресленої групи чи культури [507, с. 36–45]. Німецька дослідниця Урсула Лер стверджувала, що культуру в цьому випадку слід розуміти крізь призму культурного універсуму, що є “референтною (ключовою, визначальною – Ю. П.) точкою/пунктом для формування розрізнення між “нами” та “ними”” [507, с. 45]. У нетипових та

стресових ситуаціях (до яких можна віднести і примусову депортацію) відчуття приналежності до певної культури, через усвідомлення та сприйняття її надбань є “духовною, моральною точкою опори, а іноді є так званим місцем ментальної втечі від того, що є чужим, неприйнятним, або ж важким для засвоєння” [507, с. 70]. Іншими словами людина, яка живе у “своїй” країні, і є закоріненою в культурі, з якою вона взаємодіє, не до кінця усвідомлює ці взаємозв’язки, але перебуваючи за межами цієї спільноти відчуває нестачу того, що колись складало її реальність та буденність, у тому числі й матеріальний, духовний спадок [507, с. 71].

Група текстових фрагментів, які відображають усвідомлення малої батьківщини, свідчить про тривалість цього процесу, що відбувався під впливом пережитого, переосмислення життя в літньому віці, зазвичай респонденти зауважували, що спершу після приїзду до УРСР вирішувалися питання пов’язані з виживанням, облаштуванням, згодом через зайнятість та роботу не мислили про такі категорії [46].

У випадку осіб, які були депортовані в рамках операції “Вісла” використання концепту малої батьківщини не завжди є можливим, адже частина людей зуміла повернутися в місце свого народження. У спогадах цих людей фігурують сюжети, які свідчать про прагнення повернення додому, яке відбувалося після десятків років після примусової депортації [96, с. 35], за умов наявності коштів, і можливості повернення у свій дім, чи викупу його в нових мешканців [5]. Бажання повернутися було пов’язане із сентиментами до місця свого походження, а також із труднощами матеріальної та соціально-психологічної адаптації [96, с. 25–27]. Частина депортованих, пригадували з позитивом про свої рідні сторони [96, с. 90–91], схожим чином як ті, що опинилися в УРСР, однак важке облаштування на новому місці, створення сімей, загалом налагодження життя водночас стримували прагнення до повернення.

Щоби простежити механізми й особливості збереження та передачі пам’яті, окрім записів інтерв’ю, було проведено у 2013–2018 рр. анкетування дітей та онуків депортованих (51 анкета). Варто зауважити, що анкети та інтерв’ю внуків

переселенців поступаються інформативністю анкетам та інтерв'ю дітей переселенців, на обізнаність у родинній історії впливає також зв'язок із депортованим-родичем [416, с. 171–172].

Аналіз відкритих, розгорнутих відповідей на питання “Чим для вас є Холмщина/Надсяння/Лемківщина/Бойківщина?” свідчить, що для половини респондентів (51 %) ці терени виступають батьківщиною батьків-дідів, їхньою першою чи другою батьківщиною, місцем звідки походить родина/родинного коріння, тобто дещо відстороненим від них простором, бо стосується насамперед батьків/діда-баби, але водночас і місцем родинної приналежності/тягlosti. Друге місце за частотою появи (15,7 %) займають відповіді про минулий досвід/пам'ять (“пережиття”) родини, емоційну пам'ять про родичів; рідну землю/першу батьківщину батьків (13,7 %) [62]. Об'єднання в окрему групу цих категорій зумовлено емоційною характеристикою, яка стає визначальною, адже частина дітей та внуків виростили із розповідями про терени, які були сповнені сумом [17](опосередковано сприймаючи через нього втрату) [481, с. 192] та ностальгією за “хорошими, добрими часами”, які також ретранслюють у своїх розповідях в інтерв'ю [23; 43].

Схожі тенденції пам'ятання можна прослідкувати в третього покоління нащадків депортованих у акції “Вісла”. 2015 р. Олена Боднар проводила соціологічне опитування за допомогою анкети в інтернеті, яку заповнило 182 особи віком 16–35 років, а також записала 12 поглиблених інтерв'ю. Внуки переселенців відзначали, що для них важливим є тема депортації, до якої вони ставляться із пошаною, знають місцевості звідки походить їхня родина. Однак зв'язок, чи асоціації з акцією “Вісла” є дещо відстороненими, менш емоційними: “Видно певну спробу дистанції до минулого. Мають пошану, розуміння попередніх поколінь, яке проявляється в зацікавленні цією темою, участі в заходах, пов'язаних із нею, і відвідування рідних земель, але одночасно спрямування на майбутнє і змирення з історією” [108, с. 2]. Одна із респонденток зауважувала: “Я усвідомлюю, що діялося, що мої діди пережили, але якби не це, думаю, щоби мене тут не було. Ви мене питаєте, чи відчуваю до когось жаль за ці події? Ні...

Це був великий біль, викидання з дому. Я вже так не думаю” [108, с. 2].

Таке запам'ятовування нащадками теренів, звідки походить родина є пост-пам'яттю, тобто, згідно з інтерпретацією польського соціального антрополога Катажини Каніовської, це пам'ять другого покоління, яке “не переживало цієї дійсності”, але воно впливає на окреслення ідентичності цих осіб. Така пам'ять із додатком пост стає поглядом на минуле, і “продовженням пам'яті свідків і учасників минулої реальності, формуючи тогочасне мислення та погляд про себе, світ” [544, с. 43].

Доволі мало респондентів вважають ці терени українськими, або ж малою чи другою батьківщиною (по 5,8%). Як своє місце народження ці терени визначили лише 3,9% (старше покоління дітей-переселенців). Для нащадків лемків (3,9%) ці терени також виступали особливим простором і культурою (музика, говірка, вишивка), ментальністю [62]: “Це окремий народ, навіть не меншина” [62]. Такі сюжети – свідчення того, що частина переселенців, а навіть їхніх нащадків, доводять свою самотність або ж апелюють до неї через “атракційність” лемківської культури.

На більшість дітей та внуків не вплинуло походження з переселенської родини (25,5%), а 17,7% респондентів не змогли визначити цей вплив. Варто зауважити, що чверть опитаних (25,5%) стверджувало, що “так, дуже сильно”, і так само майже четверта частина з них (23,5%) відповіла, що “так, але не дуже” походження позначилось на їх житті. Також більша половина нащадків депортованих (53%) зазначала, що походження не вплинуло на їхню конфесійну приналежність, або вони не надають цьому значення. Так само, як і батьки, відвідують греко-католицьку чи православну (у випадку холмщаків) церкву лише 39,2% анкетованих. Однак більшість респондентів зауважує, що цікавиться історією земель, звідки походить родина чи питанням депортації, отримуючи інформацію не лише із розповідей родичів, а і спеціальної літератури [62].

Кількість нащадків депортованих, які відвідували місце народження батьків/дідів, або ж були в цих теренах, але не відвідували спеціально рідні сторони родичів, чи були проїздом (35,3% та 11,8% відповідно) не суттєво

переважає тих, хто не відвідував цих теренів (41,2 %) [62].

Щодо самих депортованих, то значна частина з них відвідували місце народження. Переселенців, які відвідували “малу батьківщину”, вражало те, що там майже не залишилося слідів української присутності (за винятком цвинтарів та пам’ятних знаків у місцях братських могил, які часто напівзруйновані й занедбані, перебудовані, або ж полишені, зруйновані часом церкви (особливо в гірській місцевості Лемківщини), загалом змінився вигляд їхнього дому, околиць. Тобто переселенці, розповідаючи про відвідини малої батьківщини, насамперед зосереджують увагу на тому, що вціліло від їхнього колишнього дому, городу, саду, у якому стані церква, цвинтар. Вони пригадують ті об’єкти, які слугують маркерами українського життя чи несуть якусь цінність для переселених: “Ну я тоді там була, і пізнала, де то тато похований, хоча стільки років там не були, але якось у дитячій пам’яті в мене залишилось як, де поховані бабуся й тато були на тому цвинтарі. Знайшли ми могили, відновлені тепер. Старались збирати гроші, і зробила пам’ятник тепер” [20]. Також депортовані розповідають, що подекуди ще живуть українці, які в силу різних обставин змогли залишитися в Польщі, але із сумом зауважували, що вони асимілюються, особливо їхні внуки, які вже не розуміють навіть української мови [44].

Для тих осіб, які відвідали місце свого народження після скасування заборони ще в часи ПНР, або ж наприкінці 1980–1990-х рр. на завжди закарбовується в пам’яті занедбаність, зруйнованість світу “мрій та снів” [54], на противагу частини тих, хто неодноразово відвідує рідні місця, і може прослідкувати позитивні зрушення в ставленні місцевого населення, впорядкування місць пам’яті [49].

Приїзд на місце народження має й терапевтичний ефект для депортованих осіб, адже дає можливість людині ще раз відчутти себе “на своєму місці, на своїй землі”, приносить психологічне полегшення: “А тепер їжджу в Посадів, завжди з приємністю оглядаю, хоча себе погано чую – тут здоров’я, ходити не можу, а там із краю в край села, піду десь у село. Так що жінка не віре, каже придурюся, що я так ганяю” [19]. Частина осіб, які через заборону влади, фінансово-побутові

труднощі, чи поважний вік не мали змоги відвідати рідні терени, або ж були там дуже давно, висловлювали стійке бажання (яке посилюється з часом) приїхати та побачити знову “малу батьківщину”: “Я ще нині шкодую [сумує за місцем свого народження – Ю. П.] Я би так хтіла в Береги поїхати” [53]. Адже для депортованих ці місця мають певну силу, особливу атмосферу, повітря: “Зараз би туди поїхав, таке повітря каже, ліси кругом, таке каже, здорове, не то що тут” [25]. Про таке бажання пригадують і нащадки депортованих: “Дуже то її схвилювало... Така ностальгія, що людина хоче ще раз поїхати, подивитись на своє село” [41].

Водночас цей новий вигляд місцевості порушує дещо ідеалізований образ, який закарбувався в спогадах, і посилює переживання, ностальгію: “А приїхали з братом, а там уже вирівнялись [пагорб на якому стояла хата, і діти спускалися на санках – Ю. П.], і потічка немає, і дорога вирівнювалась, дубів уже не стало, хтось порізав ті дуби, липи вже вирізали. Ми природу шанували, і вона нас. А нас не стало – природа помінялась” [26].

Особливо якщо в рідному домі мешкають інші люди, які по-новому його облаштували, і не надто привітно зустрічають депортованих: “Старший брат. не знаю як, то він був два рази на Полянах... Поляки всьо займили, поляк сидить на нашій будові: поставив двоповерхову хату, згорів си воду провів до хати. Панують на нашім обійстю. І то, ще каже, не хтів дуже пустити подивитися. Бо казав, що ви певно зброю хочете відкопати й мене застрілити” [38]. Або зникає простір, який пов’язує людей із дитинством: “Побачила стару грушку, і догадалась, що вона там не дуже давно: може дійсно тридцять, може сорок років, і думаю, то як раз моє дитинство. І такі відчуття знаєте були жалю, стояла плакала” [22]. Для частини депортованих приїзд є болючим з огляду на втрату когось із близьких: “У Польщі я була кілька разів, відвідувала рідні місця, а найстарша сестра не була там після нашого переселення жодного разу і їхати туди не хоче. Не хоче знову ранити душу, бо тоді нам відібрали не тільки рідну землю, а й рідного брата. Вираз “різати по живому” ми добре розуміємо – ми це пережили” [146, с. 54].

У поодиноких розповідях депортовані стверджують, що їхні батьки, як стає

зрозумілим у процесі інтерв'ю, під впливом пережитих травматичних подій, намагаючись змиритися з втратою з виразним негативом ставилася до будь-чого, пов'язаного з поляками, Польщею, намагались оберігати дітей від пам'яті про ці терени [39]. Можна пропустити, що це старше покоління відчувало не лише тугу, а і страх, тому б не наважилося відвідати місця звідки походило. Частина нащадків переселенців, усвідомлюючи і співпереживаючи життєві драми батьків/дідів, не можуть наважитися на подорож, адже відчують певні емоційні труднощі: “Ніколи не була на своїй прабаб'явщині, хоча в принципі зараз цьому особливо нічого не перешкоджає. Трохи боюся цієї подорожі: чомусь маю відчуття, що вона замкне якусь частину мого життя, тому відкладаю її на потім. Також Холмщина для мене – це втрачена бабуся, якої я ніколи не знала, сирітство мами” [62].

Загалом відвідавши Холмщину/Лемківщину/Надсяння/Бойківщину, переселенці усвідомлюють, що туди повернутися не має змоги через втрату майна [24]: “А теперка я б не хтіла вертати до свого села. Чого?! Там усе позаростало... а то все лісами” [57], вік [21], сім'ю-родину, яка влаштувала своє життя на Україні [19], чи роз'єднаність-втрату близьких родинних та сусідських відносин [39; 30], які існували до депортації.

Схожий досвід із суперечливими відчуттями переживали члени кресових товариств, які відвідували місце свого народження. Для частини людей відвідини були дуже важким рішенням через страх та побоювання щодо реакції місцевого населення в Україні, однак було й чимало позитивних випадків, коли українці з розумінням ставилися до поляків, допомагали їм знайти могили родичів, встановлювали приятельські відносини [482, с. 207–208] Однак зміни в ландшафті теренів, позбавляють “відчуття фізичної реальності”, зникає думка про можливість повернення залишається сентимент, ностальгія, які підсилюють відчуття незворотності, неможливості зміни місця проживання [482, с. 203].

Стресові ситуації під час війни та міжнаціонального конфлікту, а також примусове переселення зруйнували емоційний комфорт, відчуття безпеки та захищеності, які людина ототожнює з поняттям дому. Зникла не лише точка, яка

слугувала опорою для відчуття свого місця, а і просторовий ландшафт, з його одним із найцінніших ресурсів – землею. Відчуття втрати свого “місця над місцями” посилювала й розпорошеність, втрата громади (яка відіграла важливе значення в сільському трибі життя), особливо в доволі замкнутих та ізольованих спільнотах, таких як гірська Лемківщина.

Механізми просторової та соціальної самоідентифікації змінилися після примусового переїзду, адже переселенці перестали бути “своїми”, “тутейшими”, вони відрізнялися від нової спільноти. Незвичний, новий ландшафт, особливо засушливих степових регіонів південного-сходу, відмінна агрокультура, а одразу після приїзду – і місцева говірка та звичаї штовхали переселенців до роздумів про власну самобутність. Однак комплекс проблем, які потребували першочергового вирішення, головно пов’язаних з облаштуванням власного побуту, виживанням, подальшим працевлаштуванням, вплинули на тривалість процесу усвідомлення малої батьківщини.

Уявлення пов’язані з малою вітчизною займають ключове місце в спогадах переселенців, і на противагу травматичному досвіду військового часу та переселенню не лише переповнені емоціями, а й мають високу символічну вартість. Такий ідеалізований образ малої вітчизни, який перетворився на міф, слугує підставою для конструювання регіональної, культурної ідентичності, він відрізняється від реальності чи будь-яких історіографічних концептів. Результати соціологічного опитування серед дітей та внуків переселенців довели, що для більшості нащадків переселенців терени Закерзоння слугують лише емоційним зв’язком із їх родичами. Поодинокі винятки становлять внуки переселенців із Лемківщини, які вважають ці терени своєю батьківщиною.

3.2. Множинні ідентичності переселенців. Міжгрупові стереотипи: “свій”-”чужий”-”інший”.

Механізм освоєння людиною реальності, під час якого закладається система смислоутворення і відбувається усвідомлення власного місця в суспільстві та світі, загалом можна позначити поняттям ідентичність [403, с. 13]. У процесі

різних рівнів соціалізації людина засвоює норми, цінності та моделі поведінки, спосіб мислення, що притаманні тій чи іншій спільноті. Людина крізь призму своєї ідентичності стає частиною ширшого соціокультурного простору [404, с. 13]. Так само як людина замислюється над своїм місцем у спільноті, так і суспільство чи його частина роздумує над своїми національними орієнтирами, ідеалами. З другої половини ХХ ст., а особливо активно на рубежі ХХ–ХХІ ст., під впливом глобалізаційних процесів відбулося переосмислення моделі відносин центр-периферія, регіони почали відігравати більшу роль у політико-економічній, гуманітарній сфері. Тому суспільство, реагуючи на такі суперечливі процеси уніфікації та глокалізації, намагається віднайти, сконструювати такий простір, де відчуватиме свою значимість, культурну самобутність [404, с. 5–6]. Так відбувалося формування нового типу просторової та соціальної самоідентифікації – локальної, або ж регіональної. У такому регіональному світосприйнятті центр відходить на другий план, точкою опори стає чітко окреслений регіон як цілісне поєднання простору та населення. Хоча локальна ідентичність дуже тісно прив'язана до регіону, але доволі часто вона є мінливою та нестійкою, особливо якщо сам регіон не є чітко окресленим, або ж немає сильної місцевої еліти. У такому випадку регіональна ідентичність дає про себе знати після певних кризових явищ, поштовхів [404, с. 7–8].

Хвиля національно-політичного піднесення наприкінці 1980-х рр. та здобуття незалежності Україною були, безумовно, позитивним явищем, однак водночас із цими процесами посилювалася криза ідентичності. Окреслюючи її як “стан певної невизначеності тих чи тих колективних переживань або колективних значень, які тривалий час мали чинність і слугували орієнтирами” [312, с. 77]. У кризові моменти відбувається той злам у свідомості людини, коли на перший план також виходить питання “хто я є”?, тобто пошуки власного “я”, самоусвідомлення. Зміни відчували й депортовані українці з території Польщі; під час національно-політичного піднесення відбулось їхнє згуртування, творення суспільно-культурних товариств. Активні члени цих товариств ставали промоутерами тих територій, звідки вони походили, поступово впливаючи на

творення образу цих теренів серед членів товариств. У зв'язку з цим можемо проаналізувати як пересічна людина, яка могла бути, але не надто активним членом товариства, або ж не входить до нього переживала цей період, і загалом як вона себе ідентифікує.

Поділяючи погляд дослідників, які стверджують про те, що людину можна маркувати крізь призму системи ідентичностей, до яких можна віднести не лише національну, а й так звану суспільну ідентичність та одну із її підвидів – культурну [528, с. 19], або ж комплекс соціальних та професійних ролей, через які людина ідентифікує себе із сім'єю, тією чи іншою групою людей. “Суспільна ідентичність може бути описувана як група положень, що міцно пов'язані з участю особистості в певній суспільній групі. Ідентичність є наслідком тієї свідомої участі. Особистість може володіти багатьма суспільними ідентичностями, часом дуже різними, якщо бере участь у багатьох суспільних групах. Окрім уявлення самого себе як члена групи, особистість має також уявлення про групу та ідеального члена групи, яке є підставою для описування колективної ідентичності” [325, с. 108–109]. Можна спробувати описати цю систему приналежностей переселенців, особливу увагу приділяючи тому, яку позицію в цій “ієрархії ідентичностей” займає їх мала батьківщина. Складна, багаторівнева система ідентичностей, притаманна й іншим частинам українського соціуму [403, с. 11].

Мала батьківщина для переселенців – витворений образ теренів, у якому через архетип дому, який є базовою точкою опори у світі та відчуття приналежності до спільноти, люди надавали високу символічну вартість. Особливо під впливом часу та відчуттям втрати, неможливості повернення, ідеалізуючи місцевістю з якої вони походили. Ідентифікація з цими втраченими теренами, їх громадою має просторовий вимір, який можна окреслити як територіальну ідентичність. Вимір дослідження не передбачає вичерпного та всеохопного аналізу ідентичностей переселенців, що зумовлено як об'єктивними (мінливість, змінність цієї категорії), так і суб'єктивними чинниками (обмежена вибірка респондентів), тому запропонований опис буде лише окресленням

найголовніших проявів ідентифікації.

Територіальна ідентифікація не є статичною категорією, що не піддається змінам, радше навпаки, польський соціолог Збігнев Рикель виділяє чотири ступені територіальної свідомості: прив'язаність до території; почуття приналежності до території; знання територіальної ідентифікації; територіальна індиферентність. У них також виокремлено рівні інтенсивності територіальних ідентичностей: активний, пасивний, індиферентний, негативний [528, с. 21]. У першому ступені людина “має свідомість свого територіального походження, бере участь у діяльності території й пов'язана позитивними емоціями з тим тереном” [528, с. 21]. До цієї категорії можна з певною обережністю віднести провід суспільно-культурних товариств депортованих, і тих хто регулярно бере участь у заходах, що організовують товариства в Україні та поза її межами. Водночас включеність у життя товариства не завжди може слугувати доцільним критерієм, адже вік, здоров'я та матеріальний стан осіб може стати на заваді, або ж суттєво обмежити активність. Важко провести однозначну межу між активним та пасивним виміром, базуючись на таких категоріях, особливо щодо депортованих, які на загал ідентифікують себе з Україною, водночас апелюючи до територій звідки походять вони, або ж їхня родина. Щодо пасивного ступеню то для нього характерним є те, що “людина із різних джерел приймає знання про свою територію, але не поглиблює їх, мало рефлексує над питаннями територіальної культури, а ті емоції, що пов'язують зі тереном є дуже поверхневі” [528, с. 21–22]. На індиферентному рівні особі бракує прив'язаності до території, а в негативному – існує заперечення самого зв'язку з тереном на якій мешкає особа, через ідентифікація з іншими теренами “того самого щаблю територіальної організації, чи територією вищого рівня, або з атериторіальним суспільним зв'язком та ідентичністю” [528, с. 22]. Ці два останні ступені, як показують матеріали анкетування, головно характерні для дітей та внуків, на яких здебільшого не вплинуло походження сім'ї із цих теренів, а сам терен усвідомлюється в рамках пост-пам'яті, тобто емоційному відкритті/сприйнятті не-свого досвіду.

Війна та міжнаціональний конфлікт, примусова (у більшості випадків)

депортація, важкі умови переїзду та облаштування на новому місці впливали на те, що першочерговим завданням було виживання та пристосування сім'ї до нових умов. Люди не мислили в рамках таких категорій як ідентичність, особливо в тому розумінні, у яке вкладаємо в нього зараз. Питання самоусвідомлення депортованих є доволі складним, адже не вдалося знайти его-документів, які б датувались 1940–1980-х рр., щоби простежити динаміку цього процесу, натомість спогади, зокрема друковані почали з'являтися наприкінці 1980-х (поза межами СРСР, у США, Польщі) на початку 1990-х рр. в Україні.

Можна лише припустити, що частина людей, які були депортовані до УРСР протягом 1944–1951 рр., співвідносили себе з українцями, можливо, частіше ті з них, хто був переселений із Холмщини, різних регіонів Надсяння на відміну від осіб із Лемківщини, які були проживали в більш ізольованих регіонах та суттєво відрізнялися через говірку та спосіб ведення господарства. Депортація населення до УРСР здійснювалася за національним критерієм, але зважаючи на проживання на цих теренах головно також і поляків, євреїв, практики міжнаціональних шлюбів, пізнішу інтеграцію (Холмщини, Лемківщини) до галицького та волинського політичного середовища, політика асиміляції, система колонізаційних заходів у 1930-х рр. ускладнювали процес національної ідентифікації. Щодо кількісних вимірів, які б демонстрували чисельність українців на цих теренах до депортації, то з певною обережністю можна використовувати урядові переписи 1921 р. та 1931 р.

Одним із першочергових способів категоризації громади є так званий поділ на “своїх” та “чужих” [469, с. 124–125]. Якщо розглядати терени так званого прикордоння із сучасної точки зору, то вони є українсько-польським прикордонням, натомість до Другої світової війни вони були одним із найзахідніших регіонів у рамках Польської держави, де проживали українці. Як показують матеріали інтерв'ю, українці проживали в етнічно змішаних селах, або ж зі значною перевагою українців та поляків. Варто зауважити, що в змішаних українсько-польських селах етнічність не була визначальним фактором, який впливав б на соціальну ідентифікацію, й односельчани поляки були так званими

“своїми поляками”, з якими назагал до міжнаціонального конфлікту були приязні відносини: “Були прекрасні поляки, от навіть тоді, як валили церкву, розумієте, дуже багато в захист... поляків, і дійсно брали участь у тому, щоби завдати руйнації. Тай, що хочу сказати, от той Пенталь, що я казав солтис – був моїм сусідом, то ми вікно у вікно. То він із татом дуже гарно дружив. Прекрасно жили собі, і ніхто ніколи не казав ти є поляк, ти є українець” [21]. Водночас респонденти, які мешкали в селах із домінацією українців, акцентували, що в них було село українським, а на “кольонії” жили поляки [31], або ж окреслювали села, у яких вони проживали [34].

Депортовані українці з Польщі, згідно з регіональним розподілом, спершу опинялись у південно-східних областях УРСР, зіштовхнулись із незвичним ландшафтом та природо-кліматичними умовами, повоєнною розрухою та голодом 1946–1947 рр. Вказані фактори разом із деструктивними переживаннями війни та переселення впливали на швидкість та перебіг матеріально-побутової та соціально-психологічної адаптації. Результати адаптації визначають індивідуальні та групові чинники. До перших прийнято відносити: соціально-демографічні особливості, особистісні характеристики, як когнітивна складність (одномірне або багатовимірне бачення світу), тенденція використовувати при категоризації більш великі категорії (надмірна деталізація категоризація простору не сприяє адаптації), низька схильність до авторитаризму; попередній життєвий досвід. Найважливішим груповим чинником адаптації є культурна дистанція, тобто міра схожості культур, носієм яких є і з якими стикається переміщена особа [424, с. 175–178].

Перше враження переселенців у південно-східних областях та ставлення місцевого населення, як і в південно-східних, так і в західних областях УРСР було неоднозначним. Воно варіювалося від насторожено прохолодного, із певною підозрою до доброзичливого [44]. Реакція місцевого населення в південно-східних і західних областях виходила насамперед із нерозуміння (поява на їхній території “чужих людей”, подекуди із кращим запасами їжі, чи с/г реманенту), часткової так званої захисної упередженості – обережність, настороженість до будь-яких

нововведень після пережитих голодомору (південно-східних областях), війни. Відразу після переміщення стан більшості переселенців характеризувався підвищеною психологічною вразливістю й деякою дезорієнтацією також і настороженістю.

Процес освоєння в новій громаді та сприйняття місцевими мешканцями переселенців можна частково простежити в спогадах людей, які пригадують як їх на початку маркували місцеві мешканці. Це означення було спрощеним, стереотипним та відображало спосіб мислення в цих громадах, через наявність полонізмів у говірці та території з якої вони переїхали депортованих називали “поляками”, або “бандерами” [21], що дуже ображало, так само як і зневажливе окреслення “лемко” [25; 38], “дурний/ бідний лемко” [52]. Насамперед маркування поляками ображало тих переселенців, які були свідками польсько-українського протистояння, водночас впливало на самоусвідомлення переселенців, які проживаючи хоча й у радянській, проте Україні, почали свідоміше з нею ідентифікувати. Діаметрально інша ситуація відбулась із тими депортованими, що опинились на заході та на півночі Польщі після операції “Вісла” – розпорошеність українських сімей, на загал польське оточення та неможливість афішувати свою різnorodність, сприяли асиміляційним процесам.

Пошуки і формування регіональної ідентичності переселенців відбувалися разом із творенням загальнонаціональної, тобто української. Деструктивний вплив переселення хоча й мав пришвидшити ці процеси, проте в умовах Радянського Союзу він радше їх уповільнював. Радянська дійсність пришвидшила процес формування української ідентичності, або радше “допомога” депортованим українцям із Польщі зробити свій вибір на користь української ідентифікації. Влада УРСР через друковані органи та пропаганду намагалася сконструювати образи процесу переселення як добровільного, продемонструвати безапеляційно приязне, доброзичливе ставлення місцевої влади та мешканців до новоприбулих [171, с. 5] Хоча насправді підрозділи КДБ співпрацювали із переселенськими органами, і вивчали суспільні настрої по обидва боки польсько-українського кордону щодо можливості переселення [101, с. 198–204]. Згідно з

оперативними донесенням, у Люблінському воєводстві станом на листопад 1945 р. фіксувалося, що “через вороже ставлення українського населення до кампанії до переселення УПА посилюється за рахунок місцевих злочинних елементів, а також за рахунок осіб, що нелегально повертаються зі СРСР” [101, с. 622]. Тому репресивні структури, а відтак і компартійні органи влади спершу сприймали “нових мешканців” із певною підозрою, настороженістю, окрім того серед них виявляли “антирадянські елементи, кулаків, бандитів, учасників націоналістичних організацій...” [101, с. 918–920].

Поступово через вплив системи радянської освіти та роботи переселенці в очах влади ставали “радянськими громадянами”. Так само з боку депортованих через оточення, а головню освіту та професійну реалізацію, опинившись у новому середовищі люди поступово адаптовувались, входили, ставали частиною цієї нової спільноти та системи. Зрозуміло, що цей процес мав свої особливості, і не був лінійним, а частина депортованих, особливо старшого покоління до кінця так і не інтегрувалось. Переселенці відчували себе комфортніше в містах, особливо у великих, де легше було “загубитися” серед великої кількості приїжджого люду [314, с. 15–20].

Непоодинокими були випадки, коли переселенці оселялися компактно в одній місцевості, здебільшого в селах чи передмістях. Вони заселяли спорожнілі колонії поляків (у західних областях) або німців і греків (у південно-східних областях). У такий спосіб переселенцям було легше адаптуватися до нових умов і зберегти соціально-культурну цілісність. Таке компактне проживання мало чимало плюсів, водночас такі менші громади були більш замкнуті, консервативніші, і з більшою настороженістю ставилися до нових мешканців, тривалішою в часі було сприйняття, налагодження стосунків. Подекуди й досі в таких селах існує негласний поділ на місцевих мешканців та приїжджих: “То було таке довго, було всяке... Мужчини ще сі женили... Дівчат наших не брали місцеві хлопці... [репліка сусідки, яка була присутньою під час інтерв’ю, теж лемківського походження] *Ти така смішна, во мій Стефко сі женив, і як не казали, що брав лемчиху? То вже Козакова Ольга, о, і казала не піду помагати, на*

лемків не буду робити... Та чекай вона тоже переселенка, але казала не піду до лемків”. [51]. Схожий стереотипний поділ на “своїх” та “чужих” простежив український дослідник Роман Чмелик, в одному із прикордонних сіл із Польщею місцевих мешканців, яких депортували з Польщі й досі (середина 2000-х рр.) називали “вакованцями”, тобто евакуйованими, переселенцями [454, с. 185–186].

Показовими є випадки, коли депортовані, розповідаючи про своє життя до переселення, зауважували, що не конфліктували із місцевими поляками, натомість у село, куди вони були переселені, були напружені відносини: “А колись як вони тут жили, то вони теж із вулиці за церкву на Мазурах не були, бо поляки не дозволяли. То вони таке розказували – вони сі били все” [51]

Вирішуючи питання пов’язані із виживанням, облаштуванням на новому просторі, зрозуміло, що люди не мислили про такі категорії як національна ідентичність. Поступово адаптувавшись до нових умов, люди відчували себе українцями, зберігаючи водночас пам’ять про малу батьківщину. Зв’язок з Україною та Закерзонням у системі територіальної ідентичностей та ступінь інтенсивності з яким люди обожнювали себе із ними був різним, і поступово змінювався. Питання приналежності, тяглості із цими теренами актуалізувалися під час переломних 1990-х років, чималу роль тут зіграли суспільно-культурні товариства депортованих, які згуртовували самих переселенців, так і починали творити образ цих теренів та їхніх жителів для ширшого загалу людей.

Як правило, керівники суспільно-культурних товариств наголошують на тому, що вони є холмщакми, чи надсянцями, або бойками чи лемками артикулює провід суспільно-культурних товариств. Проте, під час запису інтерв’ю з переселенцями, з об’єктивних причин питання ідентифікації людини не ставилось, адже неоднозначний та в певних аспектах болісний процес адаптації, інтеграції депортованих та здебільшого невелика включеність у історичний дискурс країни їх досвіду, вплинуло на те, що частина депортованих відчують себе осторонь, забутими, або ж недооціненими в рамках творення історії України. Тому таке питання під час запису розмови могло бути потрактоване як те, що депортовану особу вважають меншовартісною, меншовартісним українцем.

У так званій ієрархії ідентичностей українство відіграє ключову роль, водночас зв'язок із малою батьківщиною, його репрезентація залежить (якщо не брати до уваги вік та інші особистісні характеристики особи) від ступеня самоусвідомлення людини, заангажованості в спільноту депортованих, культурних відмінностей регіону та його репрезентації в популярній культурі. Помітну роль у процесі усвідомлення окремішності переселенців відіграла їхня культура, особливо релігія. На думку польського соціолога Анджея Садовського, саме релігія є одним із ключових чинників усвідомлення народно-культурної самобутності спільнот прикордоння [494, с. 42]. Традиції та культурні символи Холмщини та Надсяння мають менше відмінностей із тими, які поширені на Волині та Галичині, про що згадують і переселенці, тоді як православ'я, якого зазвичай дотримувалося старше покоління переселенців із Холмщини (рідше з Лемківщини), ставало особливим символом [33]. Проживання у важкодоступній гірській місцевості визначили самобутність лемківської культури. Ця “атракційність” культури, традицій, у поєднанні з релігією (православ'я та греко-католицизм), становить основу культурної самобутності лемків [464, с. 45], і сприяє популяризації цієї ідентифікації.

Спільнота депортованих українців із Польщі, як і інша спільнота не є монолітною й у ній також існують певні суперечності, чи непорозуміння, тому особливої уваги заслуговує питання сприйняття один одного. Частина опитаних підкреслювала свою спільність, тобто не має значення з якого регіону була депортована людина, адже всі вони стали жертвами цього процесу, інша ж – наголошувала на виключності їхнього горя, особливій жертвовності, чи загалом унікальності їхньої групи. Зазвичай до окремішності апелювали депортовані з Лемківщини, а ті хто був із Холмщини підкреслювали мартирологічний вимір польсько-українського конфлікту 1938–1951 рр., який тут був більш інтенсивним, водночас зауважуючи про те, що назагал люди знають про операцію “Вісла” та лемків, з якими їх плутають, затіняють [44].

Щодо національної ідентичності українського населення Холмщини, Надсяння та Лемківщини, то вона сформувалася за зразком “східного уявлення

про націю” (визначення англійського дослідника Ентоні Сміта). У цій моделі основну роль відіграє спільність походження, культура. Націю розглядають як надродинне утворення, яке виникло завдяки родинним зв’язкам, а розвинули його місцеві інтелектуали. Тут народ, на відміну від західного взірця, трактують не як політичну структуру, а як “об’єкт націоналістичних сподівань, а мобілізація народу відіграє важливу якщо не реальну, то моральну й риторичну роль. Те місце, яке має закон у західній громадянській моделі, в етнічній моделі посідає народна культура, здебільшого мова та звичаї” [433].

Формування модерної національної ідентичності на Холмщині та Лемківщині мало специфіку через географічне та прикордонне розташування регіонів. Етнічно строката Холмщина, де із 60–70-х років XIX ст. завдяки діяльності греко-католицького духовенства, що, з одного боку, було ретранслятором ідей із Галичини, а з іншого – органічно пов’язано з католицьким духовенством, ставила під загрозу інтеграцію цього простору в Російську імперію. У 1875 р. Олександр II видав указ про прилучення греко-католицьких парафій на Холмщині та Підляшші до Варшавської православної єпархії Російської православної церкви, що фактично означало курс на русифікацію цих теренів [390, с. 13]. Місцеве населення, за винятком російської адміністрації, перейшло в “поверхневе” православ’я. Воно сповідувало доволі модифіковане православ’я, що більше тяжіло до греко-католицизму. Частина місцевого населення, особливо після толераційного патенту 1905 р. (дозволяв вибирати віровизнання), перейшла на католицизм [537, с. 64–73].

Особливістю території Холмщини є так зване польсько українське “тісне сусідство”: поширеними були змішані сім’ї, села, населення підтримувало назагал приязні відносини, поділ на “своїх” і “чужих” не завжди співпадав з етнічним і релігійним. Через чисельну перевагу поляків, наявність у них держави, розвинутого адміністративного апарату, віддаленості від українських центрів, а тому дещо нижчого рівня політичної свідомості, релігійної специфіки, українська інтелігенція з Холмщини щойно після Першої світової налагодила контакти з українськими політичними колами Галичини. Проте холмські діячі так і не зуміли

вбудувати з ними взаємини [355, с. 200]. Політична активність українців Холмщини не призвела до суттєвих змін [390, с. 254–263], але засвідчила проживання українського населення, яке ототожнювала себе з майбутньою, тоді ще лише уявленою державою Україна. Тому й зараз переселенці з Холмщини вважають себе повноправними українцями, апелюючи водночас як до спільної території, так і до релігії: “Але що, то є наша рідна земля споконвіків наша земля. Холмщина – то ж Данила Галицького є земля. Данило Галицький, то у 12 столітті [13 ст. – Ю. П.] було, то він цю столицю переніс до Холма, і в Холмі почав будувати все. І там собор до тепер стоїть, тільки поляки переробили куполи” [35].

Надсяння входило до складу монархії Габсбургів, а згодом до – Польської держави, у межах Львівського воєводства. Ці терени були органічно пов’язані із так званим галицьким простором, тобто Східною Галичиною, особливо в контексті культурно-національного відродження, адже в першій половині ХІХ ст. Перемиська земля та Перемишль займають ключове місце в цьому процесі, ще до того як головним центром “пробудження” став Львів [438, с. 103]. Реформи “освіченого абсолютизму” сприяли емансипації населенню регіону (розбудова освіти, політика конфесійної рівності католиків, греко-католиків та протестантів, державна підтримка греко-католицьких священнослужителів, а відтак поступове творення із неї провідної верстви інтелігенції [301, с. 58–64]). Перемиська греко-католицька єпархія (входила до складу Галицької (Львівської) митрополії [400]) із центром у м. Перемишль та її єпископи були активним діячами культурно-національного відродження. Серед плеяди діячів можна виокремити постаті єпископів Максиміляна Рила, Михайла Левицького, Івана Снігурського та їхнє найближче оточення – Івана Могильницького, Івана Лаврівського, Йосипа Левицького, Йосипа Лозинського [354, с. 9–19]. У 1816 р. в Перемишлі було засновано Товариство для поширення освіти українською мовою [334, с. 225] та засновано Товариство галицьких священників греко-католицького обряду, яке мало на меті видавати та розповсюджувати книги серед духівників та їхніх парафій, підтримувало парафіяльні школи (хоча так і не отримало офіційного визнання Римською курією) [354, с. 14], в 1818 р. за ініціативи греко-католицької

консисторії відкрито Дяковчительський інститут, який був вчительською семінарією, що готувала дяків-вчителів для парафіяльних шкіл [438, с. 105]. Сприяла просвітницькому руху і друкарня відкрита у 1829 р. при Перемиському кафедральному соборі, так само як і відновлення у 1845 р. Духовної семінарії [354, с. 16], заснування української гімназії спершу із польською мовою викладання та українськими відділами, що згодом “стала самостійною гімназією класичного типу” [329, с. 171].

Центром культурного життя українців у ХХ ст. поступово став Львів, хоча Перемишль надалі залишався активним осередком політичного життя: у роки Першої світової війни тут діяла Загальноукраїнської Народна Рада, а в дні Листопадового зриву місцеві українці, подібно як у Львові перейняли владу в місті [366, с. 164]. У місті розгорнула діяльність від 1920 р. Українська Військова Організація, особливо активно після рішення Ради Амбасадорів у 1923 р., проводила акції різного характеру: маніфестації, атентати, напади, так само як і після її реорганізації створене Організація Українських Націоналістів [366, с. 165–167, 172–173]. Український політикум бойкотував вибори 1922 р. до польського Сейму, його підтримали діячі з Перемищини. Вслід за утвореним у Львові в 1925 р. Українським Національно-Демократичним Об’єднанням у Перемишлі виник повітовий комітет цієї партії. У другій половині 1920-х р у місті також діяло нечисленне угруповання “української комуністичної молоді”, деякі діячі якої виїхали 1926 р. до УССР [366, с. 167]. На наступних виборах 1928 р. Перемиський край делегував двох кандидатів адвоката та громадського діяча Володимира Загайкевича та Володимира Зубрицького, яких було обрано до Сейму [366, с. 168]. В 1930 р. після позачергових виборів В. Загайкевич знову пройшов до Сейму та був повторно обраний послом [435, с. 60]. Активними співтворцями культурно-національного життя були товариства “Сокил”, “Просвіта”, “Пласт”, “Рідна школа”, студентське об’єднання “Молода громада”, музичне товариство “Боян” [366, с. 169–171].

Отож, з певною умовністю можна стверджувати взаємозв’язок Надсяння та Галичини, певну схожість, включеність їх в один етнокультурний простір. Чи не

тому депортоване населення із Надсяння ототожнює себе з Великою Україною, водночас підтримуючи пам'ять про важливі місця-символи, які залишилися на теренах тепер уже Польської держави. Одним із таких ключових місць є Український військовий цвинтар у Пикулачах неподалік Перемишля (знищений після Другої світової війни, відновлений у 1989 р.). Для похованих інтернованих та полонених вояків Української Галицької Армії та Армії Української Народної Республіки, а згодом і перенесених останків вояків УПА щорічно відправляються панахиди, у якій беруть участь українські делегації, зокрема суспільно-культурного товариства “Надсяння” та ін. [201].

Складнішим є питання національної ідентичності населення Лемківщини. На відміну від населення Холмщини та Надсяння, які ототожнювали себе з Україною й були зосереджені в межах однієї (польської) держави в першій половині ХХ ст., лемки були розселені на прикордонній території Польщі та Чехословаччини, у межах гірського хребта Нижніх Бескидів. Територія Лемківщини в ХІХ ст. була в складі Австрійської монархії, де завдяки греко-католицькому духовенству і східногалицьким впливам була розгорнута просвітницька діяльність серед селян, відбувалося нагромадження етнографічного матеріалу, кодифікація місцевої говірки. Одночасно з цим процесом, який порушив питання самобутності місцевого населення, у зв'язку з можливою війною з Австрією на Балканах, Росія підтримала частину місцевої інтелігенції. Діячі, які підтримували ідеї панрусського простору, намагалися не лише відмежувати населення від польських впливів, а й наголошували на своїй самобутності, відмінності від галицького простору, опираючись на мовні особливості регіону [517, с. 17–24]. У ХХ ст. вказані мовно-культурні особливості буде використовувати Польська держава задля асиміляції місцевого населення та послаблення українських впливів. На противагу цьому влада Генеральному губернаторстві, куди входила Лемківщина, маніпулятивно буде сприяти піднесенню українського руху [511, с. 44].

У дискусіях навколо питання ідентичності лемків умовно можна виділити два напрями: одні вважають, що лемки є частиною українського народу, його

відгалуженням, інші обґрунтовують національну окремішність лемків, їхню приналежність до ширшого “карпаторусинського народу”. Представники першого напрямку, українські дослідники Олекса Мишанич [397, с. 56], Ігор Любчик [384], польський історик українського походження Богдан Гальчак [327, с. 21–28] апелювали до етнополітичних особливостей регіону напередодні Другої світової війни. У цей період, як вважає Б. Гальчак, пришвидшилося формування національної ідентичності населення завдяки активізації культурно-національних і політичних процесів, проте їх гальмувала польська політика асиміляції національних меншин. [327, с. 21].

Утвердження та еволюція національної свідомості українців у Галичині впливала на розвиток політичних орієнтацій населення Лемківщини. Вказаний взаємозв'язок вбачала польська дослідниця Єва Міхна, на думку якої найшвидше виник так званий “староруський” напрям, у 60-х рр. XIX ст. із нього відділився “проукраїнський” рух, і лише у 80-х рр. унаслідок еволюції “старорусинів” з'явилася “русофільська” течія, яка орієнтувалась уже не на ідеї східноруського культурного простору Київської Русі, панславізму, які сукупно підкреслювали, розмежовували від польського терену, а пропагувала ідеї великоруської національної орієнтації, із російською мовою та культурою [511, с. 34–35]. Популярність останнього напрямку на Лемківщині XIX ст. не варто розцінювати однобічно, лише з позиції зради національних інтересів [327, с. 7], адже такий вибір зумовлений тим, що українська ідея розвивалася поряд із не слов'янськими народами, тому “тут довго зберігала ореол ідея слов'янської єдності” [302, с. 235]. Також певний вплив на цей процес мали зовнішньополітична ситуація, зокрема “ослаблення позиції Австрії після конфлікту із Прусією у 1866 р., посиленням польських впливів у Галичині, наступ і зміцнення українського національного руху” [511, с. 35]. Занепокоєна австрійська влада у 80-х рр. XIX і аж до Першої світової війни вдавалася до різних заходів, які мали б обмежити діяльність прихильників русофільства, зокрема під час війни прокотилася хвиля репресій, частина діячів-симпатиків потрапила до концентраційного табору Талергоф у Штирії [511, с. 37].

Діяльність москвофільських осередків на Лемківщині сповільнювало утвердження в краї української ідентичності. На думку польської дослідниці послідовниці ідеї карпаторусинства Хелени Дуць-Файфер, такий стан речей пов'язаний із тим, що ““народовці” вели запеклу боротьбу із лемківським сепаратизмом та русофільством” [511, с. 36–37]. Місцеве населення не сприймало тих змін, які пропонували діячі проукраїнського крила, наприклад, впровадження самоназви “українець” через консервативність [466, с. 110–111], повільні світоглядні зміни. Після Першої світової війни, у зв'язку з поразкою на Галицькому фронті, громадянською війною, падінням царського режиму та перевороту, лемківські діячі, які, на думку Б. Гальчака, були ще й консервативного спрямування, постали перед вибором нових світоглядних орієнтирів: частина з них стала прихильниками української орієнтації, інші еволюціонували в бік комуністичної ідеології, а потім прийняли “русинську” / “карпаторусинську” орієнтацію [327, с. 22].

Дослідників, які стоять на позиціях українсько-лемківської ідентичності, у “карпаторусинському” питанні еволюціонували від доволі тенденційних на початку 1990-х років (“антиукраїнська провокація” [397, с. 3]) до більш зважених. Проте й тепер пов'язують його витoki тільки з еволюцією москвофільського руху на Закарпатті після Першої світової війни. Історики велике значення надають політичному значенні цієї ідеології. Протегування Польщею „русинства” на її західних теренах у міжвоєнний час уповільнило розвиток українського руху. Угорські діячі також використовували „русинську” орієнтацію в Чехословаччині, щоби дестабілізувати її внутрішнє становище й домогтися перегляду кордонів, які утвердилися після Першої світової війни [327, с. 22].

Спростовуючи думку про можливість існування “карпаторусинства” як множинної регіональної ідентичності [386] на зламі XIX–XX ст., і з метою довести українську приналежність населення Закарпаття в XX ст., історики апелюють до рішення Всенародного конгресу угорських русинів. Конгрес відбувся 21 січня 1919 р. в Хусті. Результатом з'їзду стало рішення “про приєднання Закарпаття до України”. Історики використовують теж посилення на “Карпатоукраїнську

державу” в 1938–1939 рр., як свідчення консолідації українських сил [397, с. 13–21].

Одним із теоретиків національної “карпаторусинської” ідеї є американо-канадський дослідник Пол-Роберт Магочій. Історик, обґрунтовуючи самодостатність карпатських русинів, аби виключити термінологічні дискусії, подає своє тлумачення термінів. Згідно з його визначенням, народність – “це спільність людей із певними характерними рисами, між ними певна територія (але не конче державність), мова, історична пам’ять, релігія і спільні соціальні та етнографічні риси”. На думку дослідника, народність та етнічні групи теж мають спільні риси. Отож, найсуттєвіша ознака, що визначає народність і передається через покоління, – це свідомість. Тому, на думку П.-Р. Магочія, русини є етнографічною групою, яка поділена на підгрупи: лемки, бойки, подоляни, гуцули [387, с. 6].

П.-Р. Магочій вважає, що русини – це окрема східнослов’янська група [387, с. 5], яка розмовляє східнослов’янським діалектом, що містить домішки польської, словацької та угорської лексики, через проживання в прикордонній смузі [386]. Карпатські русини проживають у північній і південній частинах Карпат (від річки Попрад на заході й до верхів’я річки Тиси та її східних приток) [388, с. 7] Більшість русинів проживає в Підкарпатській Русі (сучасній Закарпатській області України), у Пряшевській Русі (північно-східна частина сучасної Словаччини), а до переселення 1940-х років – у південно-східній Лемківщині. Частина русинів розташована в північно-центральної частині Румунії (на південь від річки Тиса, у Марамароші), північніше Угорщини [385]. Отож, засадничий постулат П.-Р. Магочія зводиться до того, що русини з мовного, культурного та релігійного погляду є східними слов’янами, але не росіянами чи українцями [387, с. 6–8]. Дослідник заперечує закиди щодо помилковості ідеології “карпаторусинської” окремішності, апелюючи до прикладу Македонії, самотність якої заперечували у 1940-х рр, але зараз, за винятком частини грецьких і болгарських науковців, ніхто не ставить під сумнів македонців як окремий народ [387, с. 6–8].

Слабким місцем у теорії Магочія є відсутність літературної мови в карпатських русинів. Історик висловлює протилежну думку – літературна мова є витвором інтелігенції, тому її відсутність не є підставою для заперечення окремішності карпаторусинського народу [387, с. 8–9]. Останній аргумент проти самотності русинського народу, який критикує історик – це відсутність власної держави. Він погоджується, що русинську ідею використовували заради власних інтересів сусідні держави в ХХ ст., однак обговорення міжнародних кордонів не є доцільним, адже “майбуття Європи буде базуватись на регіонах, а не на національних державах, і теперішні міжнародні кордони будуть поступово втрачати своє значення” [387, с. 9]. П.-Р. Магочій не виступає за переділ сучасних кордонів, однак у сучасному поліетнічному Закарпатті такі заклики приховують у собі небезпеку, зокрема ставлять під загрозу цілісність України [396, с. 18–19], особливо в сучасній політичній ситуації [117].

Український мовознавець Любомир Белей спростовує тези карпаторусинських дослідників про наявність окремої карпаторусинської/русинської мови. Проаналізувавши праці закарпатської інтелігенції ХІХ-ХХ ст. Л.Белей виокремив кілька течій у так званому “мовному питанні”: прихильники використання церковнослов'янської мови, фонетичного правопису (Олександр Духнович) [307, с. 20–22], інспірований Москвою та Будапештом рух на творення “угро-руської мови”, її окремішності (Юлій Фірцак, Євменій Сабов, Гіадор Стрипський [307, с. 29–58]. Олександр Духнович, на думку дослідника, не відстоював окремий статус русинської мови чи літератури, а “навпаки, він неодноразово наголошував на єднокровності галицьких, буковинських і закарпатських русинів”, проте під тиском обставин використовував у своїх працях церковнослов'янську мову [307, с. 20]. Не сприйняття українського національного відродження О. Духновичем “зумовлювалося не лише чужим для нього характером українського національного відродження та живонародною основою нової української літературної мови”, а також російськими впливами [307, с. 21]. Зокрема Л. Белей цитує задокументоване свідчення про підкуп одного із закарпатських будителів Адольфа Добрянського, який згодом перейняв русофільські погляди [307, с. 22].

Ще більш неоднозначними є позиції польських дослідників, які вивчали національні орієнтації лемківського населення. Єжи Журко виділив три “опції” лемківської ідентичності: пропольську, проукраїнську, пролемківську (суто лемківську). Єва Міхна виокремлювала схожі типи автоідентифікації лемків: “лемко-українці”, “лемко-поляки”, “лемко-русини” [494, с. 43–44]. Згодом у своїх пізніших публікаціях дослідниця більш виразніше артикулювала окремішність карпатських русинів, які, на її думку, є “найзахіднішою східнослов’янською спільнотою. Карпатські русини – це типова група етнічного та культурного прикордоння.” [513, с. 59]. Теж доволі обережним у своїх висловлюваннях є польський соціолог та антрополог Яцек Новак, вивчаючи процес творення ідентичності лемків, які проживають у Польщі, зауважував, що “лемки є етнічною спільнотою, яка кілька століть мешкає на теренах Південно-Східної Польщі, вони становлять групу етнічного прикордоння. Їхня ідентичність формувалась головно завдяки полякам та українцям. Визначальний вплив на формування ідентичності групи мала приналежність до східного культурного кола, що виражалось через мову та релігію...” [520, с. 47–48]. Одна сьогодні в час так званої кризи ідентичності, або ж етапу її пошуку, коли старі кордони вже не мають вирішального значення на конструювання ідентичності, спільноті все важче стає точно окреслити свою приналежність. Такі проблеми має й лемківська співтовариство, яке, як висловився Я. Новак, перебуває в “процесі творення своєї ідентичності, визначальним елементом що формує їх етнічний візерунок є всезагальний стан непевності своєї ідентичності” [520, с. 48].

Українці, депортовані в 1944–1946 рр. до УРСР та внаслідок операції “Вісла” до північно-західних регіонів Польщі за національною ознакою – українець, могли не до кінця усвідомлювати свою ідентичність, або ж просто не мислили такими категоріями. Однак, як зауважує Є. Міхна, використання лемківською громадою, що опинилась у північно-західній Польщі аутоідентифікації “лемко”, чи “русин” замість “українець” допомагало уникати негативної та підтриманої владою стереотипної характеристики “українця-різуна” [511, с. 51–52]. Проаналізувавши різний джерельний матеріал, у тому числі й

інтерв'ю із лемками, соціолог Я. Новак приходять до висновку, що сьогодні етнічний дискурс не дає однозначної відповіді на питання “хто ми є” для лемківської спільноти, адже ні релігія, ні мова чи національність не є чимось самим собою зрозумілим вибором для лемків [511, с. 48–49].

У фокусі дослідження польських науковців є також питання мови, можливості її кодифікації. Є. Міхна в одній зі своїх публікацій детально розглядає позиції двох протилежних рухів за і проти кодифікації русинської мови [512, с. 115–130], Х. Дуць-Файфер описує процес формування лемківської літератури, який, на її думку, сягає кінця XVI–XVII ст. [478, с. 64–75].

Розглядаючи, проблему русинства/карпаторусинства в дещо ширшому зрізі, на нашу думку, слушною є теза Л. Белея про тривалість, неоднозначність руху за самовизначення як і в Галичині, так і в Закарпатті: “Виникали спокуси конформізму щодо панівних етносів (поляків, угорців). Нонконформісти мали на вибір русофільство (за яким стояла ідея величної далекої та маловідомої імперії, здатної протистояти угорцям і полякам) та ефемерне українофільство...” [307, с. 74]. Тому запізнілий процес формування української ідентичності в Закарпатті став хорошим ґрунтом для дезінтеграції українства та творення неорусинської ідеології після Другої світової війни поза межами України, а також на її тернах після відновлення незалежності [307, с. 74–75]. Культурницький за своєю суттю рух, на перший погляд не несе ніякої загрози а ні Україні, а ні її меншині в Словаччині, Чехії, Сербії, Польщі, Румунії, Угорщині чи Хорватії. Творення різних товариств русинського спрямування в Закарпатті та закордоном має на меті дестабілізувати ситуацію в Україні, або ж асимілювати українську громаду [307, с. 101–161]. Як наголошує Л. Белей: “національно-культурний вимір неорусинської доктрини, тобто спроби довести факт існування окремого “русинського” етносу – це лише ширма, покликана приховати та легітимізувати широкий спектр інтересів: від геополітичних та гео економічних до суто приватних. Адже, під приводом створення належних умов для гармонійного розвитку окремішнього “русинського” етносу та його самобутньої культури, “русинська” меншина за межами України або “русинська” більшість у

Закарпатській області має бути наділена особливими преференціями, культурними, економічними та політичними...” [307, с. 162]. Доволі показовим фактом є творення “Временного правительства Подкарпатской Руси” (існувало протягом 1993–1994 рр.), що висувало політичні вимоги до української влади та “президентам та парламентам західних країн, Генеральній асамблеї ООН, з категоричними вимогами примусити Україну надати Закарпаттю автономний статус...”[307, с. 89]. Цю ініціативу підтримали громадсько-культурні товариства “Русский дом”, Товариство словацької культури та інші, а змі Словаччини та Угорщини активно висвітлювали ці події [307, с. 89].

Національна ідентичність українського населення Холмщини, Надсяння та Лемківщини, як і на теренах сучасної України формувалася за “східним зразком уявлення про націю”. Депортовані позиціонують себе українцями, водночас у їхній системі ідентичностей важливе значення має й регіональна, територіальна ідентифікацій із втраченими теренами Закерзоння. Місце, яке належить цьому зв’язку залежить від ряду факторів: суб’єктивних характеристик особи, регіону походження, зацікавлення його культурою та релігією. Хоча ці регіональні ідентичності назагал не є у відкритому конфлікті із вибором українства, однак у випадку лемківської ідентичності через маніпулятивність ідеї русинства містить у собі чималий конфліктний потенціал.

3.3. Місця пам’яті в Україні та Польщі. (Не)пам’ять про українську присутність у Польщі.

Спільнота переселенців (депортовані, їхні нащадки, і ті кому не байдужа історія цих теренів) прагне не лише отримати статус депортованих (в Україні), чи компенсації за втрачене майно (як і в Польщі, так і частково в Україні, хоча недостатньо розроблена правова база для цього), а, насамперед, “бути почутим”, – зберегти пам’ять про терени, звідки були виселені, їхню історію і трагічні події, у результаті яких відбулося переселення. Вихід із забуття, й активне включення в публічний простір переселенців відбувається на хвилі демократичних змін (з кінця 1980-х рр. у Польщі та 1990-х рр. в Україні), і ідеологічної та внутрішньої деколонізації пам’яті (нові еліти починають активно звертатися до раніше

замовчуваної, або ж викривленої колективної пам'яті; а в другому випадку офіційним дискурсам минулого протистоять “голоси” груп, досвід яких раніше не був включений до історичного гранд-нарративу) [431, с. 74–75], тоді ж почали активно з'являтися товариства переселенців в Україні [168; 151] та Польщі (вихідців із т. зв. “Кресів”) [482, с. 12].

За понад двадцять років депортовані по обидві сторони кордону витворили розширену мережу товариств із регіональними представництвами. Загалом польські кресові організації чисельно переважають [482, с. 18] товариства депортованих українців. Можна припустити, що це пов'язано не лише із фінансовою підтримкою з боку держави, або окремих приватних осіб, а й із кількості осіб, які були депортовані (репатрійовані) до Польщі: протягом 1944–1948 рр., 1955–1959 рр. переїхало понад 1,7 млн. осіб, із них, за підрахунками Яна Чернякевича, у перший етап 94,48 % становили поляки [482, с. 17]. Натомість число українців депортованих із Польщі до УРСР у 1944–1946 рр. складало від 439 135 [391, с. 678] – до 482 109 тис. [98, с. 230] в рамках операції “Вісла” 1947 р. – 140 660 тис. осіб [488, с. 35], і в результаті демаркації українсько-польського кордону 1951 р. було переселено 9 125 тис. українців [374, с. 180].

Найчисельнішу частина товариств депортованих складало перше покоління переселенців, яке стояло біля витоків цих організації, натомість в останнє десятиліття в структурі переважають особи, які були депортовані дітьми-підлітками, або ж ті хто народився вже на новому місці в перші роки після переїзду. Мотиви вступу до товариств схожі в Україні та Польщі: збереження пам'яті, родинне походження з певних теренів [46], особисте зацікавлення історією (яке може виникати через зустріч, або встановлення родинних зв'язків із родинами-переселенців), винятково в кресових середовищах відчуття обов'язку перед поляками, які не виїхали після зміни кордонів [482, с. 90–101].

У контексті вивчення процесу “пам'ятання” соціальної групи (певної національної чи локальної, або етнічної меншості) використовують поняття “спільноти пам'яті” [482, с. 20]. Польський соціолог Лех Ніяковські використовує цей теоретичний концепт для окреслення “сукупності осіб, яких об'єднує певний

біографічний досвід, але не завжди травматичний, а також їхніх нащадків, які зберігають родинну пам'ять” [486, с. 211]. Члени “спільноти пам'яті” творять, зберігають та передають нащадкам свій погляд та розуміння спільного минулого [543, с. 116]. Як зауважує польський дослідник Пйотр Т. Квятковський “цей колективний характер пам'яті на різних рівнях проявляється в міжособистісній комунікації, яка допомагає записати минулий досвід групи, суспільній діяльності” та визначених культурою церемоніях, які засвідчують приналежність до подій минулого [543, с. 116–117]. Іншими словами це група людей, які поступово зближуються та об'єднуються, адже мають схожі особисті досвіди, про які розповідають доволі співзвучно та із подібними емоціями [482, с. 21]. Цей теоретичний концепт використовують для дослідження колективної пам'яті соціальних груп, пам'ять яких була “замовчуваною” і підтримувалася завдяки старанням малої локальної спільноти, головно, через родинно-сусідські чи приятельські зв'язки. Як зауважує Малгожата Гловацька-Грайпер, такий підхід застосовувався в публікаціях, присвячених польській спільноті в Казахстані [506], українській меншині в Польщі [546], або ж мешканцям Верхньої Сілезії (Верхнього Шльонська, який увійшов після 1945 р. до складу Польщі) [486, с. 211–226].

Застосування цього концепту зумовлено негласним замовчуванням проблеми депортації українців із польсько-українського прикордоння в Радянському Союзі. У цьому дослідженні теоретичний концепт спільноти пам'яті застосовується у вузькому розумінні лише для окреслення комеморативних практик товариств переселенців та утворення ними рамок пригадування. Згуртування та об'єднання спільнот переселенців та їхня діяльність може розглядатися в контексті внутрішньої деколонізації пам'яті. Активні діячі суспільно-культурних товариств депортованих українців намагаються зберегти пам'ять про втрачені терени, трагічні сторінки польсько-українського етнополітичного конфлікту в роки Другої світової війни, депортації. Водночас вони творять певний канон пам'яті, особливо виразний у спогадах. До т. зв. рамок пригадування можна віднести як концепт жертви, заручника обставин, так і

колективне забування дражливих моментів. Хоча нагромаджуються і видаються спогади та краєзнавчі нариси про Закерзоння, однак через специфіку видань та прорахунки гуманітарної політики здебільшого видання залишаються невідомим для широкого загалу, а їхня колективна пам'ять лише частково вписана в офіційний дискурс минулого [412, с. 280–290]. Водночас можна простежити певні позитивні тенденції включення “історії депортованих” у ширший національний історичний канон. Напередодні 70-х роковин операції “Вісла” відбулася широка інформаційна компанія за підтримки Українського інституту національної пам'яті та президента України Петра Порошенка [150].

Для переселенців, які живуть в Україні важливим є не лише збереження пам'яті про втрачені терени й депортацію, а й символічне позначення, створення таких місць пам'яті поза межами малої батьківщини, які демонструють присутність/активність спільноти, і дають змогу проводити певні комеморативні ритуали (покладання квітів, молебень). Активне творення місць пам'яті, де компактно проживають переселенці розпочалось із 2004–2007 рр. Цьому насамперед посприяла гуманітарна політика, і налагодження добросусідських відносин із Польщею за президенства В. Ющенка, і порівняно стабільна економічна ситуація у 2014–2016 р. було споруджено пам'ятники “Без вини покаранні” у с. Сокільники Львівської області [180](дет.див. Додаток Г. – Ю. П.), “Жертвам депортації 1944–1946 рр.” у Тернополі [182] (див. дет. Додаток В. – Ю. П.), Богдану-Ігорю Антоничу у Львові [161], у Луцьку освячено нижній ярус церкви Холмського чудотворного образу Богоматері [220], закладено наріжний камінь храму на честь ікони Божої Матері “Холмської” у м. Городок Львівської області [116], завершено пам'ятник Михайло Вербицькому у Львові [192] та лемківські церкви святих Кирила та Мефодія в Івано-Франківську [109] й Вознесіння Господнього в Тернополі.[225]. Швидше з'явилися лемківська церква в Музеї народної архітектури та побуту у Львові та храм Холмської ікони Божої Матері на території Регіонального ландшафтного парку “Знесіння” [414, с. 32]. Також розпочато збір коштів на будівництво пам'ятника жертвам депортації у Львові, який мав бути встановлений до 70-річниці операції “Вісла” у 2017 р.[414,

с. 33]. У творенні цих місць пам'яті активну роль відігравали переселенські товариства, які зазвичай були ініціаторами або співорганізаторами збору коштів на ці проекти. Можна припустити, що на таку позитивну динаміку під час складної військово-політичної ситуації вплинули не лише роковини переселення, а поява внутрішньо переміщених осіб, які вплинули на суспільне зацікавлення депортаційними акціями 1944–1951 рр.

Існує певна проблема з класифікацією місць пам'яті, за якими критеріями їх варто групувати, якщо вони розкидані по різних містах та селах, здебільшого Західної України. Тому можна умовно поділити їх за функціональним призначенням: храми, музей, пам'ятники й подати їхню узагальнену характеристику. Пам'ятник досліджують за такими трьома критеріями (іконографія, епіграфія, та церемоніальна роль), тобто “вивчають як твір монументального мистецтва й архітектури, наявні на ньому написи, а також його використання в ритуалах, святкуваннях, інших масових заходах”. З погляду монументального мистецтва, такі пам'ятники, які встановлюють переселенці з Польщі, є стелами чи обелісками, які прикрашені релігійними християнськими символами (ангели, хрести). Ще більше сакральних елементів містять меморіали розташовані в сільській місцевості. Промовистим прикладом є композиція в образі янгола з піднятими крилами біля церкви Успіння Пресвятої Богородиці у с. Сокільники Львівської області “Без вини покарані”, Вона постала в 70-ті роковини депортації українців із Лемківщини, Надсяння, Любачівщини, Сокальщини, Холмщини, Підляшшя. Із чотирьох сторін підніжжя пам'ятника викарбувані назви територій, а під кожною з них – список сіл [180].

Така специфіка пам'ятників пов'язана з їхнім символічним та функціональним значенням, адже зазвичай це меморіали, чи меморіальні знаки, які увіковічують трагедію українців, депортованих із Холмщини та Підляшшя, Надсяння та Лемківщини. “Релігійна образність” сприяє включенні скульптури в поминальний ритуал (молебень, панахида) і є проявом сучасного “культу мертвих”. Однак, як зауважує німецький історик Райнгарт Козеллек, “її не можна вважати по-справжньому релігійною – то просто експлуатація накопиченого

християнською культурою символічного ресурсу” [333].

Пам’ятники із релігійними мотивами, які нагадують трагічне минуле депортованих українців із Польщі в міському просторі хоча і стають місцем пам’яті, а використовуються для скорботних місць [130], однак вони не є важливими часово-просторовими маркерами міста, особливо, якщо знаходять не на головних вулицях.[414, с. 33]. А помпезні сакральні композиції, які, зазвичай, встановлені неподалік церкви, як от у с. Сокільниках, з часом сприймаються як органічна частина церковного символічного простору, втрачаючи свою комеморативну роль. Можна припустити, якщо ж спільнота має на меті не лише створити пам’ятник, який слугуватиме не лише місцем для скорботних ритуалів, а й репрезентуватиме минуле для ширшого загалу, то варто відмовитись від надмірної помпезності чи сакралізації. Прикладом такої збалансованої концепції є відкритий 2014 р. у Тернополі пам’ятник: “На чорному гранітному постаменті – двометрове бронзове дерево з обрізаним корінням. У його кроні постаті згорьованих людей, які зібравши пожитки на вози, покидають свої домівки. Уже позаду їхнє село: храми, цвинтар, будинки. Залишився лише одинокий журавель” [182].

У контексті комеморативних практик важливу роль відіграє музей, який є ретранслятором культурної пам’яті спільноти [367, с. 195–197]. В 1994 р. група ентузіастів-лемків, на чолі з отцем Дудою-Квасняком розпочала збір експонатів, а 3 листопада 1996 р. відкрився музей лемківської культури при товаристві “Лемківщина” у м. Монастириськ Тернопільської області. 16 вересня 2011 р. його реорганізовано в Монастириський комунальний музей лемківської культури й побуту, на базі якої створили музейний комплекс “Лемківське село” [163]. У Львові діє приватний музей лемківської різьби та писанки, який постав завдяки старанням С. Кищак, що збирав витвори народних майстрів [221]. Хоча товариства “Надсяння” та “Холмщина” не мають власних музеїв проте активно творять свої місця пам’яті, використовуючи як символи-маркери діячів, які походять із їх теренів. Наприклад, товариство “Холмщина” і його хор беруть активну участь у діяльності державного меморіального музею М. Грушевського у

Львові [140], а товариство “Надсяння” виступило ініціатором спорудження пам’ятнику М. Вербицькому у Львові, який був урочисто відкрито 27 грудня 2015 р. [209, с. 1–2].

Дещо активніше маркують урбаністичний простір представники лемківської спільноти. Активісти Львівська обласна організація Всеукраїнського товариства “Лемківщина” та Львівська обласна молодіжна громадська організація “Молода Лемківщина” Б. Сиванич, Т. Радь, О. Куйбіда та С. Федина за підтримки Управління туризму Львівської міської ради у 2013 р. створили мапу та туристичний маршрут “Лемківські місця Львова”. Як зазначав один з авторів проекту Т. Радь, основним завданням карти було представлення та популяризація лемківської культури у Львові. Акцент у мапі зроблений на XIX-XX ст. та діячах лемківського походження, що працювали/перебували у Львові [222]. Така ініціатива покликана не лише популяризувати лемківську культуру, а й на символічному рівні продемонструвати історичну тяглість лемківської спільноти, її органічний зв’язок з Україною. У 2017 р. була запущена покращена версія інтернет мапи “LemkoLand. beta 2.0”, де нанесено міста й села Лемківщини в Україні, Польщі та Словаччині, коротка інформація про населені пункти, або ж посилання на матеріали Вікіпедії [176, с. 47–48].

Популяризацією історії українсько-польсько-словацького прикордоння займається Центр дослідження українсько-польсько-словацького пограниччя при Українському католицькому університеті (УКУ) у місті Львові. Місією цього осередку є “вивчення історичного минулого українських етнічних територій західного пограниччя, а також дослідження, збереження та популяризація історико-культурної спадщини з урахуванням соціокультурного контексту пограниччя”. Станом на 2017 р. штат із трьох працівників реалізував такі проекти: впровадив в УКУ спецкурс для бакалаврів присвячений історії досліджуваного терену, записав інтерв’ю, а також оцифрував орієнтовно 600 світлин та архівних документів, проводив наукову роботу [230].

Українську громаду в Польщі репрезентує Об’єднання українців (ОУП) [477, с. 35]. Діє розгалужена мережа українських осередків, частина з яких

зосереджена навколо греко-католицьких чи православних парафій, існують також фонди. Серед низки товариств можна виділити: Український дім та фонд “Наш вибір” [246], “Євромайдан-Варшава” [245], Українське Товариство [228], Фундацію Духовної культури Пограниччя та Греко-католицьку парафію [233], Люблінсько-Холмську православну дієцезію [283] та діюче при ній Молодіжне православне братство в Любліні [242], Суспільно-культурне товариство Польща-Україна в Польщі [277], Об’єднання лемків у Горлиці [179], Українські домівки у Вроцлаві, Гданську, Ольштині, Кошаліні, Щецині [229], Народний дім у Перемишлі [279].

Згідно з Національним переписом Польщі 2002 р. проживало 38 230 080 осіб [13, с. 40], 96,7 % (36983,7 тис.) мешканців задекларували свою національну приналежність як польську, з посеред тих, хто вибрав непольську – 31,0 тис. українців та 5,9 тис. лемків [13, с. 40]. Деяко менший відсоток громадян Польщі, хто визначав приналежність до української та лемківської національної та етнічної меншини, – 27172 тис. та 5850 тис. відповідно [16]. 21055 тис. українців та лемків, які були польськими громадянами, вдома вживали українську, лемківський діалект [*на нашу думку це не є окрема літературна мова, а регіональний діалект*] – 5605 тис. [16].

Під час наступного всепольського Національного перепису 2011 р. вперше була застосовано формулу вираження національної та етнічної приналежності, яка дозволяла вибрати одну або кілька категорій, а від так простежити різні види ідентифікації [12]. Результати цього переказу продемонстрували, що в Польщі мешкає 38511,8 тис. осіб. Серед її мешканців домінує населення, яке декларує однорідну польську національну ідентифікацію – 94,8 % (36522,2 тис.) [14, с. 29]. Польську (як першу та другу) та не польську національно-етнічну ідентичність вибрало 2,26 % (871,4 тис.). Виключно не польську – 1,55 % (596,3 тис.) із цієї групи лише 0,12 % ідентифікує себе із двома не польськими приналежностями (45,9 тис.), а переважаюча більшість із лише однією не польською ідентичністю [14, с. 29]. Згідно із цим переписом українцями себе ідентифікували 51,0 тис. населення (четверте місце за чисельністю після національної та етнічної сілезької,

кашубської та німецької ідентифікації), із цього загалу 20,8 тис. осіб визнавали себе українцями та поляками. Під час першого питання українцями себе окреслювали 38,4 тис. осіб, із них 27,6 тис. лише українцями, другу українську ідентифікацію (задекларована в другому питанні) записало 12,6 тис. осіб [14, с. 31].

У порівнянні із 2002 р. збільшилась кількість не лише тих, хто себе ідентифікує українцями (майже на 20 тис. осіб) у 2011 р, а й лемками – 10,5 тис. осіб (на противагу попереднім даним – 5850 тис.). Варто зауважити, що приблизно третина тих, хто в першому і другому питанні вибирав лемківську ідентичність також декларували себе поляком – 3,6 [14, с. 31]. Під час першого питання лемками себе вважали 7,1 тис, із цього загалу 5,6 тис. декларували себе лише лемками, під час другого – 3,4 тис. осіб [14, с. 31].

Матеріали перепису 2011 р. продемонстрували, що переважаюча більшість поляків вдома використовувало польську мову – 98,2 % (37043 тис. осіб), із них 96,2 % розмовляло лише нею, решту – 2,46 % послуговувалися не польською, але здебільшого на переміну із польською (2 %) [14, с. 69]. Українською вдома говорили 24,5 тис. осіб, проте 19,7 тис. водночас комунікували польською та українською. Лемківською говіркою спілкувалися 6,3 тис. осіб, із них 4,7 тис. осіб використовували також і польську мову в побуті [14, с. 70].

Формування взаємообразів сусідніх країн та їхніх мешканців це складний і неоднозначний процес на який впливають як політичні відносини, суспільно-економічні реалії, так і колективна пам'ять про суперечливі сторінки минулого. Український історик Любомир Хахула, який досліджував сучасний дискурс українсько-польських відносин, зауважив, що “Після демократичних змін у Польщі та проголошення незалежності України східноєвропейські сусіди знали один про одного мало... не могли подолати негативних стереотипів” [451, с. 128]. На думку польського дослідника Влодзімежа Бонусяка такий стан справ зумовлений травматичним досвідом щодо іншого народу, його переказом, а також браком інформації про історію та її складні моменти в обох країнах [451, с. 128]. Приховування та затирання українознавчої тематики в період Польської Народної Республіки, як відзначав польський історик Маріан Маліковський, вплинуло

також на польське уявлення про Україну, взаємовідносини, їхній спотворений образ [451, с. 128].

Польська громадська думка в 1990-х щодо українців була не надто обнадійливою. Згідно з даними Центру дослідження громадської думки 1991 р. 9 % респондентів були позитивно налаштовані до українців, на противагу 1988 р., коли таких було лише 7 %. Однак, варто зауважити, що в 1991 р. 60 % поляків вважали, що те, що Україна стала незалежною є також корисним і для Польщі, на противагу об'єднанню Німеччини, якого побоювалась більшість. Наступного року вже Україна викликала занепокоєння у 30 % респондентів [451, с. 142]. Схожі показники по відношенню до українців зберігались протягом наступних років. Польська газета “Rzeczpospolita” в грудні 1992 р. надрукувала результати соціологічного опитування “Які національності можуть шкодити Польщі й полякам”. Більше ніж половина опитаних – 72 % відповіли, що німці, майже третина – 29 % назвали українців та євреїв, 10 % вважали такими росіян [451, с. 143]. Добрими, вигідними для поляків, згідно із цього ж опитування можуть бути здебільшого німці – 77 %, на другому місці, більше ніж третина поляків – 37 % помістила євреїв, а лише 16 % такими обрали українців [451, с. 143]. Натомість українці, згідно із моніторинговими опитуваннями Інституту соціології НАН України у 1992–2008 рр. на початку 1990-х рр. ставилися краще до поляків. У 1992 р. – 14,6 % (найвищий показник з окреслених років) опитаних відповіло, що погодилися б бачити поляків у ролі члена сім'ї; та як близького друга – 20,9 %. Найнижчими ці показники були у 2004 р. – 3,2 % для першого формулювання, а для другого критерія – 6,3 % у 2006 р. [6, с. 31]. Можна припустити, що такий високий кредит довіри на початку 1990-х рр. і його падіння у 2004–2006 рр. пов'язано із певними розчаруваннями після Помаранчевої революції та загостренням дискусій навколо Волинських подій. У 2002 р. 10 % українців вважало за потрібне “взагалі не допускати в Україну” поляків, цей показник становив максимальне значення серед означуваного періоду, на противагу цьому у 1992 р. – 4,3 %, а 2008 р. – 6,4 % [6, с. 31], можливо, на зростання вплинуло міждержавне напруження відносин у контексті суперечок навколо відновлення

цвинтаря Орлят у Львові.

Зміни тенденцій у ставленні до українців у 2000-х рр., продемонстрував рапорт Інституту громадських справ “Польща-Україна: взаємний візерунок”, опублікований у 2001 р. Так, негативне ставлення до українців мало 17 % польських респондентів, байдуже – 35 %, позитивне – 14 %. Водночас 24 % опитаних українців ставились до поляків зі симпатією, 6 % були налаштовані недружнього, а 37 % – індіферентно [451, с. 145].

Україна найчастіше асоціювалась у поляків із такими категоріями, як історія (39 %), національний характер (36 %), біда та відсталість (29 %), географічні асоціації (28 %), злочинність (18 %), торгівля (10 %). В очах поляків Україна поставала бідною, недорозвинутою, небезпечною країною, так само як Польщу сприймали західні країни Європи [451, с. 145–146]. Також існує певний взаємозв’язок між особистим відвідинами, віком та ставленням до України. Після візиту поляки оцінювали країну із позиції симпатії, а більш позитивне налаштування було в респондентів до 40 років [451, с. 146]

Політичні зміни після Помаранчевої революції вплинули на ставлення до України та українців. Згідно з опитуванням Центру дослідження соціальної думки (фондація знаходиться у Варшаві) у 2003 р. українці за рівнем симпатії з 28 народів займали 24 місце, але вже наступного року їхня позиція перемістилась вгору на 19 щабель із 32 народів у переліку [15, с. 2]. На 10 пунктів, тобто відсотків зріс рівень симпатії поляків до українців, і знизилась на 17 % не приязнь. Міхал Стржешевські, який опрацьовував результати цього соціологічного дослідження зауважував, що такі зміни не є надто великими, однак слід пам’ятати що загальне ставлення народу до іншого ґрунтується на історично сформованих стереотипах, що міцно вкорінені в суспільну свідомість. Варто також зауважити, що найбільш прихильним до українців є молодь [15, с. 2]. Іншим важливим показником було те, що 81 % поляків у грудні 2004 р вважало можливим поєднання з українцями, на противагу травню 2004 р., коли таких було лише 60 % респондентів [15, с. 2]. Невиправданий кредит довіри та розчарування в діяльності урядів вплинули на поступове зменшення рівня приязні до українців,

зокрема він зменшився із 29 % до 23 %, натомість зріс рівень неприязні із 34 % до 50 % [8, с. 4].

У 2013 році на 70-ті роковини Волинської трагедії в червні місяці проведено соціологічне опитування щодо того як ця подія впливає на сучасний вимір українсько-польських відносин. Майже половина опитаних (46 %) окреслювала взаємовідносини ані добрими, ані поганими, лише 21 % респондентів охарактеризувала їх як добрі, а 18 % не змогла визначитись. Спільне польсько-українське минуле 54 % опитаних осіб вважало таким, що розділяє дві нації, і лише майже четверта частина (24 %) висловились, що історія єднає українців та поляків [7, с. 2–3]. На фоні таких доволі насторожуючи тенденцій більшість поляків у цьому опитуванні, що знає про Волинську трагедію хоча б мінімальні факти, а 28 % стверджувало, що багато про них чули. З посеред тих, хто знає про цю подію половина її жертвами вважає лише поляків, 9 % – поляків та українців, 2 % українців, і 9 % асоціювало цю подію з трагедією Катині. Вину за Волинську трагедію 52 % респондентів поклало на українців, проте виключно на українців вказувало 29 % відсотків, дещо менша частина – 21 % ідентифікує винуватців як українських націоналістів (бандерівців, УПА), 2 % звинувачує українців із німцями, чи радянськими військами, а лише 3 % називало відповідальними українців та поляків. Варто зауважити, що третина (31 %) не знає хто причетний до цієї трагедії, хоча стверджували що чули про неї [7, с. 5–8]. Від грудня 2004 р. коли відсоток тих поляків, хто вважав можливим примирення України та Польщі сягнув рекордно високого 81 % із різними коливаннями поступово знижувався, у червні 2013 р. 63 % респондентів відповіло на це питання ствердно, а 21 % – негативно [7, с. 4].

Під час Революції гідності наприкінці 2013-на початку 2014 рр. увага знову була прикута до України, особливо після збройної агресії Росії. Як продемонстрували результати соціологічного опитування проведеного в червні 2014 р. 71 % поляків цікавилось подіями в Україні, але від березня місяця (дозвіл Володимира Путіна на застосування Збройних сил РФ на території України, окупація Криму), коли цей відсоток досягнув найвищої позначки поступово падав

[9, с. 1–2]. Занепокоєння подіями в Україні, а від так побоювання за безпеку Польщі сягнуло свого апогею в серпні та вересні 2014 р. – 78 %, так само зросло зацікавлення подіями в сусідній країні. Варто зауважити, що в окреслений період ситуація в Україні на думку більшості респондентів (71–72 %) також могла загрожувати Європі [10, с. 4–5]. На початку 2014 р. 34 % поляків відчували приязнь до українців, у 2016 р. симпатизувало вже менше – 27 % поляків [8, с. 2].

Складна політична ситуація в Україні, занепокоєння Європейського союзу, підтримка Польщі та інших балтійських країн у воєнному конфлікті з Росією [147] мала консолідувати, поглибити польсько-українську співпрацю в різних сферах у тому числі гуманітарній перед обличчям спільної загрози. Проте відносини в царині історії, колективної та доволі травматичної пам'яті між двома державами не можуть бути простими, безконфліктними, не вирішені до кінця суперечки довкола історії в новому світлі постають із легкої руки політиків по обидва боки польсько-українського кордону, а консенсус може бути досягнутий лише за умови двостороннього тривалого діалогу.

Для того аби простежити цей складний процес порозуміння на шляху до польсько-українського примирення, поєднання зосередимо увагу на тих місцях пам'яті (храми, поховання-цвинтарі, пам'ятники) важливих для української громади в Польщі та депортованих українців. Для холмщаків та підлящуків такими є участь у літургії, відвідини на храмові празники, урочисті академії жіночого православного монастиря Опіки Матері Божої в Турковичах [285; 324, с. 410; 137], чоловічого православного монастиря в Яблочині [273; 193], святинь у Любліні (греко-католицької церкви Різдва Пресвятої Богородиці [227], православної парафії святого Петра (Могили) та її храму Воздвиження Чесного Хреста Господнього [262; 178]) та Холмі (православної кафедральній церкві святого Івана Богослова [249]). Для вихідців із Надсяння значимим є богослужіння в Кафедральному соборі святого Івана Хрестителя в Перемишлі [121, с. 7], Церкві Преображення Господнього в Ярославі [238], вшанування могили отця Михайла Вербицького, меморіалу в Пикуличах неподалік Перемишля [324, с. 411]. Депортовані, які походять із Любачівщини регулярно

приїздять на літургії до Любачівського греко-католицького храму святого Миколая [127, с. 18], церкви Різдва Пресвятої Богородиці в Горайці, що зараз належить римо-католикам [129]. Вихідці із Бескидів систематично відвідують Устріки Долішні Бещадського повіту Підкарпатського воєводства [18].

У першій половині 1990-х років, коли ще особливо сильними були негативні взаємообрази сусідів, виник конфлікт у Перемишлі щодо місця перебування щойно відновленої у 1991р. греко-католицької катедрі. Перемишль до Другої світової війни та депортацій залишався осередком українського культурного життя (хоча вже не відігравав такої важливої ролі як на зламі ХІХ-ХХ ст.). На початку 1990-х українська громада в Перемиському воєводстві становила 10–20 тис.[451, с. 161], проте символічно в ментальній мапі займав вагоме місце, особливо для вихідців із цього регіону. У 1991 р. розпочався процес відновлення греко-католицької Перемиської єпархії, її юридичного оформлення [234, с. 5]. 16 січня 1991 р. папа Іван Павло ІІ призначив Перемиським греко-католицьким єпископом Івана Мартиняка, який до цього був “допоміжним єпископом примаса Польщі для вірних греко-католицького обряду” [177, с. 1]. Суперечка виникла після того як стало зрозумілим, що єпископ не має власної кафедри, а вірні місця для зустрічі з папою, що мала відбутись у червні цього ж року. Польський єпископат у Варшаві прийняв рішення про передачу Перемиського костелу отців кармелітів босих греко-католикам на 5 років допоки вони не збудують свій храм [451, с. 161–162]. До 1946 р. цей костел був греко-католицьким кафедральним собором, “осідком українських церковних ієрархів” [144, с. 2].

Група жителів Перемишля обурена таким рішенням написала лист папі із глибоким занепокоєнням, висловлюючи своє побоювання, що “таке рішення можуть мати болісні наслідки для обох католицьких громад” [451, с. 162]. Згодом був створений Комітет оборони польського костелу отців кармелітів (ймовірно, сюди входили прихильники правих та християнсько-демократичної партії), який влаштував пікетування секретаріату Єпископату у Варшаві [451, с. 162–163], резиденції примаса кардинала Юзефа Глемпа [232, с. 8], перемиського римо-

католицького єпископа [157, с. 6]

Спершу оборонці костелу апелювали до історії – українці не мали право на нього, бо отримали її від “австрійського загарбника”, але згодом відкрито виступали проти українців, які, на їх думку, є націоналістами, що чинили проти них кривди, а тепер прагнуть оволодіти їхнім майном [451, с. 163]. Більш поміркована частина польського суспільства закликала до порозуміння, зокрема католицький публіцист та письменник Ян Тарану на сторінках “Газети Виборчої” (“Gazeta Wyborcza”) писав: “Розумію, що “римським” католикам, які моляться в костелі... жаль тимчасової втрати. Не розумію однак того, чому доходить аж до таких гострих протестів із голодівкою включно. Адже все це діється 25 років після Собору, який відкрив Католицький костел для інших християн, а уніати, прецінь це не тільки християни, але просто католики іншого обряду” [226, с. 2].

Президент Польщі, воєвода та місцеві органи влади виступали за надання костелу греко-католицькій громаді міста Перемишля, однак після конфлікту місцева організація Незалежної самоврядної спілки “Солідарність” в особі голови Марека Камінського підтримала пікетувальників [451, с. 163]. Напередодні інгресу, тобто літургії під час якої висвячують єпископа, І. Мартиняка група протестувальників, здебільшого осіб похилого віку закрились у костелі, щоби перешкодити цьому процесу. Юрій Стабішевський, голова відділу ОУП, радник Міської ради, зауважував “небагато поляків у місті мають такі крайні думки, не даючи підтримки Комітетові захисту костелу оо. кармелітів та 10–15 особам, що забарикадувалися...” [199, с. 5]. І загалом: “протестаційна процесія та блокада катедральної базиліки... було зовсім не потрібним” [199, с. 5]. На фасаді костелу повісили плакат “Не покинемо, Христе, Твоїх святинь” [451, с. 165], а ще швидше написали фарбою “Українці, залиште костел і збудуйте собі новий, то не церква” [136, с. 8].

Висвячення І. Мартиняка відбулось 13 квітня 1991 р. у римо-католицькому кафедральному соборі Перемишля, що викликало нарікання присутніх, зокрема подив та обурення тодішнього голови Перемиського відділу ОУП, очільника

товариства “Надсяння” Володимира Середи [199, с. 5]. Дискусії та протести навколо греко-католицької парафії отримали розголос: український діаспорний часопис у США “Свобода. Український щоденник” у номері за 14 травня 1991 р. помістив замітку про ці події [153, с. 2]. Напередодні приїзду папи Римського протестувальники завершили акцію протесту. 2 червня 1991 року під час зустрічі Івана Павла II із греко-католиками папа наказав надати їм у довічне користування гарнізонний костел Найсвятішого Серця Ісусового [451, с. 166]. У своїй промові святий отець закликав до взаємного порозуміння та єдності між українцями та поляками: “Обидва наші народи перейшли в минулих десятиріччях по через багато горя й терпінь... Кожна спроба відновлювати ці історичні націоналізми і взаємну ненависть була б проти християнської суті... прагну, щоби католики обох віровизнань полюбили одні одних...” [189, с. 2].

Увіковічення пам’яті жертв війни, масових трагедій в українсько-польських відносинах є складним і заполітизованим процесом. У 1994 р. уряди Республіки Польщі та України підписали угоду “Про збереження місць пам’яті й поховання жертв війни та політичних репресій” основною метою якої були гідне пошанування “місця пам’яті й поховання осіб, які загинули або були закатовані” на території обох держав [293]. Договірні сторони зобов’язувались керуватись її положеннями щодо “вирішенні будь-яких питань, пов’язаних із визначенням, реєстрацією, улаштуванням, збереженням та належним утриманням місць пам’яті... а також питань стосовно ексгумації” [293]. Передбачалося також, що сторони здійснюватимуть обмін інформацією про місця пам’яті. За утримування таких місць відповідає держава на території якої вони знаходяться, більше того було погоджено, що кожна із них у себе в державі “буде сприяти вжиттю іншою Договірною Стороною заходів щодо улаштування місць пам’яті й поховання та увічнення пам’яті загиблих і закатованих. Водночас можуть бути використані національні та релігійні символи”. Однак в окремих випадках вони за згодою сторін можуть мати іншу форму [293]. Також сторони погоджувались, що ексгумацію останків можна проводити лише за згодою держави у якій вони перебувають, а в разі ексгумації, що має на меті зміну місця поховання

відбувається лише за участю двох сторін та підписанням відповідних документів [293].

Підписання договору на урядовому рівні вплинуло на пришвидшення процесу впорядкування місць поховань та пам'яті, однак не змогло перешкодити громадсько-політичним дискусіям, які активно розгорталися щойно відбулося обговорення можливості відновлення зруйнованого військового меморіалу Орлят на Личаківському чи поховань вояків УПА в Польщі. Доволі показовим є тривалий переговорний процес навколо цвинтарю Орлят, який тривав із певними зрушеннями та зупинками протягом 1998–2005 рр. Довгі дискусії відбувались щодо форми майбутнього пантеону, а головне написів. Голова парламентського комітету з питань етнічних та національних меншин у Польщі Яцек Куронь зауважував із цього приводу: “Ми конче мусимо пильнувати, щоб епітафії вшановували пам'ять про тих, кого вже немає в живих, а не разили почуття живих” [160, с. 107]. Формулювання декілька разів змінювали, щоби вони не носили образливої та неприйнятної форми для української сторони “Невідомим героям, полеглим в обороні Львова та Південно-Східних Земель (Кресів)” на “Невідомим польським солдатам, полеглим у боротьбі за незалежність Речі Посполитої у 1918–1920” [243].

Уперше порозуміння було досягнуто в грудні 1994 р. львівська влада підписала із Радою охорони пам'яті боїв і мучеництва (РОПБіМ; Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa) угоду про відновлення цвинтарю, за основу взятий план 1939 р., надалі Львівська міська рада та Комісія військових поховань утворена при ній відхилила план реконструкції, що запропонувала польська сторона [451, с. 180–181].

Причиною такого рішення були бурхливі дискусії навколо відкритого у 1994 р. пам'ятнику УПА на цвинтарі в селі Грушовичі (гміна Стубно, неподалік Перемишля). На не законному на думку польської сторони [243] пам'ятному знаку містились українською написи “Героям УПА слава – борцям за волю України” й перелік прізвищ командирів куренів УПА на Закерзонні. Варто звернути увагу, що пам'ятник спершу постав без відповідних дозволів [183], тому

польська влада мала намір його ліквідувати, особливо зважаючи на поміщені написи, які були образливими та неприпустимими насамперед для комбатантських товариств. Як слушно зауважив Л. Хахула, цитуючи польського соціолога Славоміра Лодзінського: “для польських українців побудова пам’ятників воїнам УПА була передусім спробою закрити епоху Другої світової війни. Пам’ятники споруджували старші покоління українців, які відчували обов’язок віддати шану своїм близьким і ровесникам.” [450, с. 167–168]. Новий рівень дискусій спровокував акт вандалізму щодо пам’ятника, який відбувся в ніч із 25 на 26 березня 1995 р., коли його облили фарбою та забрали одну із таблиць [145, с. 1; 450, с. 168–169]. У 1999 р. РОПБіМ та українська Міжвідомча комісія в справах увічнень домовилися та прописали в спеціальному протоколі, що пам’ятний знак залишиться [213].

Не сприяли переговорному процесу щодо впорядкування цвинтарю Орлят дискусії навколо ексгумації останків вояків УПА, які загинули в січні 1946 р. у місті Бірча. На католицьке свято Трьох царів (6 січня) 1946 р. був здійснений напад 26 тактичного відділу УПА “Лемко” на добре укріплене місто, у якому, окрім польських військових, розміщувалося НКВС, а “з довколишніх селищ стягували озброєних міліціонерів. Вони мали ручну зброю, важкі кулемети й міномети...” [210, с. 26]. Згідно із рапорту оперативного командування було вбито 23 вояки УПА, у тому числі два командири, “знищено 7 бункерів ворога і спалено кільканадцять дерев’яних будинків” [210, с. 26]. Оборонців міста та жертв цього польсько-українського зіткнення було поховано на цвинтарі, а загиблих упівців роздягнутими скинули у яму [210, с. 27].

Вдова одного з убитих командирів Дмитра Караванського – Анна Караванська-Байляк протягом 1990-х років ініціювала процес пошуку останків із подальшим перепохованням. А. Караванська-Байляк і її довірена особа – голова Українського архіву у Варшаві Євген Місило провадили тривалий процес переговорів із громадськістю міста та місцевою владою. На одному із громадських слухань після емоційних звинувачень упівців як бандитів, що вбивали сокирами, палили селами було прийнято рішення про ексгумацію. Війт

Бірчі Юзеф Жидовник хоча спершу підтримував ідею із перепохованням останків на старому греко-католицькому цвинтарі в Старій Бірчі, однак під тиском громадськості змушений був погодитись із рішенням громади та гміни, яка вирішила дати дозвіл на ексгумацію і вивести їх в інше місце [210, с. 29–32; 173, с. 3]. Лише через 5 років було здійснено перепоховання РОПБіМ без погоджень з українською стороною встановила місце та дату перепоховання, яке відбулось 7 липня 2000 р. у селі Пікуличі неподалік Перемишля на цвинтарі вояків УГА та УНР перепоховали останки вояків із міста Бірчі та села Лішня, встановили хрести із написами “Тут спочивають українські повстанці, полегли в боротьбі за самостійну Україну” [450, с. 170].

У 1995 р. відбулася ще одна хвиля суперечок, яка виникла на фоні підготовки до XIV Фестивалю української культури, що мав відбуватись уперше в Перемишлі. Проти цього виступали ветеранські та кресові товариства Перемишля. Вони надіслали звернення із вимогою заветувати проведення фестивалю до маршалка Сенату та міністра культури. Влада відхилила це звернення, і надала дозвіл на його проведення. Після цього в Перемишлі невідомі зловмисники підпалили двері до Українського дому, облили фарбою могилу М. Вербицького, з’явилися плакати з антиукраїнським написами [450, с. 170–171]. Гнітюча атмосфера напередодні фестивалю, який усе ж таки відбувся, змусила Головну управу Об’єднання українців у Польщі звернутись до українців у Польщі із закликом не піддаватись на провокації, і показати гідний приклад, і водночас “не здійснювати жодних заходів, які відбувалися б із порушенням чинного законодавства” [143, с. 6].

Довгоочікувана “епопея” щодо впорядкування Личаківського цвинтарю завершилась 2005 р. 13 червня Львівська міська рада затвердила ухвалу про завершення робіт із польськими військовими похованнями 1918–1919 рр. Згідно із документом у центрі комплексу із могилами розмістили плиту із написом польською “Тут спочиває польський солдат, полеглий за Батьківщину”, а на відреставрованих надгробках французьких піхотинців та американських пілотів буде інформація про те, що вони упокоїлись у 1918–1920 рр. Перед входом у

меморіал УГА та Цвинтар Орлят розмістили польську-українську таблицю “Тут спочивають українські та польські воїни, які полягли у війні 1918–1919 рр.”. Офіційне ж відкриття меморіалу відбулось 24 червня 2005 р. за участі президентів обох країн [186]. У результаті досягнутого компромісу у Варшаві 6 червня 2005 р. був підписаний міждержавний протокол реалізації на 2005–2007 рр. урядової Угоди 1994 р. “Про збереження місць пам’яті...” Згідно із ним заплановано впорядкування 44 об’єктів із кожної сторони кордону за рахунок національних бюджетів держав [186; 203, с. 8–9]. В рамках цієї угоди на території Польщі 13 травня 2006 р. було урочисто за участі президентів Віктора Ющенка та Леха Качинського та їх дружин відкрито пам’ятник-меморіал загиблим 365 українським жителям села Павлокома (неподалік Перемишля), які стали жертвами польських боїв АК 3 березня 1945 р. [131, с. 1–2].

Суперечки навколо спорудження цього пам’ятника тривали декілька років, головню, як і в схожих випадках через текст, що мав бути поміщений на ньому. Сповільнювали процес також проблеми із фінансуванням [235]. У написі поміщеному на пам’ятному хресті є перелік імен мешканців, із заувагою, що вони трагічно загинули, проте немає згадки, що поховані тут українці, чи за яких обставин вони загинули. Натомість на хресті, що увіковічує пам’ять 11 загиблих поляків викарбувано, що полегли тут поляки (із переліком імен) загинули від рук українських націоналістів та “нелюдській землі” (у радянських таборах). Голова Об’єднання українців у Польщі Петро Тима зауважував: під час урочистостей цю частину напису було прикрито червоно-білою стрічкою, адже для польської сторони важливим було, щоби президент України В. Ющенко підійшов і до цього хреста [132]. Підсумовуючи П. Тима додав: “Власне, цей приклад наочно демонструє, що в польсько-українських відносинах дуже часто застосовується принцип подвійних стандартів. На польському пам’ятнику в Гуті Пеняцькій в Україні (встановлений у 2005 р. на пам’ять про знищених гітлерівцями мешканців села в лютому 1944 р. – *Ю. П.*), на хресті полякам у Павлокомі є написи про те, що поховані були вбиті. Натомість, на дошках українцям тільки те, що вони трагічно загинули” [132].

Польський соціолог Кшиштоф Маліцький, який досліджує проблеми місць пам'яті пов'язаних із трагічними подіями зауважив, що “особливу групу конфліктів пам'яті становлять ті, які не знайшли свого розв'язання, або ж вигасли з часом. Також сюди належать ситуації, у яких початкова суперечка із місцем вшанування-пам'ятання (найчастіше у формі пам'ятника) трансформується до байдужого сприймання існуючого стану” [508, с. 61]. Громади в місцевостях, де відбувся польсько-український конфлікт у 1940-х рр., постраждали, загинули не лише вояки АКА, УПА, а й цивільне населення дуже гостро реагують на можливість увіковічення пам'яті колишньої так званої ворожої сторони. Особливо бурхливі емоції виявляли особи похилого віку, які були або свідками цих травматичних подій, або ж сформулювали доволі спрощений, стереотипний образ на основі розповідей інших. По-суті замовчувана, трагічна пам'ять стає причиною конфлікту на символічному рівні. Одним із вимірів цієї проблеми є поява незаконних, зазвичай без належних дозвільних документів та погоджень із місцевою владою пам'ятників. Ініціатори спорудження таких пам'ятників мають на меті “відновити справедливість”, тобто зберегти/відновити пам'ять про жертви українсько-польського конфлікту, або ж полеглих членів УПА, чи АК. На території південно-східної Польщі понад 20 пам'ятників полеглим воякам УПА чи вбитим українцям [503, с. 132–137]. Частина з них була встановлена без відповідних погоджень, наприклад, у с. Малковичі Підкарпатського воєводства (в пам'ять про вбитих мешканців села у 1945 р.) в 1991 р. насипано могилу й поставлено березові хрести, а в 1996 р. група українців установила хрест та раніше виготовлену Львові про пам'ятну дошку зі списком убитих людей на місцевому цвинтарі [188].

Частина таких незаконних пам'ятників викликала бурхливе несприйняття в місцевих громадах, особливо якщо вони присвячувалися воякам УПА. Одним із промовистих прикладів є обеліск із бетону у вигляді хреста зі стилізованим тризубом на горі Хрищатій (в лісництві Команча) у Підкарпатському воєводстві із двомовним написом: “Тут, на горі Хрищатій, спочивають вояки УПА, поляглі 23.01.1947 р. в бою в бою з відділом ПВ в обороні підпільної лікарні. Вічная

пам'ять. Друзі по зброї. Хрещата. 2006 р”, а поряд із ним було розміщено 7 менших металевих хрестів. Пам'ятник постав без будь-яких дозвільних документів у 2006 р. або 2007 р., місцева влада не встановивши замовника та відповідних документів постановила його розібрати, залишивши лише хрести [219; 247].

Пам'ятник був зруйнований невідомим особами, ймовірно після Великодня у 2009 р., коментуючи цей інцидент голова Об'єднання українців у Польщі Петро Тима зауважував, що законодавство з будівництва дає можливість легалізувати самобуд, наприклад, інвестору, зібравши документи й заплативши легалізаційний збір. Об'єднання українців у Польщі не було ініціатором спорудження цього пам'ятника. тому не виступало за його узаконення, а тим паче не мало 125 тис. злотих, щоби сплатити штраф [247].

П. Тима з прикрістю підсумовував, що випадок у Хрещатій є одним із багатьох прикладів невирішених проблем, з увіковіченням пам'яті. Також П. Тима покладав відповідальність за ці проблеми на Анджея Пшевозніка (генерального секретаря РОПБіМ), який “переніс проблему будівництва пам'ятників на міждержавний рівень, додатково застосовуючи принцип взаємності. У багатьох випадках ці незначні питання можна було вирішити без залучення урядів. Отримання дозволу на увіковічення пам'яті є практично неможливим, тому з'явилися самобуди. Схожі проблеми мають представники литовських та німецьких меншин...” [247].

Натомість більш позитивним прикладом вирішення довготривалої суперечки є пам'ятник жертвам села Гораєць, які трагічно загинули у 1942–1947 рр. (також там поховали 174 мешканців села, убитих польським 2 батальйоном Операційного корпусу Внутрішньої безпеки 6 квітня 1945 р.). Урочисто відкритий 21 серпня 2010 р. за участі польських та українських урядовців, української громади Польщі та членів товариств депортованих українців [126; 508, с. 61]. Ініціатива спорудження меморіалу належала Євдокії Філь, свідку подій квітня 1945 р., жінка збирала свідчення цієї кривавої акції та у 2002 р. подала звернення щодо його спорудження. У 2004 р. РОПБіМ дав дозвіл

на спорудження, однак за умови виключення зі списку вбитих прізвищ вояків УПА, Є. Філь відмовилася це зробити, окрім того, протягом 2004–2007 рр. тривало розслідування цієї акції в польському Інституті національної пам'яті [508, с. 61–62]. 18 червня 2010 р. на засіданні Воєводського Комітету РОПБіМ у Ряшеві погодилася із пропозицією української сторони, хоча зі списку вбитих усунено прізвище діячів УПА, залишилися лише прізвище діячів місцевої Самооборони та греко-католицького священика, що, у свою чергу, викликало незадоволення в частини польської громади. З цього приводу посол Сейму від партії “Право і справедливість” у ряшівському окрузі Юзефа Хринкевіч у 2013 р. звернулася із критикою щодо цього пам'ятника до міністра культури та національної спадщини [250]. Відповідаючи на звинувачення, міністр Богдана Здроєвський заявив, що “кожна з жертв кривавого польсько-українського конфлікту має право на місце поховання. Це також стосується громадян Республіки Польща української національності, які походили з Горайцю, водночас цей факт не знімає вини з людей, які здійснювали злочини” [258]. Міністр відкинув звинувачення в недостатній увазі до жертв “вбитих убивцями” (мається на увазі тих, які загинули від рук українців із Горайцю – *Ю. П.*). Також, на його думку, немає потреби в радикальній зміні написів на пам'ятнику [258].

Надзвичайно складно описати всі випадки спорудження чи відновлення меморіалів, символічних могил, однак загальна характеристика буде доволі упередженою, якщо не згадати про випадки, які засвідчують людську емпатію, повагу до полеглих, спроби примирення. Задовго до суспільного резонансу навколо вбитих українців у с. Павлокома місцевий мешканець Діонізій Радонь, свідок цих подій, (який походив зі змішаної польсько-української родини, хоча ідентифікував себе поляком) від 1946 р. приходив на місце їхнього вбивства, що знаходилось на занедбаному греко-католицькому цвинтарі й запалював там свічки [210, с. 91–96]. У 1998 р. Д. Радонь наважився прибрати сміття на цвинтарі, зробив земляні насипи, там, де провалилась земля в похованнях, встановив березові хрести. Це обурило місцевих мешканців, які зрівняли могили та зруйнували хрести, які, як зауважував війт села, були незаконними [210, с. 99–

100]. Павел Смоленський, журналіст автор репортажу про Павлкому та пана Діонізія зауважив: “За пам’ять про вбитих Діонісій Радонь був щонайменше двічі побитий “невинними злочинцями”, Радонь кожної річниці й на Усіх Святих незмінно запалював свічки і клав квіти, ставив розкидані хрести, прибирав сміття. У цьому він був цілком самотнім. І все ж Діонісій Радонь був правий“ [265, с. 206].

Весною 1945 р. в школі села Пискоровичі неподалік Перемишля переселенська комсія зібрали українців, які мали бути депортовані до України, польські боївки (підрозділ Національної військової організації під проводом Юзефа Здзерського “Волиняки”), які увірвались у населений пункт розстріляли людей у приміщенні та в селі. У результаті злочинної акції загинуло приблизно 190 осіб, їх поховали на місцевому кладовищі в спільних могилах. У 1960-х роках після звернення до місцевої влади постав перший невеликий надмогильний пам’ятник, у 2005 р. – другий за фінансової підтримки Романа Базидевича зі США. Процес збереження пам’яті в цьому селі не схожий на інші місцевості, де відбувся польсько-український конфлікт. Тут місцева громада та влада не виступала проти, а навпаки підтримала ідею спорудження пам’ятної дошки на місцевій школі. У 2007 р. відбулось освячення та відкриття меморіальної дошки із двомовним записом: “Пам’яті мешканців української національності з Пискорович і околиць, замордованих у цьому будинку у квітні 1945 року” [265, с. 207; 110]. Згодом польська влада передала подвір’я, на якому колись стояла греко-католицька церква, у власність УГКЦ і не заперечувала проти побудови каплиці, яку 2015 р. урочисто посвятили в чин Святого Івана Богослова [110].

Розглядаючи проблеми української громад у Польщі неможливо оминати питання Волинської трагедії, адже інтерпретація цієї проблеми в Україні та Польщі є різними векторами одного питання. Не вдаючись до розлогих характеристик цього дискурсу в медіях, звернемо увагу лише на ключових кроках, які мали сприяти польсько-українському поєднанню. Однією із перших дискусійних платформ стала польська ліберальна “Газета Виборча”. На її шпальтах тривалий час (від 1995 р. до початку 2000-х рр.) з’являлися статті від

українських та польських авторів щодо волинських подій, участі в них відділів УПА, різновекторні та подекуди дискусійні публікації сприяли кращому взаєморозумінню сторін [451, с. 208–215]. Натомість у виразно антиукраїнському ключі висвітлювали проблему кресові середовища, зокрема в часописі “На рубежі” (“Na rubieży”) [451, с. 215–221].

Чимало зусиль для побудови українсько-польського діалогу доклали Яцек Куронь, Богуміла Бердиховська, Адам Міхнік, кардинал Любомир Гузар, Мирослав Маринович, Андрій Павлишин, Ярослав Зашкільняк, Ярослав Ісаєвич та ряд інших громадських діячів, журналістів науковців. З цією метою 1997 р. у Києві була прийнята спільна заява президентів України та Республіки Польща “До порозуміння і єднання” [212].

Протягом 1997–2008 рр. тривали щорічні зустрічі польських та українських істориків у рамках міжнародної конференції “Україна-Польща: важкі питання”, матеріали цього семінару були опубліковані у 10 томному збірнику [444; 445]. У 2003 р. напередодні роковин волинських подій папа Римський Іван Павло II звернувся із листом “Звільніть серця від отрути” до поляків та українців, закликаючи до поєднання народів [118, с. 117–119]. Цю ідею підтримали Я. Куронь, М. Маринович, які активно пропагували формулу звернення-вибачення “Пробачаємо і просимо вибачення” [160, с. 223–226].

Широкого розголосу проблема Волинської трагедії в Польщі набула на 60-ту річницю цієї події, на думку Я. Куроня, суттєвий вплив на цю подію мало рішення президента Александра Квасневського. Президент під тиском партії СЛД та кресових кіл прийняв рішення вшановувати ці події урочисто на офіційному рівні [160, с. 231]. Після тривалих дискусій у жовтня 2003 р. Верховна рада України й Сейм Республіки Польща прийняли ідентичні ухвали про вшанування пам’яті трагедії на Волині у 1943 р. [141]. Офіційні заходи відбулись 11 липня 2003 р. у селі Павлівка Волинської області, де за участі президентів Леоніда Кучими та Александра Квасневського урочисто відкрито стелу в пам’ять про трагічні події 1943 р. Під час скорботного заходу президенти засудивши злочин, наголосили на відкритості до діалогу, закликавши до порозуміння та примирення

[202; 211].

Кардинал УГКЦ Любомир Гузар від початку 2000-х років закликав до порозуміння між українцями та поляками, особливо під час дискусії щодо відновлення Цвинтарю Орлят у Львові. 5 травня 2003 р. кардинал у посланні “До українського й польського сусідніх народів – братів у Христі”, з нагоди вшанування 60-річчя Волинських подій наголосив на потребі процесу наслідком якого має бути політичне та релігійне примирення [419, с. 335]. Л. Гузар за підтримки Глави Конференції Римсько-Католицьких Єпископів Польщі архієпископа Юзеф Міхалік провели 19 та 26 червня 2005 р. (у Варшаві та Львові) спільні молитви “за примирення польського й українського народів”. Під час літургій було оприлюднено “послання католицьких єпископів України й Польщі з нагоди акту взаємного прощення й об’єднання” [419, с. 336].

20 червня 2013 р. Сенат (Верхня палата парламенту) Республіки Польща прийняв резолюцію, у якій визнав Волинську трагедію “етнічною чисткою з ознаками геноциду”. Водночас у документі зауважено, що “Поляки прагнуть примирення і дружби з українцями,... Утім, справжнє примирення можна побудувати тільки на правді та спільному засудженні злочину” [207].

Леонід Кравчук (екс-президент) і тодішній голова парламентського комітету “Примирення між народами”, перебуваючи напередодні прийнятого рішення у Варшаві “закликав польських політиків утриматися від оцінки трагічних подій на Волині як “геноциду”, зазначивши, що це не сприятиме примиренню між народами” [206]. Однак депутати Партії регіонів та Комуністичної партії, ухваливши звернення до депутатів Сейму й маршала Єви Копач про підтримку рішення Сенату, а також прохання “визнати Волинську різанину ОУН-УПА геноцидом щодо польського населення й засудити злочинні діяння українських націоналістів”, заради налагодження українсько-польської дружби [200].

Незабаром, 12 липня 2013 р., Сейм прийняв схожу ухвалу: “На липень 2013 року припадає 70 річниця хвилі злочину, який на Східних Кресах Другої Речі Посполитої допустила ОУН та УПА. Організований та масовий характер Волинської трагедії надає їй характер етнічної чистки з ознаками геноциду” [295].

Ще до ухвалення цих постанов від польських діячів, які брали участь у побудові українсько-польського діалогу, зокрема Богуміла Бердиховська (віце-голова Польсько-українського форуму) влітку 2012 р. наголосила: хоча польсько-український діалог має тривалу історію, відбуваються зустрічі істориків, мали місце й багато символічних жестів, однак насправді це ілюзія, адже “діалог навколо оцінки антипольської акції ОУН-УПА останнім часом не тільки уповільнився, але навіть повернувся до стану самого початку 1990-х.” [107, с. 229]. Слушними з цього приводу є тези публіциста Романа Кабачія, який стверджував: якщо УПА вдавалася до геноциду, то про це варто говорити, однак спершу визнати УПА силою, що на рівні із Червоною Армією боролася за незалежність, адже в Польщі й досі побутує уявлення про УПА як бандитів [152].

2015 р. Верховна Рада України прийняла закон про “Про правовий статус та вшанування пам’яті борців за незалежність України у ХХ столітті”, у якому статус борців за незалежність отримали серед інших формувань ОУН та УПА [291]. У відповідь на цей закон у Польщі, на фоні погіршення українсько-польських стосунків та приходу до влади партії Право і Справедливість, прийнято 22 липня 2016 р. документ, у якому визначено, що події на Волині та Галичині (в тексті документу – Східні Креси) в 1943–1945 рр. були геноцидом проти польських громадян. Кількість жертв згідно із цим документом сягнула 100 тисяч. Водночас у тексті ухвали стверджується, що “Сейм Республіки Польщі висловлює солідарність з Україною, яка бореться із зовнішньою агресією за збереження своєї територіальної цілісності” [205].

Напруження в стосунках, яке виникло після ухвали постанови, на думку Б. Бердиховської, виникало через брак реальних, а не декларативних та систематичних кроків із боку України до налагодження взаємин, недооцінки ролі польського чинника. Натомість у Польщі “поширилося таке переконання, що Україна не трактує Польщу як серйозного партнера. По-друге, збільшення ролі наших націоналістичних політиків”, вплинули також українофобських середовищ, пов’язані із Москвою [237]. Про тривале накопичення помилок в українсько-польському партнерстві писала також Альона Гетьманчук (директор Центру

“Нова Європа”, директор Інституту світової політики 2009–2017 рр.): “У якийсь момент і у Варшаві, і в Києві перестали серйозно в нього інвестувати. Замість нового чітко окресленого порядку денного з’явився вакуум, який із легкістю заповнили політичні пристрасті навколо УПА й Бандери” [122].

Із ширшої перспективи проаналізував чергове загострення в польсько-українських стосунках український журналіст Віталій Портников. На його думку, постанова Сейму про геноцид на Волині “демонструє, що безконфліктний період у стосунках Варшави та Києва закінчився”, що по-суті свідчить “про початок відчуження та конфронтації” [198]. Польські комуністи, як зауважував В. Портников, будували мононаціональну державу за зразком моделі Романа Дмовського. Однак після повалення комунізму в зовнішній політиці Польща взяла за орієнтир ідею Єжи Гедройця (прихильника Юзефа Пілсудського), “який бачив майбутнє держави в союзі з новими державами на Сході – Україною, Литвою й Білорусією...” [198]. Утопічність цього конструкту не усвідомлювалася до 2014 р., після якого Україна “зажила власною політичною долею і власною історичною пам’ят’ю – нехай і міфологізованою”. Тобто В. Портников наголошує на те, що після того як Україна почала провадити самостійну політику, у тому числі гуманітарну, яка відмінна від польського вектору, то розпчалися непорозуміння, які також виникали в Польщі із Литвою після здобуття останньою незалежності [198].

Глухий кут, до якого із певною циклічністю наближаються польсько-українські відносини після 2013 р., можна пояснювати за допомогою тези про “латентний, прихований” польсько-український конфлікт на прикордонні, яку висловив польський дослідник Мацей Стемпка. У розвідці М. Стемпка наголошував, що таке поняття не охоплює суперечку із використанням насильства, а застосовується до “підшкірної (прихованої) соціальної напруги та непроговорених жалів/втрат, яка впливає на відносин між соціальними групами” [534, с. 137].

Зважаючи на травматичний досвід по обох сторонах кордону, відносини на пограниччі будувалися в атмосфері певної обережності, існувала також певна

дистанція між соціальними групами. Така поведінка стала проявом схеми уникнення конфлікту (*conflict avoidance*), яка полягає в “уникненні всіх контактів, які могли б порушити статус-кво і призвести до небажаної ескалації”, що по-суті є одним із перших ознак “прихованого конфлікту” [534, с. 143–145]. Як зауважували респонденти, у польсько-українських відносинах бракувало “спільного знаменника”, платформи для комунікації. Більшість з опитаних вважали, що на прикордонні немає конфлікту, але “відносини не є простими, відчувається певне напруження” [534, с. 147–148].

Промовистим прикладом такого напруження є незаконна скульптура із дітьми, прив’язаними до дерева колючим дротом (ілюстративне зображення жертв УПА) на пам’ятнику жертвам Волинської трагедії. У 2003 р. з’явився хрест, камінь та поминальна таблиця на військовому цвинтарі в Перемишлі, згодом хтось встановив без жодного погодження бетонну скульптурну композицію, яку все ж таки демонтували у 2008 р. [287]. Ще одним виразним проявом “прихованого конфлікту” є серія з 14 актів вандалізму щодо українських поховань та меморіалів у Польщі протягом 2014–2016 рр. [142, с. 17–19], напад агресивної польської праворадикальної групи людей влітку 2016 р. на мирну процесію українців у Перемишлі, яка прямувала до військового цвинтарю в Пикуличах [149]. 9 жовтня 2016 р. сплюндровано братську могилу вояків УПА в селі Верехрата Любачівського повіті Підкарпатського воєводства (за який узяли відповідальність члени ультраправої організації Табір Великої Польщі (*Oboz Wielkiej Polski*), які розмістили ролик із процесом руйнування на відеосервісі Youtube [142, с. 18]). Невдовзі після вчиненого злочину декілька десятків польських діячів, інтелектуалів опублікували заяву із засудженням цих дій: “Схиляючись над могилами у Верхраті та Монастирі, просимо вибачення й закликаємо: немає нашої згоди на нищення могил, цвинтарів, пам’ятників!” [195, с. 13–16].

Нової вершини сягнуло обурення української громадськості після демонтажу 26 квітня 2017 р. (напередодні річниці операції “Вісла”- *Ю. П.*) могили із монументам воякам УПА в селі Грушовичі, за згодою місцевої влади. Обурений

голова ІНП України Володимир В'ятрович за згодою секретаря Державної міжвідомчої комісії в справах увічнення пам'яті учасників антитерористичної операції, жертв війни та політичних репресій Станіславом Шереметою прийняли “рішення призупинити дозволи на діяльність “ІРН” в Україні (археологічні роботи, спорудження пам'ятників та ін.)”[174]. Таке рішення українського ІНП та реакція на знесення незаконного пам'ятника здивувало польський ІНП, адже він “неодноразово наголошувала українським партнерам, що об'єкт, який розміщений на кладовищі в Грушовичах з 1994 року, має бути знесений, щоби була змога проводити археологічні роботи” [194].

Напруженість у взаєминах між Польщею та Україною у 2017 р., на думку українського історика Ярослава Грицака, не варто сприймати як кінець добросусідства, адже “польсько-українські відносини ніколи не були двосторонніми, вони завше були трикутником чи чотирикутником”, тобто в ній свою роль відіграла Німеччина та Росія, на сучасному етапі визначальним є вплив останньої держави. Тому варто надалі вибудовувати діалог, проте керуватись у ньому не в поверненні до історії, що вкрай небезпечно. “Важливо перейти на мову малої прагматики. Тобто, ми не відійдемо від історичних суперечок, це зрозуміло, що Волинь залишиться”, але символічними жестами демонструвати важливість Польщі як партнера для України, і навпаки [218].

Збереження чи творення нової пам'яті в місцях, де раніше мешкала українська громада в Польщі, залежить від багатьох факторів: свідомості корінних та нових мешканців, їхнього чисельного співвідношення, наявності авторитетів, які б впливали на формування суспільної думки, політики місцевої влади, гуманітарного дискурсу у країні загалом. Польський соціальний антрополог Патриція Трещинська, на основі матеріалів зібраних разом зі студентами Інституту Етнології та Культурної Антропології Ягеллонського Університету протягом 2012–2015 рр. та 2010–2011 рр., досліджує практики пам'яті, тобто як творять образ Бещадів сучасні його мешканці, що знають, і як ставляться до залишеної бойківської-української спадщини, як по-новому творять його міф із врахуванням туристичного потенціалу цього місця [544, с. 9–15].

На думку П. Трещинської, після депортації українців у Бещадах спостерігалася так звана суспільна амнезія, відбувалося поступове зникнення та знищення слідів у вигляді цвинтарів, хрестів, будинків, хат, які залишилися після колишніх господарів – бойків. Вказаному процесу сприяли час, влада, і частково місцеві мешканці [544, с. 44–45]. Водночас авторка наголошує, що цій місцевості не бракує образів пам'яті, але це пам'ять у певних рамках, яка стосується не свого минулого (бойківського культурного спадку) та творення нового образу цього регіону, базуючись на історії освоєння, відкриття так званими піонерами [544, с. 40–43]. Нині люди по-різному ставляться до українців та їх минулого. Там, де мешкають свідки українсько-польського конфлікту, зазвичай домінує негативне сприйняття українців. Більш виваженим та відкритим до діалогу щодо міжнаціонального протистояння населення тих місцевостей, де переважають є так звані нові мешканці-осадники, які приїхали в різні періоди після депортації українців. Частина з них знає про зруйновані церкви, чи цвинтарі, і висловлює жаль, що немає ніяких згадок, що було тут раніше [544, с. 50–59].

П. Трещинська, використовуючи концепцію американського літературознавця Стенлі Фіша про так звану “бутикову багатокультурність” (поверхневу, яка зосереджується навколо атракційних елементів культури) окреслює процес творення пам'яті про Бещади [544, с. 36]. Схожим чином творять образи й інших туристичних місць, наприклад, Львова, у якому з комерційною метою, зазвичай без глибинного аналізу використовуються культурні надбання попередніх епох, по-новому застосовуються міфологеми минулого. “Новий проект” пам'ятання Бещадів як дикий, автентично магічний край сьогодні активно підтримується з комерційною метою; водночас, на думку авторки, він є також спробою творення такого минулого, де немає місця іншому, чужому культурному капіталу [544, с. 81–118]. Використання бойківського спадку, його особливостей є лише позірним, без глибшого роздумування над ним, чи причинами, які спонукали до депортації цих людей. При цьому відбувається творення бойківськості без самих бойків [544, с. 98–122, 135], водночас, як зауважує авторка, “українськість є динамічною і вибірковою, дозволена лише в певних

безпечних контекстах” [544, с. 68]. Водночас Патриція Трещинська як соціальний антрополог наголошує, що “пам’ять у Бещадах належить до сфери дискурсу, вона є модельована, змінна й пульсуюча” [544, с. 137], тобто іншими словами реальні та образні ландшафти місцевості можуть змінюватися та набувати нових форм.

На повсякденний, неофіційний рівень міжлюдських стосунків позитивний вплив мають громадські ініціативи, які мають зберегти пам’ять про українську присутність у Польщі, її матеріальну культуру. 1957 р. з’явилося Студентське коло бещадських провідників у Варшаві (*Studenckie Koło Przewodników Beskidzkich w Warszawie*), перші мандрівки якого мали на меті описати зникаючу культуру Лемківщини в Низькому Бескиду (Бещадах). Зібрані матеріали в перших мандрівках опублікували в часописі товариства, видано також невеликий путівник. Це товариство діє досі, спершу воно існувало у формі студентського кола Варшавської політехніки, а від 2005 р. як громадська організація, що реалізує різні проекти [504, с. 328]. У 1980 р. Станіслав Крицінські організував мандрівку Перемиським Підгір’ям та Бескидами, а через те, що там протікала ріка Сян, охрестив табір “Надсянням”. Цей табір декілька років провадив запис місцевих жителів, у тому числі тих українців, які повернулися після депортації [504, с. 328–330].

У 1983 р. постала Суспільна комісія Опіки за пам’ятками церковного мистецтва (*Spółeczna Komisja Opieki nad Zabytkami Sztuki Cerkiewnej*) на чолі з Богданом Мартиняком, яка діяла під патронатом Головного Управління товариства опіки за пам’ятками (*Zarząd główny Towarzystwa Opieki nad Zabytkami*) [468, с. 5]. Перші роки організація займалась інвентаризацією, описом пам’яток, подавала запити на внесення їх до реєстру пам’яток, згодом разом з іншими схожими товариствами займалася консервацією та реставрацією [468, с. 5–16; 504, с. 330–331; 278].

Більш відомим в Україні є товариство “Магурич” засноване в 1987 р. поляком Шимоном Моджеєвським. Постійні члени товариства та ентузіасти на волонтерських засадах відновлюють надгробки-пам’ятники на давніх українських кладовищах розташованих у південно-східних теренах Польщі. Товариство існує

завдяки пожертві приватних осіб та фундацій, що займаються збереженням культури, грантам та програмам Міністерства культури Польщі. Більшість членів групи це поляки, долучаються також українці, які проживають у Польщі. Голова Ш. Моджеєвський зауважує, що вони працювали на “136-ти кладовищах, з яких 101-українські. На українських кладовищах ми відремонтували всі надгробки. Подекуди, це кладовища з одним надгробком, а є такі, як село Вільче на Розточчі, де є майже 180 надгробків. Загалом, йдеться про 2,5 тис. надгробків. Крім того, ми відремонтували декілька придорожніх хрестів, каплиць, одну дзвіницю.” [106].

Збереженням історії про українські етнічні терени, які знаходяться за межами сучасних кордонів у Львові від 2014 р. займається молодіжна громадська організація “Вирій”. Одним із напрямів діяльності товариства є впорядкуванням закинутих українських цвинтарів у Польщі, популяризація історії Закерзоння [184]. Ця ініціатива виникла на основі експедиції студентів Львівського політехнічного університету “Меморіальна пластика бруснівської школи в контексті ревалоризації (відновлення) архітектури ансамблів кладовищ (Любачівщина, Республіка Польща)”, яка відбулась у 2008 р. у с. Жуків Підкарпатського воєводства. Подорож відбулась за сприянням та запрошенням “Перемиського відділу Об’єднання українців у Польщі (Марія Туцька, Степан Колосівський) та Андрія Кобака (Вроцлав)”. У 2009 р. проведено перший виїзд “Вирію” як міжнародного старшопластунського табору Пласту в Україні, що діє закордоном [115]. Учасниками таборів-експедицій є молоді волонтери з України, частина з яких мають коріння із Закерзоння. Партнерами – “Пластове товариство “Ватага Бурлаків”, Пласт НСОУ, ЛОО “Лемківщина”, ЛОМГО “Молода Лемківщина”, ОУМ Спадщина, ГО “Закерзоння” (Канада), Львівська міська рада, Львівська обласна рада, Львівська обласна державна адміністрація”. Завдяки поїздкам “Вирію” впорядковано і відновлено кладовища в селах Жуків, Князі, Суха Воля, Подемщина [158; 184].

Українська журналістка Наталка Довга (мешкає у Варшаві) дізнавшись про те, що її бабця походила з Польщі та була переселена, надихнувшись родинною історією розпочала запис свідчень людей в Україні та Польщі, які були

депортовані в рамках так званого обміну територіями у 1944–1951 рр. Згодом до проекту приєдналась активістка Ханна Новіцька, у результаті експедицій, роботи в архівах постала документальна виставка “Лінія-Linia”, яка розповідає історію 12 переселенських родин по обох сторонах кордону [169; 280]. Таку ж комеморативну та просвітницьку мету має проект присвяченій операції “Вісла” реалізований у 2017 р. пересувним музеєм Міграції. Виставка, яка міститься в невеликому кемпінговому причепі, представляє інтерв’ю з очевидцями та їх фото. Організатори самі вибирали місце, куди приїжджали та збирали матеріал – терени північно-західної Польщі, де мешкають депортовані українці, або ж є школа чи церква, відвідували також фестиваль Лемківської культури в Михайлові. Експонували зібраний матеріал у тих місцевостях звідки були депортовані українці, наприклад, у Бескидах, Перемишлю [248].

Фольклорні фестивалі, такі наприклад як “Лемківська ватра” в селі Ждиня (Горлицького повіту Польщі) на яку щорічно від 1982 р. приїжджають лемки з цілого світу [224], або ж “Дзвони Лемківщини” (існує від 1999 р., а від 2001 р. проводиться в місті Монастириськ Тернопільської області) [231; 105, с. 11] та ін. мають на меті не лише розважити, а слугують новим способом пізнання минулого через творення, театралізацію нового місця пам’яті [540, с. 16–19]. У якому можна відчути єдність, співпричетність, тимчасово відтворити втрачену реальність за допомогою музики та співів, кулінарії.

Вдалим проектом ревіталізації простору є агротуристична резиденція “Хутір Гораєць” в одноіменному селі в Прикарпатському воєводстві Польщі. Заснована у 2006 р. старанням польсько-естонсько-російського подружжя Пйотровських (дружина естонська росіянка) у відремонтованій закинутій школі. На базі “Хутору Гораєць” постав фестиваль Культуру Пограниччя “Фольковисько”, що став візитівкою регіону, прикладом добросусідства, зажив міжнародної слави [281; 255]. Згодом з’явилося товариство із такою назвою, яке, окрім організації фестивалю, діє у сфері соціально-культурної анімації [260].

Місця пам’яті депортованих в Україні умовно складаються із церков та музеїв, монументів та пам’ятних знаків, які зазвичай нагадують про визначних

осіб, трагедію депортації, польсько-український конфлікт. У пам'ятниках переважає сакральна складова, їм бракує репрезентативності та виваженості, винятки хіба становлять пам'ятники депортованим у Тернополі, Богдану-Ігорю Антоничу у Львові. Щодо збереження пам'яті про українську присутність та творення місць пам'яті в Польщі, то цей процес нерозривно пов'язаний із польсько-українськими відносинами, сприйняттям болісних сторінок Другої світової війни. У Польщі існує низка товариств, які репрезентують українську громаду та дбають про збереження спадку. Діють також громадські ініціативи, які прагнуть зберегти пам'ять про українців. У гірських місцевостях, де раніше проживали лемки та бойки, поширеним явищем є використання їхньої культури, атракційності в туристичній сфері, так званої “бутикової мультикультурності” без глибоких рефлексій.

ВИСНОВКИ

Холмщину, Надсяння та Лемківщину до Другої світової війни, а точніше до 1947 р. та 1951 р. населяли українці. Політика Польської держави напередодні Другої світової війни, неспроможність українського й польського політикуму виробити спільну програму дій, у поєднанні з деморалізуючим впливом Другої світової війни й політикою нацистської та комуністичної влади вплинули на загострення польсько-українських відносин. Результатом цього конфлікту стали численні жертви з двох боків, зокрема серед цивільного населення. Пovoєнні зміни кордонів, депортаційні акції 1944–1951 рр., організовані Москвою та Варшавою, визначили державну приналежність цих теренів.

Притаманна колективній пам'яті спрощеність, вибірковість сюжетів, тривалий часовий відрізок, який відділяв від окреслених подій депортованих українців, спрощував оповіді, залишаючи чимало емоцій, особливо виразно негативних. Сукупно ці фактори, як і вік та психоемоційні особливості людини вплинули на образи, які відтворювалися в спогадах. Розповіді переселенців про Другу світову війну, як правило, розпочинаються із загострення польсько-українського конфлікту на Холмщині та Надсянні, а у випадку Лемківщини – позиційних змін на фронті, коли неподалік відбувалася передислокація військ: відступ німецьких частин, прихід Червоної армії. Хронологічний початок цих уявлень – це насамперед 1943–1944 рр., попередні роки переважно не закарбувалися в пам'яті, здебільшого дитячій (адже щороку дорослих свідків цих подій стає все менше). Лише у випадку депортованих у 1951 р. центральним сюжетом, і так званим початком “спільних траєкторій” у розповідях є депортаційна акція, натомість у холмщаків, надсянців та лемків вище окреслені події.

Негативні переживання з часу війни та міжнаціонального конфлікту стають одним із визначальних чинників, які впливають на спосіб репрезентації цих подій переселенцями. Психологічна травма та її наслідки, а також сконструйований образ цих подій, комемораційні практики в спільноті переселенців, зі значними акцентами на віктимілогічному досвіді групи, за схожими взірцями на яких

будується історичний гранд-нарратив України, стали базисом/рамкою, яка сформувала образ конфлікту та війни на теренах Закерзоння. Тому нарративи, які конструюють переселенці з про війну та депортацію, є відображенням не лише їхнього травматичного досвіду, а також сконструйованої культурної травми.

Можна виділити два найбільш поширених способи розповіді про ці події: беземоційний перелік кривд, які зазнала громада, на кшталт повторювані звороти, як-от “то таке страшне було, українців били, різали”, або ж навпаки уривчасті, але сповнені яскравих/межових (різні вияви страху) емоцій оповіді. Такі розповіді можуть бути свідчення глибокої психологічної травми, про яку особа не бажає пригадувати, і піддатися повторному травмуванню, повертаючись у цей час, або ж – пост-пам’яттю осіб депортованих у дитячому віці, чи народжених у сім’ях депортованих уже після переїзду. Пост-пам’ять чи вторинне пригадування може бути виразнішим, сповненим переживань, болю, який особа безпосередньо не пережила, але ретранслює досвід батьків, родини, про який могла чути (відкрито в більш дорослому віці, дитиною лише обривки, фрагменти “напівпідслуханої правди”) додаючи свої характеристики.

Більшість переселенців, які давали інтерв’ю чи залишили спогади, були свідками цих подій ще в дитячому віці, проте будують свої розповіді з позиції дорослого. Однак вони конструюють гіперболізовані, фантомні сюжети, пов’язані, наприклад, зі злочинами “польських бандитів”, яким приписують надмірну жорстокість. Респонденти називають кривди, яких зазнала їх громада, без особливих емоцій. Вказані оповіді вказують на пасивне пригадування, яке підживлювало також і канон пригадування присутній у спільноті переселенців. Схожим чином, акцентуючи лише на втратах і жертвах своєї соціальної групи, пригадують важкі спогади про міжнаціональний конфлікт та війну депортовані поляки, отож, можна стверджувати про певні канони пригадування такого штибу подій.

Переміщення населення розглянуто в контексті геополітичних планів СРСР, Великої Британії та США щодо розподілу сфер впливу після Другої світової війни. Польська сторона (як і еміграційний, так і прокомуністичний уряди) не

стала повноцінним суб'єктом, а об'єктом дипломатичної боротьби, тому її пропозиції щодо майбутнього устрою та кордонів Польщі практично не бралися до уваги. Однак, якщо враховувати той факт, що польський еміграційний уряд відстоював необхідність довоєнного статусу-кво, а на польсько-українському прикордонні тривав етнополітичний конфлікт, особливо кровопролитний на теренах за так званою лінією Керзона, то переселення українців з окреслених теренів до УРСР могло б остаточно вирішити українське питання. Адже політика кожного із союзників будувалася із врахування насамперед власних інтересів.

Депортації/ трансфери етносів задля вирішення геополітичних проблем не було новаторським методом, адже такий підхід активно застосовувався великими державами протягом першої половини ХХ ст. Депортація українців та поляків із прикордонних теренів, незважаючи на всі негативні наслідки, сприяла створенню мононаціональних держав, поклала край колишньому єдиному “річпосполитському терену”, а в майбутньому, після соціалістичного табору унеможливила й попередила розвиток міжнаціональних конфліктів на суміжних польсько-українських територіях.

Наративи переселенців про депортацію, облаштування та пристосування до нових умов після переїзду хоча й поступаються травматичністю на противагу попереднім обставинам життя, проте також емоційно забарвлені, хоча дещо менше. У випадку жертв польсько-українського конфлікту, терору бандформувань депортація ставала можливістю вижити, зберегти життя сім'ї, тому оповіді про переїзд дуже важливі. Спогади про переселення, здебільшого, містять такі сюжети: організаційна робота евакуаційної комісії, дорога до залізничних станцій, переїзд у непристосованих вагонах, прибуття на нове місце, перші враження. Стресова ситуація і тривалий переїзд у товарних вагонах вплинули на сприйняття переселенцями часу і простору. Вони втрачали лік днів, виникало відчуття сповільнення часу. Переселенці чутливіше сприймали нові, незвичні краєвиди чи речі. Одразу після приїзду виникали труднощі з пошуком, облаштуванням, ремонтом житла, працею по-господарству, про що частіше

пригадують жінки, вдаючись до детальних розповідей про різниці не лише в агрокультурі, а і про проблеми з водою, опаленням або ж кухонним приладдям.

Під час аналізу переселенських наративів удалося виокремити ще одну площину для дослідження – гендерні особливості репрезентації досвіду воєнного часу, міжнаціонального конфлікту, переселення та подальшої адаптації в радянському соціумі. Жінки, розповідаючи про труднощі життя до переселення, більш відкрито – демонстрували свої емоції, ділилися переживанням, навіть дуже особистісними пов'язаними із насильством, натомість чоловіки були менш схильними до розлогих оповідей про свої відчуття. Жінкам властиво описувати від'їзд у дуже емоційних категоріях або сакралізувати момент прощання з “рідною землею”. Наступні події, пов'язані з переїздом до залізничної станції, очікування на товарні вагони жінки пригадували детальніше від чоловіків – розповідали переважно про враження від вагонів (внутрішній вигляд, гігієнічні незручності, запахи). Описуючи перші враження після приїзду, чоловіки здебільшого акцентували на природному просторі, жінки доповнювали побачене першим враженням від зустрічі з місцевим населенням, переживаннями. Розповідаючи про труднощі після приїзду, жінки описували проблеми лише своєї соціальної групи, наділяли активною позицією батьків і чоловіків. Чоловіки-респонденти будували оповідь із позиції власної активності.

Не зважаючи на складну воєнно-політичну ситуацію в країні, яка вплинула на появу вимушено переміщених осіб та суттєві зміни акцентів у польсько-українських відносинах протягом 2015–2017 рр., переселенські акції, головне, є частиною регіональної історичної пам'яті. Пам'ять про них особлива сильна в місцях компактного поселення, чи переселенських родинах-середовищах. Підвищений інтерес у медіапросторі до депортацій з'являється напередодні річниць, а особливо виразно – круглих дат, наприклад, із 70-ми роковинами операції “Вісла”. Особливої ваги, однак тимчасово ця подія набула в контексті загострення українсько-польських відносин у гуманітарній сфері 2015–2017 рр., анексією Російською Федерацією Криму – появою внутрішньо переміщених осіб, по-суті “повторно вимушено переселених”, якщо йде мова про кримських татар.

Хоча тимчасово, але ця проблема була “розтиражована” засобами масової інформації на всеукраїнському рівні. Назагал у суспільстві побутує хибне ототожнення депортацій 1944–1946 рр. з операцією “Вісла”, яке підживлювали також і медіа, адже в публікаціях журналістів непоодинокими є випадки таких фактологічних помилок. Можливо, такий образ пов’язаний із тим, що про операцію “Вісла” швидше почали говорити в публічному просторі, зокрема в Польщі, а відтак і в Україні. Можна припустити, що окреслення історичної події кодовою назвою спрощує її запам’ятовування. Питання депортації висвітлено в документальних фільмах, зазвичай знятих у межах спільноти переселенців і телевізійних передачах.

У Польщі хвиля публічного зацікавлення зросла також напередодні роковин акції “Вісла” у 2017 р. З’явилися публікації присвячені операції в контексті польсько-українського протистояння під час Другої світової війни, важливості примирення. 2007 р. активно обговорювалися не лише символічні жести-вибачення польського президента Я. Качинського, а й питання можливості виплати компенсації. 2017 р. у польській пресі виразні акцент на згладжуванні суперечностей минулого, водночас із позитивною та частково маніпулятивною тезою про відповідальність, вину комуністичної системи за здійснення акції “Вісла”. Риторика в українському медійному секторі про кваліфікацію “Вісли” як етнічної чистки не може не зачіпати більш вразливу тему Волині, яку також трактують як і етнічну чистку, так і геноцид. Тому такий обережний підхід у ліберальних медіах Польщі, можливо, був спробою уникнути чергової суспільної конфронтації щодо трагічних сторінок польсько-українських взаємин. Однак такий дискурс у поєднанні із публікаціями спогадів очевидців, польським авторами, без ширшого роздумування можна розцінювати також двояко: як неготовність, чи радше відмову від принципу історіописання, коли увага зосереджувалася виключно на польській жертвності; або ж як спробу хоча б частково подолати суперечки навколо мартирологічного виміру історії.

Символічне маркування простору спільнотою депортованих особливо активно почало відбуватися від 2004–2007 рр. У місцях компактного проживання,

та обласних центрах, де за ініціативою суспільно-культурних товариств депортованих почали з'являтися скульптурні композиції, зазвичай із сакральними елементами, які увіковічили трагедію українців Закерзоння, церкви та музеї. Включення символів депортованих до культурного ландшафту міста є тривалим процесом і залежить від впливовості спільноти переселенців, адже частина із них знаходиться не на головних вулицях міст, виняток становлять пам'ятні знаки в селах, які зазвичай встановлені неподалік церкви, як от у с. Сокільники Львівської області, і складають єдиний символічний церковний простір, аніж культурний маркер депортованих.

Комеморативні практики спільноти переселенців є частиною ширшого дискурсу українсько-польських відносин у гуманітарній сфері. Спільна історія, особливо трагічні сторінки міжнаціонального конфлікту в роки Другої світової війни, унеможлиблюють лінійний процес налагодження добросусідських відносин. Періодичні суперечки в царині польсько-української історії можна пояснити дещо сповільненим процесом “емансипації власної історії” в Україні, тобто не лише механічним заповненням так званих “білих плям”, а відкриттю/переосмисленню раніше заборонених питань, зокрема діяльності ОУН, УПА, українсько-польському протистоянню. Повільне оновлення, утвердження нових концептуальних підходів, які мали б прийти на заміну однобокому чорно-білому позитивіському баченню, вплинули на те, що майже чверть століття своєї незалежності Україна займала позицію слабшого/молодшого партнера в польсько-українському діалозі. У цьому частково сприяло економічне піднесення в Польщі після вступу до Європейського союзу.

Дещо запізніле творення власного пантеону героїв та загальноукраїнського історичного концепту, підживленого війною з Росією, загострило польсько-українські відносини, спровокувавши чергову кризу. Особливо гостроти взаєминами додав прихід 2015 р до влади в Польщі. правих сил, які вдалися до маніпулятивних заяв щодо питань історії. Однак варто зауважити, що спалахи в так званому “прихованому” українсько-польському протистоянні 2013–2017 рр. – це результат применшення українським керівництвом ролі Польщі, її вкладу в

розвиток демократії в Україні, як і дещо декларативне сприйняття важливих для Польщі гуманітарних дилем/проблем. У випадку політикуму Польщі – розчарування в Україні як партнері, її можливості систематично вирішувати нагальні питання, водночас небажання бачити в Україні самостійного гравця, з власною історичною політикою

Концепт малої батьківщини розглянуто крізь призму колективної пам'яті, зокрема як комунікативну та культурну. Підтверджено певну універсальність процесу сакралізації та ідеалізації малої батьківщини, адже схожі процеси відбулись із пам'яттю про так звані “креси”, чи про терени, які втратила Німеччина після війни. Пам'ять про місце народження, дитинства, юності стала тим простором, у який вписано дім, тобто сакрумом, що був базисом для конструювання ідентичності. Втрата дому як ключової категорії, через яку відбувалось ототожнення себе із зовнішнім світом, а також родинно-сусідської громади в комплексі із травматичними переживаннями війни та, здебільшого примусового, переселення формували спрощений, загалом позитивний образ, який із часом піддавався ідеалізації, особливо з перспективи прожитих років, коли особи все частіше в пам'яті-думках/снах поверталися до цих втрачених теренів.

Уявно-сакральний образ зосереджений навколо ключових природо-географічних координат (гори, ріки, ліси) знайомого, свого простору, у центрі якого є дім, приязні суспільно-національні відносини, здебільшого сільські пейзажі з так званими окрасами (церква, школа, кооператива). Часово-просторова дистанція між уявленим та реальним простором, що зазнав суттєвих змін після депортації, посилювала тугу, ностальгію. Тривав конфлікт між ностальгійним та реальним образом цих теренів, особливо якщо переселенці відвідували місце свого народження одноразово, або ж там зникли, чи майже немає слідів української присутності. Водночас відвідини місця свого походження стає важливим кроком для примирення остаточного сприйняття втрати й неможливості повернення (разом із віком та закоріненням в Україні), а для частини осіб має й певний терапевтичний ефект.

Діти та внуки депортованих, як засвідчили матеріали проведеного анкетування, чули розповіді своїх родичів про терени Закерзоння та депортацію. Більшість нащадків депортованих стверджувало, що походження їх батьків не вплинуло на життя, або ж їм важко визначити такий вплив. Лише третина з них зауважила, що родинне походження із різною інтенсивністю вплинуло на їхнє життя. Для частини нащадків, які виростили із травматичними розповідями, ці терени стали так званою пост-пам'яттю, що побудована на емоційному відчутті чужого досвіду, однак це пам'ятання стало важливим не через відчуття приналежності до цих теренів, а через зв'язок із рідними, які походили із Закерзоння.

Витворений у пам'яті простір, втрачений для депортованих, слугував першочерговою опорою для сприйняття себе у світі та побудови територіальної ідентичності. В ієрархії цінностей цей рівень ідентичності має високу символічну вагу, однак ступінь ототожнення особи залежав від життєвих обставин і був змінною категорією. Відразу після переселення, вирішуючи питання облаштування на новому місці, здебільшого людина не мислила такими складними категоріями як національна чи територіальна ідентичність. Відчуття туги та суму за своїми рідними теренами одразу після переїзду були особливо сильними, але відходило на другий план під життєвими проблемами. Нова, радянська дійсність, оточення впливали на поступове утвердження української ідентичності, тоді як питання територіальної ідентичності залишалося в межах дуже закритого, приватного простору, і не артикулювалося на зовні. Хоча одразу після переїзду місцеві мешканці маркували депортованих як “чужих”, “заїд”, проте депортовані поступово пристосувалися не лише до матеріально-побутових умов, а й до нового оточення. Цей процес не був швидким, одноразовим, радше поступовим, ніж лінійним, та дуже індивідуальними, тому старше покоління депортованих не завжди змогло вибудувати нові схеми культурної, соціально-просторової ідентифікації. Питання регіонального виміру ідентичності особливо актуалізувалося на хвилі національного піднесення 1990-х років, у процесі об'єднання, творення товариств депортованих українців.

Депортовані особи, як демонструють матеріали інтерв'ю та спогади, виразно артикулюють свою українськість, а місце, яке належить малій батьківщині в системі ідентичностей, репрезентації цього зв'язку, залежить від терену, звідки походить людина, його культурних особливостей, відмінностей від місцевого українського простору, активності в товариствах депортованих та психоемоційних характеристик людини. Назагал сильніше вираженою через сукупність культурних відмінностей гірського регіону є лемківська ідентичність, яка також присутня в масовій культурі, натомість бойківська приналежність – менш популярна, можливо, через наявність цієї регіональної групи в Галичині. Натомість традиційна культура холмщаків має менше відмінностей із волинськими й частково галицькими взірцями культури.

Отож, депортації з пограниччя, як і попередній травматичний досвід війни та міжнаціональних взаємин залишається назагал замкнутим у межах історичної пам'яті спільноти переселенців. У загальноукраїнському контексті репрезентація окреслених подій є фрагментарною, а інтерес до трагедії депортованих українців з'являється епізодично лише напередодні трагічних роковин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

1.1. Архівні матеріали

1. Ешелонні списки /ф. № 10/ сімей, евакуйованих із Польщі на територію УРСР по гміні Тилява Саноцького повіту. *ДАЛО* (Державний архів Львівської області). Ф. Р–3229 (Управління при РНК УРСР у справах евакуацій та розселення українського та польського населення). Оп. 8. Спр. 58.
2. Описи майна, залишеного в Польщі громадянами, евакуйованими на територію УРСР по гміні Риманув Сяноцького району. *ДАЛО* (Державний архів Львівської області). Ф. Р–3229 (Управління при РНК УРСР у справах евакуацій та розселення українського та польського населення). Оп. 8. Спр. 30.
3. Archiwum Wshodnie_1_0259. Akcja “Wisła” Data nagrania 1991. Osoba nagrywająca Jerzy Starzyński. Miejsce Komorniki. *AHM. DSH.*(Archiwum Historii Mówionej. Dom Spotkań z Historią Warszawa).
4. Archiwum Wshodnie_1_790. Akcja “Wisła” Data nagrania 04. 11. 1990. Osoba nagrywająca Jerzy Starzyński. Miejsce Komorniki. *AHM. DSH.*(Archiwum Historii Mówionej. Dom Spotkań z Historią Warszawa).
5. Archiwum Wshodnie_1_0811. Akcja “Wisła” Data nagrania 09. 1990. Osoba nagrywająca Jerzy Starzyński. Miejsce Komorniki. *AHM. DSH.*(Archiwum Historii Mówionej. Dom Spotkań z Historią Warszawa).

1.2. Статистичні матеріали. Соціологічні опитування

6. *Головаха Є, Паніна Н.* Українське суспільство 1992–2008: Соціологічний моніторинг. Київ, 2008. 85 с.
7. Herrmann M. Trudna pamięć: Wołyń 1943. BS/93/2013. Warszawa: Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, 2013. 9 s.
8. *Omyła-Rudzka M.* Stosunek Polaków do innych narodów. NR 20/2014. Warszawa: Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, 2014. 10 s.
9. *Omyła-Rudzka M.* Stosunki polsko-ukraińskie w opiniach Polaków. Komunikat z badań CBOS NR 95/2014. Warszawa: Fundacja Centrum Badania Opinii

- Społecznej, 2014. 4 s.
10. *Omyła-Rudzka M.* Poczucie zagrożenia i zainteresowanie sytuacją na Ukrainie. Komunikat z badań CBOS NR 164/2014. Warszawa: Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, 2014. 7 s.
 11. *Omyła-Rudzka M.* Stosunek do innych narodów. Komunikat z badań NR 53/2016. Warszawa: Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, 2016. 10 s.
 12. Przynależność narodowo-etniczna ludności – wyniki spisu ludności i mieszkań 2011. Notatka informacyjna. Wyniki Wstępne. URL: <http://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2011/nsp-2011-wyniki-wstepne/przynaloznosc-narodowo-etniczna-ludnosci-nsp-2011,1,1.html> (дата звернення: 09.02.2018).
 13. Raport z wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2003. 147 s.
 14. Struktura narodowo-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2015. 256 s.
 15. *Strzeszewski M.* Wpływ ostatnich wydarzeń na Ukrainie na stosunek Polaków do Ukraińców. Komunikat z badań BS/190/2004. Warszawa: Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, 2004. 2 s.
 16. Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002 w zakresie deklarowanej narodowości oraz języka używanego w domu. URL: <http://stat.gov.pl/spisy-powszechne/narodowe-spisy-powszechne/narodowy-spis-powszechny-2002/wyniki-narodowego-spisu-powszechnego-2002-narodowosci-oraz-jezyka/> (дата звернення: 09.02.2018).

1.3. Усноісторичні матеріали

17. Інтерв'ю з Базилевичем Ярославом, 1984 р. н., записане у м. Коломия Івано-Франківської області 22 грудня 2013 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
18. Інтерв'ю з Баланецькою Марією Дмитрівною, 1951 р. н., записане у м. Червоноград Львівської області 22 листопада 2015 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
19. Інтерв'ю з Банащуком Іваном Васильовичем, 1934 р. н., записане у м. Львові

- 15 березня 2012 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
20. Інтерв'ю з Бештою Євгенією, 1932 р. н., записане у м. Львові 6 березня 2012 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
 21. Інтерв'ю з Божко Миколою 1929 р. н., записане у м. Львові 13 березня 2012 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
 22. Інтерв'ю з Вовк Євгенією Степанівною, 1940 р. н., записане у м. Львові 14 червня 2012 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
 23. Інтерв'ю з Волошинським Олександром, 1943 р. н., записане у м. Львові 19 червня 2012 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
 24. Інтерв'ю з Г. Ганною Іванівною, 1939 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
 25. Інтерв'ю з Гросяком Миайлом Івановичем, 1929 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
 26. Інтерв'ю з Дудою Ярославом Юрійовичем, 1926 р. н., записане у м. Львові 19 жовтня 2014 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
 27. Інтерв'ю з Жарко Вірою Антонівною, 1940 р. н., записане у м. Львові 2 лютого 2016 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
 28. Інтерв'ю з Коблошем Михайлом Петровичем, 1928 р. н., записане в смт. Івано-Франкове Львівської області 13 лютого 2014 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
 29. Інтерв'ю з Козаком Ярославом Івановичем, 1933 р. н., записане у м. Львові 12 жовтня 2014 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
 30. Інтерв'ю з Коцірою (Тимчук) Надією Олександрівною, 1934 р. н., записане в смт. Рудному Львівської області 17 червня 2012 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
 31. Інтерв'ю з Кр. Лідією, 1934 р. н., записане у м. Львові 4 серпня 2013 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
 32. Інтерв'ю з Кузик (Шлянтою) Марією, 1921 р. н., записане у м. Львові. 26

березня 2016 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*

33. Інтерв'ю з Лаврик Зіновією, 1938 р. н., записане у м. Львові 19 листопада 2012 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
34. Інтерв'ю з Лігусом Михайло Стефановичем, 1933 р. н., записане у с. Глібів Гусятинського району Тернопільської області 7 лютого 2014 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
35. Інтерв'ю з Ловченко (Врубель) Марією Петрівною, 1920 р. н., записане у м. Львові 27 листопада 2012 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
36. Інтерв'ю з Маслій Оленою Іванівною, 1931 р. н., записане у с. Глібів Гусятинського району Тернопільської області 8 лютого 2014 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
37. Інтерв'ю з Мишковською Анною, 1932 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
38. Інтерв'ю з Мудрою Ганною Іванівною, 1939 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
39. Інтерв'ю з Одрехівською Марією, 1936 р. н., записане в м. Львові 12 жовтня 2014 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
40. Інтерв'ю з П'ятночко Катериною, 1936 р. н., записане у м. Львові 10 лютого 2016 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
41. Інтерв'ю з Павлів (Іващишин) Оксаною Адамівною, 1963 р. н., записане у м. Львові 11 листопада 2012 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
42. Інтерв'ю з Піскорським Володимиром, 1940 р. н., записане у м. Львові 13 березня 2012 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
43. Інтерв'ю з Прокпошин(Мельничук) Ольгою Василівною, 1940 р. н., записане у м. Львові 17 серпня 2012 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
44. Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною, 1936 р. н., записане у м. Львові 17 липня 2013 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
45. Інтерв'ю з Рабадою (Хващак) Марією Іванівною, 1937 р. н., записане у

- с. Глібів Гусятинського району Тернопільської області 8 лютого 2014 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
46. Інтерв'ю з Романюк Ніною Герасимівною, 1932 р. н., записане у м. Львові 15 березня 2012 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
47. Інтерв'ю із Сірою (Філь) Марією Петрівною, 1929 р. н., записане у с. Глібів Гусятинського району Тернопільської області 8 лютого 2014 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
48. Інтерв'ю зі Ставовою (Лейко) Марією Степанівною, 1934 р. н. запис. у с. Глібів Гусятинського району Тернопільської області 8 лютого 2014 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
49. Інтерв'ю із Судиним Юрієм Івановичем, 1933 р. н., записане 10 лютого 2016 р. у м. Львові. *Особистий архів Ю. Павлів.*
50. Інтерв'ю з Тавпашем Андрієм, 1934 р. н., записане у м. Львові 12 жовтня 2014 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
51. Інтерв'ю з Фабіровською Марією Петрівною, 1935 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
52. Інтерв'ю з Хващак Михайлом Івановичем, 1936 р. н., записане у с. Глібів Гусятинського району Тернопільської області 8 лютого 2014 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
53. Інтерв'ю з Хемич (Віняр) Ганною Миколаївною, 1937 р. н., записане у м. Червонограді Львівської області 22 листопада 2015 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
54. Інтерв'ю з Хільчук Стефанією Андріївною, 1930 р. н., записане у м. Львові 8 листопада 2012 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
55. Інтерв'ю з Хонко Марією Петрівною, 1938 р. н. записане у с. Глібів Гусятинського району Тернопільської області 7 лютого 2014 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*
56. Інтерв'ю зі Шпак (Яценик) Наталією Михайлівною, 1934 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району Тернопільської області 27 вересня 2014 р.

Особистий архів Ю. Павлів.

57. Інтерв'ю зі Штельма (Ардан) Анна Миколаївна, 1927 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району Тернопільської області 27 вересня 2014 р.

Особистий архів Ю. Павлів.

58. Інтерв'ю з Якубичем Володимиром, 1935 р. н., записане у м. Львові 18 березня 2013 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*

1.4. Матеріали анкетування

59. Анкета Захарчука С. М., 1935 р. н., заповнена у м. Львові 27 червня 2013 р.

Особистий архів Ю. Павлів.

60. Анкета Луківської Є. М., 1926 р. н., заповнена у м. Жовква 3 червня 2013 р.

Особистий архів Ю. Павлів.

61. Анкета Сірої (Філь) О. М., 1929 р. н., заповнена у с. Глібів Гусятинського району Тернопільської області 8 лютого 2014 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*

62. Матеріали анкетування 51 нащадка переселенців, проведеного в січні 2013-лютому 2018 рр., на тему: “Збереження історичної пам'яті про Холмщину/Надсяння/ Лемківщину в нащадків переселенців”. *Особистий архів Ю. Павлів.*

63. Матеріали анкетування 30 студентів I курсу філологічного та історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка, проведеного в березні 2015 р. на тему: “Холмщина, Лемківщина...”. *Особистий архів Ю. Павлів.*

64. Матеріали анкетування 52 респондентів на базі платформи Гугл-форма, проведеного в грудні 2016 лютому 2017 рр. на тему “Історична пам'ять про депортацію українців з українсько-польського прикордоння в 1944 1951 рр.”.

Особистий архів Ю. Павлів.

1.5. Відеоматеріали

65. “Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків”. Автор та режисер Олена Брода (2012). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hM0WdAjvAKU&t=9s> (дата звернення 06.04.2018).

- 65 а. Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків”. Частина 2. Автор та режисер Олена Брода (2012). Хронтоп: 8.42 8.57. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8oPPJVFgkJ4> (дата звернення 28.03.2018).
66. Інтерв’ю зі Швагла (Теліщак) Пелагією, 1906 р. н., записане в с. Доброводи Монастирського району Тернопільської області 1 жовтня 2009 р. Зберігається в архіві Максимовича В. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=MJmmVxUUqbo> (дата звернення 06.04.2018).
67. “Історична правда з Вахтангом Кіпіані: Двері Лемківщини” (08.06.2014). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=NaYrhbbfinE> (дата звернення 28.03.2018).
68. “Історична правда з Вахтангом Кіпіані: Операція з переселенням”. (21.06.2015). Хронтоп: 0.25 0.37. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=77QbAf89a6A> (дата звернення 28.03.2018).
69. “Історична правда з Вахтангом Кіпіані: Остання поїздка додому”. (21.12.2013). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=QeW1d0f6pMY> (дата звернення 28.03.2018).
70. “Машина часу. “Вісла”. Етнічний злочин проти українців Польщі – 70 років потому”. Частина 1. ТРК “НБМ”, “Експрес-Інформ” (29.10.2017). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=0Mgnd-ZwI1w> (дата звернення 28.03.2018).
71. “Ти, не згасла, зоре ясна”. Автор та режисер Йосип Струцюк (2004). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=oCuJhRR-9WA> (дата звернення 28.03.2018).
72. “Устрики – історія розвіяних доль”. Автор Ярослав Баран (2011). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=UOYPTAdiqgE> (дата звернення 28.03.2018).

1.6. Збірники спогадів, краєзнавчі нариси

73. *Ардан В.* Мої рідні поляни: штрихи до історії села. Львів, 2011. 140 с.;
Дідович І. Лемківська доля / Ред. М. Горбаль. Львів, 2011. 79 с.
74. *Богуш Д.* Спомини з пережитого, спостереженого й заслуханого. Львів: Сполом, 2008. 120 с.

75. Вспомини лемків. Катерина Ришко. URL: <http://www.lemko.org/wisla/malomice/index.html> (дата звернення 06.04.2018).
76. Герасимович М. Де ти тепер, Ялино? Де, твої славні сини. *Вісник Любачівщини* / За ред. Ю. Судина, А. Судина. Львів: Товариство “Любачівщина”, 1997. Випуск 3. С. 35–38
77. Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. / Упор. Ю. Сливка, М. Литвин, О. Луцький та ін. Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича 2002, Т. 3: Спогади. 418 с.
78. Дідович І. Лемківська доля / Ред. М. Горбаль. Львів, 2011. 79 с.
79. Дрань В., Дрань І., Томащук В., Троян О., Ільчак Д. Не обірветься нить життя: Збірник творів. Львів: Сполом, 2009. 80 с.
80. Дух П. Пишу спогади бабусі. *Наш край Любачівщина* / За ред. Ю. Судина, А. Судина. Львів: Сполом, 2011. Випуск 6. С. 33–36.
81. Желем М. Мацина Велика – село лемківське. Історико-краєзнавчий нарис. Борислав: Видавнича фірма “Відродження”, ред. народ. часопису “Нафтовик Борислава”, 2008. 136 с.
82. Історія переселення українців із теренів Республіки Польща у 1944–1947 роках. Збірка уривків інтерв’ю, зібраних учнями Львівської обласної Малої академії наук серед членів товариства “Надсяння” / Під. ред. В. Середи. Львів: Край, 2007. 64 с.
83. Кляшторна Н. Акція–51. Останні свідки. Вінниця: ДП “ДКФ”, 2006. 232 с.
84. Кляшторна Н. Байка про бойка. Київ: ТОВ “Макрос”, 2010. 48с.
85. Корманичі і Фредропіль на Перемишльщині. Документи, дослідження, спогади, анотації, коментарі світлини. Львів: Львівське регіональне суспільно-культурне товариство “Надсяння”, Організаційний комітет села Сокільники. Львів, 2009. 327 с.
86. Кратюк О., Сернюк П. Рідне село Перегримка. Донецьк: Наука й освіта, 2008. 143 с.

87. *Купич І.* Спомини про вірного сина села Гаї на Перемищині Дмитра Ківера. Вісник Любачівщини / За ред. Н. Козія. Львів: Львівське суспільно-культурне товариство “Любачівщина”, 2012. Випуск 20. С. 77–84.
88. *Ніточко І.* Остання депортація. До 60-річчя примусового переселення 1951 року. Одеса: Прес-кур’єр, 2011. 240 с.
89. *Падовська О.* Книжка про Малковичі. Львів: Ліга-Прес, 2014. 925 с.
90. *Петречко Д.* “Втрачені українські села. Чорна”. Брошнів-Осада: Видавництво МПП “Талія”, 2010. 528 с.
91. *Процюк В.* Книга пам’яті. До 60-річчя польсько-українських кривавих подій на Закерзонні. Львів: Сполом, 2004. 739 с.
92. *Радь Т.* Село Репедь. Друга частина. URL: <http://lemku.lviv.ua/?p=1685> (дата звернення 04.04.2018).
93. *Ханас В.* Депортація: трагедія та біль українців Закерзоння (на прикладі мешканців сіл Сторожі Великі, Рудавка, Воля Нижня, Пискоровоичі). Дрогобич: Посвіт, 2013. 80 с.
94. Холмщина й Підляшшя: Обереги пам’яті: Історія, культура, спомини / Упор. Г. Вишневська. Київ: Університетське видаництво ПУЛЬСАРИ, 2010. 336 с.
95. *Шупер О.* Наш рідний край став для нас чужиною. *Наш край Любачівщина* / За ред. Ю. Судина, А. Судина. Львів: Сполом, 2005. Випуск 3. С. 90–94
96. Dwie godziny. Wspomnienia mieszkańców Chełmszczyzny i Południowego Podlasia o akcji “Wisła”. Lublin, Biała Podlaska, 2013. 244 s.

1.7. Збірники документів

97. Акція “Вісла”. Документи / Упор. і ред. Є. Місила. – Львів, Нью Йорк: Українознавча бібліотека НТШ, Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, 1997. 562 с.
98. *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 томах. Київ: “Либідь” “Військо України”, 1994. Т. 1. 432 с.
99. *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 томах. Київ: “Либідь”,

- “Військо України”, 1994. Т. 2. 668 с.
100. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА. Війна під час війни. 1942–1945: У 2 т. / Відп. ред. та упорядн. В.М. Вятрович. Львів: Центр дослідження визвольного руху, 2011. Т. 1. 792 с.
101. Польша та Україна в тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб / Упор. З. Гайовнічек. Варшава, Київ: Архів Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польщі, Державний архів Служби безпеки України, 2000. Т. 2: Переселення поляків та українців 1944–1946. 1007 с.
102. Репатріація чи депортація. Переселення українців із Польщі до УРСР. Збірник документів / За ред. Є. Місила. Львів: Каменяр, 2007. 334 с.
103. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной Войны 1941–1945 гг. Сборник документов / Гл. ред. комисси А. Громыко; Министерство иностранных дел СССР. Москва: Издательство политической литературы, 1978. Т. 2. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября–1 декабря 1943 г.). 198 с.

1.8. Матеріали преси та інформаційних інтернет ресурсів. Публіцистика.

104. Бадяк В. Відкриття пам'ятника Вербицькому. *Інформаційний бюлетень Об'єднання товариств депортованих українців “Закерзоння” (Львів)*. 2016. липень. № 27. С. 1–2.
105. Бадяк В., Нечай В. Вісті з Козівщини. *Інформаційний бюлетень Об'єднання товариств депортованих українців “Закерзоння” (Львів)*. 2016. липень. № 27. С. 9–11.
106. Банахевич Ю. Шимон Моджеєвський, голова громадської організації “Магурич” (Польша). “Помста на померлих – це виняткова підлість”. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2182358-simon-modzeevskij-golova-gromadskoi-organizacii-maguric-polsa.html> (дата звернення: 06.03.2018).
107. Бердиховська Б. Польша-Україна. Дуже важке дозрівання. *Війна двох правд*.

- Поляки та українці в кривавому ХХ столітті. Бібліотека “Історичної правди” / Упор. В. Кіпіані. Харків: Vivat, 2017. С. 228–234.*
108. Боднар О. Що означає бути українцем?. *Наше слово (Варшава)*. 2017. 30 квітня. № 18 (3116). С. 2.
109. Боєчко Ю. Лемківська церква – храм та пам’ятник. *Наше слово (Варшава)*. 2016. 12 червня. № 24. URL: <http://www.nasze-slowo.pl> (дата звернення: 17.02.2018).
110. Болкун А. Пискоровичі – пам’ятати минуле... URL: http://vgolos.com.ua/articles/pyskorovychi__pamyataty_mynule_buduvaty_maybutnie_194209.html (дата звернення 01.03.2018).
111. Боруцький С. Не забути ні днесь, ні завтра, ні потім. Післямова про Другий конгрес Світової федерації лемків. *Високий замок (Львів)*. 1997. 13 серпня. № 126 (942). С. 3.
112. Бутринська С. Відвідали й пом’янули. До 60-річчя операції “Вісла”. *Голос з-над Бугу (Сокаль)*. 2007. 13 липня. № 50 (2052). С. 3.
113. Бухало О. 70 років операції “Вісла”: як “остаточно вирішили українське питання”. BBC Україна. URL: <http://www.bbc.com/ukrainian/blogs-39736121?> (дата звернення: 20.03.2018).
114. В’ятрович В. Хто запустив “Віслу”, або “Остаточне вирішення української проблеми в Польщі”. *Його ж. Історія з грифом “Секретно”. Архіви КГБ розповідають*. Львів: Центр дослідження визвольного руху, Часопис, 2012. С. 131–137.
115. Вирій. Український Пласт. Офіційна сторінка Конференції Українських Пластових Організацій. URL: <http://plast.org/projects/vyrij/> (дата звернення: 06.03.2018).
116. Високопреосвященний митрополит Димитрій освятив і заклав наріжний камінь новобудованого храму на честь ікони Божої Матері “Холмська” в м. Городок. URL: <http://gradleva.com/?info=2293> (дата звернення: 17.02.2018).
117. Відкритий лист СФУЛО із засудженням сепаратизму так званих русинів Закарпаття. URL: <http://lemky.lviv.ua/?p=2871>. (дата звернення: 11.04.2018).

118. Волинь: дві пам'яті / Пер. з пол. та упоряд. М. Войцеховський. Київ, Варшава: Дух і літера, Об'єднання українців у Польщі, 2009. 304 с.
119. Гаврилюк Ю. Акція “Вісла” – останній акт українсько-польської трагедії. *Історична правда*. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/02/19/25892/> (дата звернення: 12.03.2018).
120. Гаврилюк Ю. Акція “Вісла”- останній акт українсько-польської трагедії. *Війна двох правд. Поляки та українці в кривавому ХХ столітті. Бібліотека “Історичної правди”* / Упор. В. Кіпіані. Харків: Vivat, 2017. С. 130–139.
121. Герасимович М. Поклін Героям України. *Інформаційний бюлетень Об'єднання товариств депортованих українців “Закерзоння”* (Львів). 2006. 15 серпня. № 14. С. 16–18.
122. Гетьманчук А. Україна-Польща: партнерство без патронату й передумов. *Дзеркало тижня*. URL: <https://dt.ua/internal/ukrayina-polscha-partnerstvo-bez-patronatu-i-peredumov-.html> (дата звернення: 05.03.2018).
123. Горечко А. Відновити історичну справедливість. До 50-річчя операції “Вісла”. *Новий час. Народний часопис Жидачівщини (Жидачів)*. 1997. 31 травня. № 41 (764). С. 3.
124. Грабовський С. До 70-х роковин операції “Вісла”. Чи була в минулому Польща надійним союзником України й українців?. *День*. (Київ) 2017. 26 квітня. № 73. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/do-70-h-rokovyn-operaciyi-visla> (дата звернення: 12.03.2018).
125. Греко-Католицька Парафія в Люблині. URL: <http://fkdp.pl/uk/category/parafia-greckokatolicka-w-lublinie> (дата звернення: 09.02.2018).
126. Гречин К. Пам'яті жертв села Гораєць. *Вісник Любачівщини. Львівське суспільно культурне товариство “Любачівщина”*. Львів, 2011. № 19. URL: <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/istoria/lubacivsin/pamatizertvselagoraecavtorgrecinkaterina> (дата звернення 01.03.2018)
127. Гречин К. Під покровом святого Миколая. *Вісник Любачівщини. Львівське суспільно культурне товариство “Любачівщина”*. Львів, 2012. Випуск 20.

- С. 17–20.
128. *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї. Київ: Видавництво “Часопис Критика”, 2011. 350 с.
129. *Гук Б.* Паломництво пам'яті: Гораєць, Нове Село, Жуків. *Наше слово (Варшава)*, 2015. 7 вересня. № 36. URL: <http://www.nasze-slowo.pl/palomnitstvo-pamyati-gorayets-nove-se/> (дата звернення: 16.02.2018).
130. *Гук Б.* Стара й нова Холмщина. Розмова з Миколою Онуфрійчуком, головою Товариства “Холмишна” м. Луцька. *Наше слово (Варшава)*. 2014. 6 липня. № 27. URL: <http://www.nasze-slowo.pl/stara-i-nova-holmshhina/> (дата звернення: 17.02.2018).
131. *Гук Б., Вербовий М.* Шана жертвам Павлокоми. *Наше слово (Варшава)*. 2006. 21 травня. Передрук. Інформаційний бюлетень Об'єднання товариств депортованих українців “Закерзоння” (Львів). 2006. 15 серпня. № 14. С. 1–2.
132. *Горчиця А.* “Воїнам УПА” чи “повстанцям”? Як поляки реагують на меморіальні написи. *Газета Виборча (Ряшів)*. Передрук і переклад. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/28/37321/> (дата звернення 28.02.2018).
133. *Дашкевич Я.* Подзвінне операції Вісла. *Незалежний культурологічний часопис “І”*. (Львів) / За ред. Т. Возняка. 1997. № 10. С. 55–72.
134. *Демчук С.* Розсіяні по Україні. *Голос з-над Бугу (Сокаль)*. 1994. 26 січня. № 7 (736). С. 2
135. *Дмуховський В.* Кривавий бенкет. У великодній тиждень у згодом спаленому селі Городиловичі. *Голос з-над Бугу (Сокаль)*. 1994. 9 лютого № 13 (742). С. 2.
136. Дякую, не забудемо... Фото М. Кертичака. *Наше слово. Українськи тижневик (Варшава)*. 1991. 12 травня. № 19 (1764). С. 8.
137. До Туркович спішить народ...” Холмщаки бережуть пам'ять про святиню православних українців краю. URL: <http://arkhiv.pravoslaviavolyni.org.ua/gazeta/stattja/?newsid=579> (дата звернення 16.02.2018).
138. *Егорова И.* Депортація українцев. Шістьдесят лет спустя. *День (Київ)*. 2004.

- 10 сентября. № 162. URL: <https://day.kyiv.ua/ru/article/panorama-dnya/deportaciya-ukraincev-shestdesyat-let-spustya> (дата звернення: 20.03.2018).
139. *Єгорова І.* Лемківщина набирає сили. *Високий замок (Львів)*. 1994. 5 липня. № 88 (360). С. 3.
140. Запрошуємо на святкування 202-річчя від дня народження Тараса Шевченка. URL: <http://dmh.lviv.ua/zaproshujemo-na-svyatkuvannya-202-richchya-vid-dnya-narodzhennya-tarasa-shevchenka.html> (дата звернення: 17.02.2018).
141. Заява Парламентської Асамблеї України й Республіки Польща про прийняття Верховною Радою України й Сеймом Республіки Польща ідентичних ухвал у зв'язку із шестидесятою річницею волинської трагедії від 14.10.2003. URL: <http://iportal.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/13.html> (дата звернення: 02.03.2018).
142. Заява Українського Інституту національної пам'яті з приводу нищення українських могил на території Республіка Польща. *Війна двох правд. Поляки та українці в кривавому ХХ столітті. Бібліотека "Історичної правди" / Упор. В. Кініані.* Харків: Vivat, 2017. С. 17–19.
143. Звернення до української громади. Головна управа Об'єднання українців у Польщі. *Наше слово (Варшава)*. 1995. 25 червня. № 25 (1978). С. 6.
144. Зворотній бік моралі. Україніка в польській пресі. *Наше слово. Український тижневик (Варшава)*. 1991. 17 березня. № 11 (1756). С. 2, 8.
145. Знищення. *Наше слово (Варшава)*. 1995. 9 квітня. № 15(1968). С. 1
146. *Зрємяк (Малиновська) Г.* Вислели – розрізали поживому. *Вісник Любачівщини / За ред. Ю. Судина, А. Судина.* Львів: Товариство Любачівщина, 1995. Вип. 1. С. 52–54.
147. *Зуйковская А.* Як сусідні країни допомагають Україні протистояти російській агресії. URL: <https://ua.112.ua/statji/Yak-susidni-krainy-dopomahaiut-Ukraini-protystoiaty-rosiiskii-ahresii-220695.html> (дата звернення: 15.02.2018).
148. *Іваночко Я.* Остаточне вирішення українського питання. *Zaxid.net*. URL: http://zaxid.net/news/showNews.do?ostatochne_virishennya_ukrayinskogo_pitannya&objectId=1424218 (дата звернення: 12.03.2018).

149. *Іваночко Я.* У Перемишлі польські націоналісти напали на мирну ходу українців. Zaxid.net. URL: https://zaxid.net/u_peremishli_polski_natsionalisti_napali_na_mirnu_hodu_ukrayintsviv_n1395968 (дата звернення: 05.03.2018).
150. Інформаційні матеріали до 70-річчя з часу проведення польською владою акції “Вісла”. URL: <http://www.memory.gov.ua/methodicmaterial/informatsiini-materiali-do-70-richchya-z-chasu-provedennya-polskoju-vladoju-aktsii-> (дата звернення: 17.02.2018).
151. *Кабачій Р.* Товариству “Любачівщина” – 10 років. URL: http://lemky.com/32-tovarystvu_lybochivshina_10rokiv.html (дата звернення: 17.02.2018).
152. *Кабачій Р.* Виклик “Волині”. *Тиждень UA*. URL: <http://tyzhden.ua/Columns/50/73848> (дата звернення: 5.03.2018).
153. *Калинич Л.* Спір за катедру в Перемишлі. *Свобода. Український щоденник. (Джерсі Сіті, Нью-Йорк)*. 1991. 14 травня. Ч. 90. С. 2.
154. *Кляшторна Н.* 1951-й: операція без наркозу. *Війна двох правд. Поляки та українці в кривавому ХХ столітті. Бібліотека “Історичної правди” / Упор. В. Кіпіані. Харків: Vivat, 2017. С. 152–163.*
155. *Кляшторна Н.* Трагедія, що обросла міфами. Масова депортація українців із Польщі у 40–50-х роках вперто замовчується. *День. (Київ)*. 2001. 21 липня. № 128. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/tragediya-shcho-obrosla-mifami> (дата звернення: 20.03.2018).
156. *Козловський Б.* Без права називатись українцем. *Високий замок. (Львів)*. 2017. 30 березня-5 квітня. № 37 (5586). С. 8.
157. Комюніке з засідання Головної ради Об’єднання українців у Польщі. Головна рада Об’єднання українців у Польщі. Варшава 17 березня 1991 року. *Наше слово. Український тижневик (Варшава)*. 1991. 7 квітня. № 14 (1759). С. 1, 6.
158. *Корбут О.* Незабаром стартує табір-експедиція “Вирій-2017”. Простір. The Ukrainian multimedia portal. URL: <http://prostir.pl/2017/08> (дата звернення: 06.03.2018).
159. *Костюк Б.* “Операція “Вісла” була одним із масштабних злочинів

- тоталітарного комуністичного режиму” – В’ятрович. *Радіо Свобода*. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/28453089.html> (дата звернення 12.03. 2018).
- 159 а. *Крик Р.* Фільм “Остання поїздка додому”. *Лемку*. URL: <http://lemky.com/321-film-ostannya-poyizdka-dodomu.html> (дата звернення 28.03.2018).
160. *Куронь Я.* Поляки та українці: важкий діалог. Київ: Дух і літера, 2012. 264 с.
161. *Лазуркевич С., Крижанівська М.* У Львові встановили пам’ятник Антоничу. *Zaxidnet*. URL: https://zaxid.net/u_lvovi_vstanovili_pamyatnik_antonichu_pershi_foto_n1407921 (дата звернення: 17.02.2018).
162. Лемки в Україні. URL: <http://lemky.org.ua/nasha-istoriia/istoriia-lemkiv/323-lemky-v-ukraini> (дата звернення 07.04.2018).
163. Лемківське село. Всеукраїнське товариство “Лемківщина”. URL: <http://lemky.org.ua/kultura/muzei/329-lemkivske-selo> (дата звернення: 17.02.2018).
164. *Лешега О.* До 60-річчя депортації українців. Витоки й наслідки національної трагедії. *Голос Самбірщини (Самбір)*. 2004. 3 грудня. № 99 (1014). С. 3.
165. *Лешега О.* До 60-річчя депортації українців. Витоки й наслідки національної трагедії. Продовження статті. *Голос Самбірщини (Самбір)*. 2004. 17 грудня. № 103 (1018). С. 3.
166. *Литвин М., Хахула Л.* Уроки операції “Вісла”. 70 років тому польська комуністична влада розпочала депортацію українців на “повернені землі”. *Дзеркало тижня*. URL: https://dt.ua/HISTORY/uroki-operaciyi-visla-70-rokiv-tomu-polska-komunistichna-vlada-rozpochala-deportaciyu-ukrayinciv-na-poverneni-zemli-241108_.html (дата звернення: 12.03.2018).
167. *Лоза П.* Це ми третє покоління. *Наше слово (Варшава)*. 2017. 30 квітня. № 18 (3116). С. 4.
168. ЛОО Лемківщина. URL: http://lemky.lviv.ua/?page_id=2102 (дата звернення: 17.02.2018); Об’єднання товариств депортованих українців “Закерзоння” URL: <http://www.wikiwand.com/uk> (дата звернення: 17.02.2018).

169. *Луценко Н.* Довга Наталія “Жінка без перерви говорила вісім годин. Зупинилася, коли вичерпався заряд акумуляторів у моїй камері”. *Gazeta. ua*. URL: https://gazeta.ua/articles/people-and-things-journal/_zinka-bez-perervi-govorila-visim-godin-zupinilasya-koli-vicherpavsyazaryad-akumulyatoriv-u-moij-kameri/816282 (дата звернення: 06.03.2018).
170. *Мельник Р.* Вісла та Волинь. Білий прапорець над українсько-польською гойдалкою. *Zaxidnet*. URL: http://zaxid.net/news/showNews.do?visla_ta_volin&objectId=1425031 (дата звернення 12.03.2018).
171. “*Ми радянські громадяни*”. *Вільна Україна (Львів)*. 1946. № 13 (938). 18 січня. С. 5.
172. *Михальчак І.* Серця наші завжди з тобою, Лемківщино! Фоторепортаж із лемківських фестин у Нагірному. *Голос Самбірщини (Самбір)*. 2004. 7 вересня. № 73 (988). С. 1.
173. *Місило Є.* Бірча (4). Український архів. *Наше слово (Варшава)*. 1995. 16 квітня. № 15 (1969). С. 3–5.
174. *Молоховський В.* Пам’ятники польські – нові, проблеми – старі. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2337436-pamatniki-polski-novi-problemi-stari.html> (дата звернення: 05.03.2018).
175. *Назарук О.* На могилах предків. Наша мала батьківщина Холмщина. *Голос з над Бугу (Сокаль)*. 1994. 26 січня. № 7 (736). С. 2.
176. Новини культури. *Вісник Світової Федерації Українських Лемківських Об’єднань*. / Гол. ред. Т. Радь 2018. січень. № 01 (43). С. 47–48. URL: <https://issuu.com/viktordudiak/docs/wisnyk-sfulo-1-43-2018-> (дата звернення: 09.02.2018).
177. Нові призначення єпископів. *Наше слово (Варшава)*. 1991. 3 лютого. № 5 (1750). С. 1.
178. *Новосад Р.* Вдруге в Люблині. *Інформаційний вісник. Львівське суспільно-культурне товариство “Холмщина” (Львів)*, 2012. Листопад. № 2. С. 9–10.
179. Об’єднання лемків – *Zjednoczenie Łemków. O nas*. URL:

- <http://www.lemkounion.republika.pl/onas.html> (дата звернення: 09.02.2018).
180. Олійник (Бучківська) М. “Без вини покарані...”. *Слово просвіти (Київ)*. 2015. 13–19 серпня. Ч. 32 (824). URL: <http://slovo-prosvity.org/2015/08/27/bez-vini-rokarani/> (дата звернення: 17.02.2018).
181. Ольшанський Т.-А. Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. *Незалежний культурологічний часопис “І”*. (Львів) / За ред. Т. Возняка. 1997. № 10. С. 35–47.
182. Осадчук Л. У Тернополі з’явився пам’ятник жертвам депортації. *День (Київ)*. 2014. – 25 серпня. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/news/250814-u-ternopoli-zyavivsyu-pamyatnik-zhertvam-deportaciyi> (дата звернення: 17.02.2018).
183. Оскверений пам’ятник УПА. *Наше слово (Варшава)*. 2012. 23 грудня. № 52. URL: <http://www.nasze-slowo.pl/oskverneniy-pamyatnik-upa/> (дата звернення: 27.02.2018).
184. Офіційна сторінка Громадського об’єднання “Вирій”. URL: https://www.facebook.com/pg/vyriy.ua/about/?ref=page_internal (дата звернення: 06.03.2018).
185. Павличко Д. Вибачаємо і просимо пробачення. Газета День. 2007. 27 квітня. № 73. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/nota-bene/vibachaiemo-i-prosimo-probachennya> (дата звернення 20.03.2018).
186. Павлишин А. Завершення “цвинтарної епопеї”. *Львівська газета (Львів)*. 2005. 16 червня. № 673(107). URL: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/lg16-06.htm> (дата звернення: 27.02.2018).
187. Пам’яті жертв акції “Вісла”. *Незалежний культурологічний часопис “І”*. (Львів) / За ред. Т. Возняка. 1997. № 10. С. 4–5.
188. Панахида на могилі масово замордованих у Малковичах (Польща). Католицький оглядач. Інформаційний сайт порталу МСІ. URL: <http://archive.catholicnews.org.ua/panakhida-na-mogili-masovo-zamordovanikh-u-malkovichakh-pols#point> (дата звернення 28.02.2018).
189. Папа закликає до згоди українців та поляків. *Свобода. Український щоденник*. (Джерсі Сіті, Нью-Йорк). 1991. 7 червня. Ч. 107. С. 2–3.

190. Парламентаріїв Польщі й України закликали засудити акцію “Вісла”. URL: <http://www.polukr.net/uk/blog/2017/04/parlamentariyiv-polshhi-j-ukrayini-zaklikali-zasuditi-akciyu-visla/> (дата звернення 07.04.2018).
191. Переселення етнічних українців із території Польщі (Угода між Урядом УРСР і Польським Комітетом Національного Визволення від 09.09.1944 р.). До 65-ї річниці Перемоги в Другій світовій війні. URL: http://www.archives.gov.ua/Sections/Peremoga_65/fotos_07.php?1 (дата звернення 25.04.2018).
192. *Перехрест О.* У Львові урочисто відкрили пам’ятник Михайлу Вербицькому. URL: <http://zaxid.net/news> (дата звернення: 17.02.2018).
193. Поїздка в Яблuchин (Польща), 24–25 червня 2013 р.: Городоцьке товариство “Холмщина”. URL: http://kholm-gorodok.ucoz.org/photo/pojizdka_v_jabluchin_polshha_24_25_chervnja_2013/16 (дата звернення: 16.02.2018).
194. Польський Інститут національної пам’яті “здивований” жорсткою заявою українських колег. URL: <http://www.polukr.net/uk/blog/2017/04/polskij-institut-nacionalnoyi-ram-yati-zdivovani-j-zhorstkoju-zayavoyu-ukrayinskix-koleg/> (дата звернення: 05.03.2018).
195. Польські активісти: відозва з Верхрати. *Війна двох правд. Поляки та українці в кривавому ХХ столітті. Бібліотека “Історичної правди” / Упор. В. Кініані.* Харків: Vivat, 2017. С. 13–16.
196. Польща не профінансує 70-річчя операції “Вісла”. Українці самі збирають гроші. *Простір. The Ukrainian multimedia portal.* URL: <http://prostir.pl/lifestyle/польща-не-профінансує-70-річчя-операції/> (дата звернення: 13.03.2018).
197. Поляки палили села, а трупи кидали до вогню. Історія лемкині, яку депортували у 1944-му в УРСР. URL: http://zaxid.net/news/showNews.do?polyaki_palili_sela_a_trupi_kidali_do_vognyu&objectId=1407991&utm_source=feedburner&utm_medium=feed&utm_campaign=Feed%3A+zaxid%2FAllNews+%28Zadix.Net+-

- +%D0%92%D1%81%D1%96+%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%29 (дата звернення 06.04.2018).
198. *Портников В.* Рондо Дмовского: что ждет отношения между Украиной и Польшей. *Ліга.net*. URL: http://www.liga.net/opinion/291075_rondo-dmovskogo-chto-zhdet-otnosheniya-mezhdu-ukrainoy-i-polshey.htm (дата звернення: 05.03.2018).
199. *Почтар Є. А.* "Не їхня вина що вони українці". *Наше слово. Український тижневик (Варшава)*. 1991. 12 травня. № 19 (1764). С. 5.
200. ПР і КПУ просять сейм Польщі "заради дружби" визнати Волинську трагедію геноцидом поляків (Документ). *Тиждень UA*. URL: <http://tyzhden.ua/News/83799> (дата звернення 05.03.2018).
201. Представники від Львівщини вшанували пам'ять воїнів УГА й УНР поблизу Перемишля. URL: https://zik.ua/news/2017/06/12/predstavnyky_vid_lvivshchyny_vshanuvaly_pamyat_voiniv_uga_i_unr_poblyzu_1112589 (дата звернення: 05.03.2018).
202. Президент Польщі Олександр Квасневський сподівається, що український і польський народи пробачать один одному за події, що відбулися на Волині в роки Другої світової війни. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/905380.html> (дата звернення: 02.03.2018).
203. Протокол реалізації впродовж 2005–2007 років Угоди між Урядом України й Урядом Республіки Польща про збереження місць пам'яті й поховань жертв війни та політичних репресій від 21 березня 1994 року. *Інформаційний бюлетень Об'єднання товариств депортованих українців "Закерзоння" (Львів)*. 2005. 19 серпня. № 13. С. 8–9.
204. *Савицький Ю.* І через 70 років операція "Вісла" впливає на сучасне життя української громади Польщі. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28455520.html> (дата звернення: 16.03.2018).
205. Сейм Польщі визнав Волинську трагедію геноцидом. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27873307.html> (дата звернення: 05.03.2018).

206. Сенат Польщі визнав Волинську трагедію “етнічною чисткою з ознаками геноциду”. *Тиждень UA*. URL: <http://tyzhden.ua/News/82685> (дата звернення 05.03.2018).
207. Сенат Польщі натякнув на “геноцид” у Волинській трагедії. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2013/06/20/126540/> (дата звернення 05.03.2018).
208. *Серєда В.* Маршем через Перемишль нас відправили на кордон зі СРСР. Вголос. URL: http://vgolos.com.ua/articles/volodymyr_sereda_marshem_cherez_peremyshl_nas_vidpravyly_na_kordon_iz_srsr_210764.html?print (дата звернення: 21.03.2018).
209. *Серєда В.* Пам’ятнику о. М. Вербицькому у Львові бути!.. *Інформаційний бюлетень Об’єднання товариств депортованих українців “Закерзоння” (Львів)*. 2015. № 26. С. 1–2.
210. *Смоленський П.* Похорон різуну / Пер. з пол. А. Бондаря. Київ: “Наш час”, 2007. 152 с.
211. Соловйов В. Виступ президента України в селі Павлівка з нагоди 60-річчя волинської трагедії. Укрінформ. URL: <http://photo.ukrinform.ua/ukr/current/photo.php?id=36947> (дата звернення: 02.03.2018).
212. Спільна заява Президентів України й Республіки Польща “До порозуміння і єднання” від 21.05.1997. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/616_005 (дата звернення 02.03.2018).
213. *Сподарик Г.* Звеличчування. Історія. *Наше слово (Варшава)*. 2015. 23 серпня. № 34. URL: <http://www.nasze-slowo.pl/zvelichuvannya/> (дата звернення: 27.02.2018).
214. *Студня Н.* Шевченківське свято в Музеї Михайла Грушевського у Львові зібрала аншлаг. URL: <http://photo-lviv.in.ua/shevchenkivske-svyato-v-muzeji-myhajla-hrushevskoho-u-lvovi-zibralo-anshlah/> (дата звернення: 17.02.2018).
215. Сьогодні минає 70 років від початку антиукраїнської акції “Вісла”. URL: <https://www.unian.ua/society/1899476-sogodni-minae-70-rokiv-vid-pochatku->

- antiukrajinskoji-aktsiji-visla.html (дата звернення: 17.02.2018).
216. Там, на Лемківщині, наші місця святі” . *Голос Самбірщини (Самбір)*. 2004. 27 лютого. № 17 (932). С. 1.
217. *Терещук Г.* Депортовані з Польщі у 1940-х роках українці не отримали матеріальної компенсації. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27653787.html> (дата звернення: 21.03.2018).
218. *Терещук Г.* Польсько-українські відносини ніколи не були двосторонніми – *Ярослав Грицак*. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28911390.html> (дата звернення: 04.04.2018).
219. *Терещук Г.* У Польщі зруйнований хрест за загиблими українцями. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1617954.html> (дата звернення 01.03.2018);
220. У Луцьку освятили нижній храм церкви Холмської ікони. URL: <http://www.volynnews.com/news/society/u-lutsku-osviatyly-nyzhniy-khram-tserkvy-kholmskoji-ikony/> (дата звернення: 17.02.2018).
221. У Львові існує унікальний домашній музей лемківської різьби та писанки. *Zaxidnet*. URL: <http://zaxid.net/news> (дата звернення: 17.02.2018).
222. У місті розробили екскурсійний маршрут “Лемківські місця Львова. URL: <http://www.032.ua/news/362080> (дата звернення: 09.02.2018).
223. У Польщі пояснили відмову фінансувати заходи до 70-річчя операції “Вісла”. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2215847-u-polsi-roasnili-vidmovu-finansuvati-zahodi-do-70ricca-operacii-visla.html> (дата звернення: 13.03.2018).
224. У Польщі розпочався фестиваль “Лемківська Ватра”. *Еспресо*. URL: https://espreso.tv/news/2017/07/23/u_polschi_rozpochavsya_festyval_quotlemkivska_vatraquot (дата звернення: 06.03.2018).
225. У Тернополі освятили лемківську церкву. URL: <http://lemky.lviv.ua/?p=4789#more-4789> (дата звернення: 17.02.2018).
226. Україніка в польській пресі. *Наше слово (Варшава)*. 1991. 17 березня. № 11 (1756). С. 2.
227. Українське серце Любліна – церква Різдва Богородиці. URL:

- https://risu.org.ua/ua/relig_tourism/religious_region/56177/ (дата звернення: 16.02.2018).
228. Українське Товариство. URL: <http://www.ukr-tov.pl/ua/> (дата звернення: 09.02.2018).
229. Українські організації й релігійні громади в Польщі. URL: <http://naszwybir.pl/ukrayinski-organizatsiyi-religijni-gromady-v-polshhi/> (дата звернення: 09.02.2018).
230. Федина С. Презентація центру “Пограниччя”. URL: <https://issuu.com/sofiyafedyna/docs/> (дата звернення: 09.02.2018).
231. Фестиваль “Дзвони Лемківщини” відбудеться на Монастирищині 3–4 серпня. TV–4. URL: <http://tv4.te.ua/festyval-dzvony-lemkivshchyny-vidbudetsia-na-monastyryshchyni-3-4-serpnia/> (дата звернення: 06.03.2018)
232. Фото. Варшава, 28 лютого 1991 р. перед входом до резиденції примаса. *Наше слово (Варшава)*. 1991. 31 березня. № 13 (1758). С. 8.
233. Фундація Духовної Культури Пограниччя. Про нас. URL: <http://fkdp.pl/uk/ofundacji> (дата звернення: 09.02.2018).
234. Чех М. Зустріч владика Івана Мартиняка. *Наше слово. Український тижневик (Варшава)*. 1991. 20 січня. № 3 (1748). С. 1, 5.
235. Шкіль нагадує Олійнику, що відкриття меморіалу загиблим українцям у селі Павлокома в Польщі зривається через недофінансування. URL: https://zik.ua/news/2005/10/28/shkil_nagaduie_oliynyku_shcho_vidkryttya_memorialu_zagyblum_ukraintsyam_u_seli_22998 (дата звернення 28.02.2018).
236. Шот М. Сумна дата. “Не забудем-покла жити будем”. Урядовий кур’єр. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/news/ne-zabudem-poklya-zhiti-budem/> (дата звернення 25.04.2018.)
237. Щур М. “З Варшавою треба розмовляти” – Бердиховська. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27887551.html> (дата звернення: 05.03.2018).
238. “100 львів’яни відсвяткували Спаса в Польському Ярославі. URL: https://zik.ua/news/2008/08/20/100_lvivyany_vidsvyatkuvaly_spasa_u_polsk

- omu_yaroslavi_147428 (дата звернення: 16.02.2018).
239. 70 років від початку операції “Вісла”: українців перевозили в брудних вагонах разом із худобою. Вголос. URL: http://vgolos.com.ua/news/70_rokiv_vid_pochatku_operatsii_visla_ukraintsiv_perevozyly_u_brudnyh_vagonah_razom_iz_hudoboyu_262678.html (дата звернення: 12.03.2018).
240. Bezczelne żądania Związku Ukraińców w Polsce. *Myśl Polska*. (Warszawa). 2007. 25 lutego. № 8 (1624). S. 3.
241. *Boltryk M.* Wypędzenia nie były konieczne. *Przegląd Prawosławny*. (Białystok) 2007. lipiec. № 7 (265). URL: http://www.przegladprawoslawny.pl/articles.php?id_n=1532&id=8 (дата звернення 20.03.2018).
242. Bractwo Młodzieży Prawosławnej Diecezji Lubelsko-Chełmskiej. URL: <http://www.bmplublin.pl/index.php> (дата звернення: 09.02.2018).
243. *Daniec M.* Orłęta na zgodę. Remanent polsko-ukraiński. *Polityka* (Warszawa). 1999. 15. 05. Nr. 20 (2193). URL: <http://www.lwow.com.pl/g4.htm> (дата звернення: 26.02.2018).
244. *Deska A.* Zło złem. *Kurier galicyjski. Niezależne pismo Polaków na Ukrainie*. (Stanisławów, Lwów). 2017. 28 kwietnia–15 maja. № 8 (276). S. 3.
245. EuromaidanWarszawa. Działamy razem na rzecz Eurointegracji Ukrainy. Про нас. URL: <http://www.euromaidanwarszawa.com/about/> (дата звернення: 09.02.2018).
246. Fundacja “Nasz Wybór”. Ukraiński Dom w Warszawie. URL: <https://ukrainskidom.pl/przykladowa-strona/fundacja-nasz-wybor/> (дата звернення: 09.02.2018).
247. *Gorczyca A.* Nowa odsłona sporu polsko-ukraińskiego. Wiadomości z Rzeszowa. Gazeta Wyborcza. URL: http://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/1,34962,6565623,Nowa_odslona_sporu_polsko_ukrainskiego.html (дата звернення 01.03.2018).
248. *Haczek Z.* 27. FilmFestival Cottbus: Muzeum Migracji w przyczepie? Tak! I jeszcze zrobiło sobie tu przystanek. Gazeta Lubuska. URL:

- <http://www.gazetalubuska.pl/kultura/a/27-filmfestival-cottbus-muzeum-migracji-w-przyczepie-tak-i-jeszcze-zrobilo-sobie-tu-przystanek,12663766/> (дата звернення: 06.03.2018).
249. Historia: Chełm – św. ap. Jana Teologa. URL: http://www.lublin.cerkiew.pl/parafie.php?id_n=5&id=377&type=history (дата звернення: 16.02.2018).
250. Interpelacja nr 19220 do ministra kultury i dziedzictwa narodowego w sprawie odsłonięcia pomnika ku czci poległych w latach 1942–1947 oraz społeczności ukraińskiej, która zginęła w trakcie pacyfikacji dokonanej przez 2. Samodzielny Batalion Operacyjny KBW w dniu 6 kwietnia 1945 r. we wsi Gorajec. URL: <http://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=33EF6F9D> (дата звернення 01.03.2018).
251. *Kamieniecki M.* Ukraiński obelisk w Gorajcu. Radio Maryja. URL: <http://www.radiomaryja.pl/bez-kategorii/ukrainski-obelisk-w-gorajcu/> (дата звернення 01.03.2018).
252. *Koprowski M. A.* Akcja „Wisła”. Krwawa wojna z OUN-UPA. Zakrzewo: Wydawnictwo Replika, 2016. 380 s.
253. *Kowal P.* Potępiamy i prosimy o potępienie. *Rzeczpospolita* (Warszawa). URL: <http://www.rp.pl/Felietony/170429221-Pawel-Kowal-Potepiamy-i-prosimy-o-potepienie.html#ap-1> (дата звернення 19.03.2018).
254. *Kulińska L.* Pytanie otwarte dotyczące przyczyn i konieczności realizacji „Operacji Wisła”. (zagadnienia sygnalizowane w źródłach 1944–46, które IPN powinien jeszcze szczegółowo przebadac). *Na rubieży. Czasopismo historyczny-publicystyczne* (Wrocław). 2007. № 91. S. 19–22.
255. Ludzie Folkowiska. Stowarzyszenie Folkowisko. URL: <http://folkowisko.gorajec.info/przykladowa-strona/> (дата звернення: 06.03.2018).
256. *Matusz J., Nieśpiał T.* Zniszczono pomnik UPA. *Rzeczpospolita*. URL: <http://www.rp.pl/artykul/297267-Zniszczono-pomnik-UPA-.html> (дата звернення 01.03.2018).
257. Nowa książką Krzysztofa Ziemca – Wysiedleni. Akcja „Wisła” 1947. Do

- Rzeczy.pl. URL: <https://dorzeczy.pl/kraj/45555/Nowa-ksiazka-Krzysztofa-Ziemca-Wysiedleni-Akcja-Wisla-1947.html> (дата звернення: 22.03.2018).
258. Odpowiedź ministra kultury i dziedzictwa narodowego na interpelację nr 19220 w sprawie odsłonięcia pomnika ku czci poległych w latach 1942–1947 oraz społeczności ukraińskiej, która zginęła w trakcie pacyfikacji dokonanej przez 2. Samodzielny Batalion Operacyjny KBW w dniu 6 kwietnia 1945 r. we wsi Gorajec. URL: <http://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=3084C5A0> (дата звернення 01.03.2018).
259. *Ostromęcki J.* Kto zabił Świerczewskiego. *Historia. Do Rzeczy. Miesięcznik Lisickiego.* (Warszawa). 2017. maj. № 5(51). S. 19–21.
260. Otwarcie Galerii Sztuki w Dzwonnicy przy gorajeckiej cerkwi. Stowarzyszenie Folkowisko. URL: <http://folkowisko.gorajec.info/otwarcie-galerii-sztuki-w-dzwonnicy-przy-gorajeckiej-cerkwi/> (дата звернення: 06.03.2018)
261. “Pamięć o akcji “Wisła” powinna łączyć Polaków i Ukraińców”. Interia. URL: http://m.interia.pl/nowa-historia/news,nId,2386271#utm_source=fb&utm_medium=fb_share&utm_campaign=fb_share&iwa_source=fb_share (дата звернення 19.03.2018).
262. Parafia Prawosławna pw. św. Metropolity Piotra (Mohyły) w Lublinie dla ukraińskiej społeczności prawosławnej. URL: <http://www.chrestovozd.harazd.net/indexpl.html> (дата звернення: 16.02.2018).
263. Paweł Smoleński – “Syrop z piołunu. Wygnani w akcji “Wisła” – recenzja. URL: <https://histmag.org/Pawel-Smolenski-Syrop-z-piolunu.-Wygnani-w-akcji-Wisla-recenzja-15933> (дата звернення: 22.03.2018).
264. *Pisuliński J.* Akcja specjalna “Wisła” *Biuletyn IPN. Pismo o najnowszej historii Polski* (Warszawa). 2017. kwiecień. № 4 (137). S. 44–53.
265. Pojednanie przez trudną pamięć. Wołyń 1943. Поєднання через важку пам’ять. Волинь 1943. Reconciliation through Difficult Remembrance. Volhynia 1943 / pod red. A. Zińczuk. Lublin: Stowarzyszenie “Panorama Kultur”, 2012. 400 s.
266. *Poliszczuk W.* Operacja “Wisła” – fakty historyczne i polityka. *Myśl Polska*.

- (Warszawa). 2007. 11 marca. № 10 (1626). S. 6.
267. *Popek L.* Pamięć o Wołyniu i Małopolsce Wschodniej. *Biuletyn IPN. Pismo o najnowszej historii Polski* (Warszawa). 2017. kwiecień. № 4 (137). S. 35–43.
268. Porządkujemy cmentarze. Stowarzyszenie Folkowisko. URL: <http://folkowisko.gorajec.info/porzadkujemy-cmentarze/> (дата звернення: 06.03.2018).
269. Prof. Stryjek: Akcja “Wisła” to czystka etniczna przeprowadzona przez państwo polskie wobec własnych obywateli. *Dzieje. PL. Portal Historyczny*. URL: <http://dzieje.pl/aktualnosci/prof-stryjek-akcja-wisla-czystka-etniczna-przeprowadzona-przez-panstwo-polskie-wobec> (дата звернення: 16.03.2018).
270. *Radziwinowicz W.* Zapłaćcie za akcję “Wisła”. *Gazeta Wyborcza* (Warszawa). 2007. 31 stycznia. URL: <http://wyborcza.pl/1,75399,3886110.html> (дата звернення 20.03.2018).
271. *Rosolak M.* Akcja na modłę Stalina *Historia. Do Rzeczy. Miesięcznik Lisickiego*. (Warszawa). 2017. maj. № 5(51). S. 12–13.
272. *Rozesłańska M.* Operacja “Wisła” zakończyła banderowskie ludobójstwo. *Myśl Polska*. (Warszawa). 2017. 26 marca-2 kwietnia. № 13–14 (2129/30). S. 4.
273. Rys historyczny. URL: <http://www.klasztorjableczna.pl/> (дата звернення: 16.02.2018).
274. *Skaradziński B.* *Uwaga na Wschód*. Warszawa: Biblioteka “Więzi” Tom 198, 2007. 264 s.
275. *Smoleński P.* “Syrop z piołunu. Wygnani w akcji “Wisła””. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2017. 224 s
276. *Stańczyk T.* UPA kontra Polacy. *Historia. Do Rzeczy. Miesięcznik Lisickiego*. (Warszawa). 2017. maj. № 5(51). S. 16–18.
277. Stowarzyszenie Społeczno-Kulturalne Polska-Ukraina w Poznaniu. O nas. URL: <http://www.poznajsasiada.org/o-nas> (дата звернення: 09.02.2018).
278. TonZ Kronika “Bieszczad”. URL: <http://www.tonzbieszczadzki.pl/kronika.htm> (дата звернення: 06.03.2018).
279. UE sfinansuje remont Domu Ukraińskiego w Przemysłu i budowę Domu Polskiego

- we Lwowie. URL: <http://www.polukr.net/blog/2017/10/ue-sfinansuje-remont-domu-ukrainskiego-w-przemyslu-budowe-domu-polskiego-lwowie/> (дата звернення: 09.02.2018).
280. *Umięcka A.* Wystawa Line/Linia/Лінія – lustrzane odbicia polskich i ukraińskich historii. Portal Miasta Gdańska. URL: <http://www.gdansk.pl/wiadomosci/Wystawa-Line-Linia-w-ECS,a,91948> (дата звернення: 06.03.2018).
281. *Wilk E.* Folkowisko w Gorajcu. Kto za tym stoi?. Tygonik Sanocki. URL: <https://tygodniksanocki.pl/2017/08/21/folkowisko-w-gorajcu-kto-za-tym-stoi/> (дата звернення: 06.03.2018).
282. *Wojciechowski M.* Przeprzić za akcję „Wisła”. *Gazeta Wyborcza(Warszawa)*. 2007. 30 marca. URL: <http://wyborcza.pl/1,75399,4025241.html> (дата звернення 20.03.2018).
283. Współczesny stan Prawosławnej Diecezji Lubelsko-Chełmskiej Prawosławna Diecezja Lubelsko-Chełmska. URL: <http://www.lublin.cerkiew.pl/page.php?id=151> (дата звернення: 09.02.2018).
284. Z prof. Janem Pisulińskim, badaczem akcji „Wisła” rozmawia Piotr Włoczyk. *Zbrodnia „Wisła” Historia Do Rzeczy. Miesięcznik Lisickiego. (Warszawa)*. 2017. maj. № 5(51). S. 8–11.
285. Żeński Monaster pw. Opieki Matki Bożej. URL: <http://lublin.cerkiew.pl/page.php?id=243> (дата звернення 16.02.2018).
286. *Ziemię K.* Wyszczepieni. Akcja Wisła 1947. Poznań: Wydawnictwo: Zysk i S-ka, 2017. 280 s.
287. *Ziętal N.* Ogłoszony pomnik ofiar UPA. Nowiny 24. URL: <http://www.nowiny24.pl/wiadomosci/przemysl/art/6020041,ogolocony-pomnik-ofiar-upa,id,t.html#> (дата звернення: 05.03.2018).
288. Związek Ukraińców w Polsce. Об’єднання Українців у Польщі. Informacja o stowarzyszeniu. URL: http://www.zup.ukraina.com.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=1&Itemid=2 (дата звернення: 09.02.2018).

1.7. Нормативно-правові документи

289. Всеобщая декларация прав человека (рос/укр). Принята и провозглашена в резолюции 217 А (III) Генеральной Ассамблеи от 10.12. 1948 года. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_015 (дата звернення 06.04.2018).
290. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_200 (дата звернення 07.04.2018).
291. Закон України № 314–VII “Про правовий статус та вшанування пам’яті борців за незалежність України у XX столітті” від 9.04.2015. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/314-19> (дата звернення 05.03.2018).
292. Конвенція про статус біженців (укр./рос.). Офіційний переклад. ООН; Конвенція, Міжнародний документ, Коментар від 28.07.1951. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_011/page (дата звернення 06.04.2018).
293. Угода між Урядом України й Урядом Республіки Польща про збереження місць пам’яті й поховання жертв війни та політичних репресії від 21.03.1994. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/616_014 (дата звернення: 26.02.2018).
294. Postanowienie TK z dnia 28 listopada 2001 r. (SK 5/01). URL: <https://prawo.money.pl/orzecznictwo/trybunal-konstytucyjny/postanowienie;z,dnia;2001-11-28,sk,5,01,1115,orzeczenie.html> (дата звернення 06.04.2018).
295. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 12 lipca 2013 r. w sprawie uczczenia 70. rocznicy Zbrodni Wołyńskiej i oddania hołdu Jej ofiarom. Monitor Polski. 2013. Poz. 606. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP20130000606> (дата звернення 05.03.2018).
296. Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 3 sierpnia 1990 r. w sprawie akcji „Wisła”. URL http://ksi.home.pl/archiwaprzelomu/obrazy/AP-6-1-1-30_44.PDF (дата звернення 07.04.2018).

1.8. Енциклопедичні та довідкові видання

297. Ілюшин І. Польський комітет національного визволення. Енциклопедія Історії України / за ред. В. Смолія. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Polskyj_komitet (дата звернення 06.04.2018).
298. Словник української мови: в 11 томах. Київ: “Наукова думка”, 1975. Т. 6. 832 с.
299. Словник української мови: в 11 томах. Київ: “Наукова думка”, 1976. Т. 7. 723 с.
300. *Svarauskas A.* Union des Nationalités. International Encyclopedia of The First World War. URL: http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/union_des_nationalites (дата звернення 06.04.2018).

II. ЛІТЕРАТУРА

301. *Аркуша О.* Форми взаємодії держави й суспільства в українських регіонах у складі монархії Габсбургів. *Аркуша О., Кондратюк К., Мудрий М., Сухий О.* Час народів. Історія України XIX століття. Навчальний посібник / За заг ред. М. Мудрого. Львів: Літопис, 2016. С. 58–64.
302. *Аркуша О., Мудрий М.* Русофільство в Галичині XIX–на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд. Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 1999. Вип. 34. С. 231–268.
303. *Ассман Я.* Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность у высоких культурах древности / Пер. с нем. М. Сокольской. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 363 с.
304. *Байкеніч Д.* Державна фінансова допомога українським переселенцям із Польщі, розселеним у східних областях УРСР у 1945–1947 рр. *Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи:* Зб. мат. Всеукр. наук.-практ. конф., 20 травня 2011 р. / За заг. ред. С. Дегтярьова. Суми: СумДУ, 2011. Ч.1. С. 47–50;

305. *Байкеніч Д.* Кількість та місця розселення депортованих українців Польщі в східних областях УРСР (др. пол. 1940-х рр.). *Народознавчі зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2013. Вип. 2 (110). С. 231–237.
306. *Бекяшев Д., Иванов Д.* Международно-правовое регулирование вынужденной и трудовой миграции. Москва: Проспект, 2014. 392 с.
307. *Белей Л.* “Русинський” сепаратизм: націєтворення in vitro. Київ: Темпора, 2017. 392 с.
308. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва: Медиум, 1995. С. 278. URL: <http://socioline.ru/pages/p-berger-t-lukman-sotsialnoe-konstruirovanie-realnosti> (дата звернення 21.04.2018).
309. *Беспмятных Н.* Границы и пограничья: подходы, понятия, перспективы. Минск: РИВШ, 2012. 206 с.
310. *Бетлій О., Дуса К.* Усе про ідентичність. *Міжкультурний діалог. Том 1: Ідентичність*. Київ: Дух і Літера, 2009. 464 с.
311. *Бистрицький Є.* Поняття ідентичності. Ідентичність і спільнота. *Бистрицький Є., Пролєєв С., Білий О., Національна ідентичність і громадянське суспільство*. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 11–33.
312. *Білий О.* Національна ідентичність та політична влада. *Бистрицький Є., Пролєєв С., Білий О., Національна ідентичність і громадянське суспільство*. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 77–95.
313. *Боднар Г.* “Там було добре й тут є непогано жити”: особливості історичної пам’яті українців переселених із Польщі. *Україна–Польща: історична спадщина й суспільна свідомість*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2007. Вип.2: Депортація 1944–1951. С. 20–36.
314. *Боднар Г.* Львів. Щоденне життя міста очима переселенців зі сіл (50–80-ті роки ХХ ст.). Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. 340 с.
315. *Боднарчук Ю.* Шлях розпачу й надії. Соціально-економічні умови депортації та розселення на Тернопільщині українців із Польщі. Тернопіль: “Економічна думка ТНЕУ”, 2012. 331 с.

316. *Боляновський А.* Депортації як чинник впливу на розвиток українсько-польських відносин у 1944–45 рр. *Україна – Польща: історична спадщина й суспільна свідомість*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. Вип. 2: Депортації 1944–1951. С. 54–71.
317. *Боратынский С.* Дипломатия периода Второй мировой войны. Международные конференции 1941–1945 годов / Пер. с пол. Д. Томашевского. Москва: Издательство иностранной литературы, 1959. 354 с.
318. *Борисенко В.* Основна господарська діяльність. *Холмщина й Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження* / Борисенко В., Вишнеvsька Г., Гаврилюк Ю. Київ: Родовід, 1997. С. 103–115.
319. *Бурдьє П.* Биографическая иллюзия. *Журнал “Интер”. “ИНТЕРакция. ИНТЕРвью. ИНТЕРпретация”*. Москва: Институт социологии Российской академии наук, 2002. № 1. С. 75–83.
320. *В'ятрович В.* Друга польсько-українська війна 1942–1947 / Вид. 2-е, доп. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2012. 368 с.
321. *Верменич Я.* Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей* / Гол. ред. В. Смолій, відп ред. Я. Верменич. Київ: Інститут історії України НАН України 2012. Вип. 6. С. 67–91.
322. *Вертлецька Н.* Особливості переселення українців із Польщі в Україну у 1944–1947 рр. *Українці Холмщини й Підляшшя: історична доля, духовна й матеріальна культура впродовж віків: Зб. наук. праць*. Луцьк: ВАТ “Волинська обласна друкарня”, 2010. Т. 2. С. 224–232.
323. *Виноградська Г.* Депортація українців із Польщі 1944–1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей депортованих). *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Харків: ТОВ “НТМТ”, 2008. Вип. 11–12: Усна історія в соціально-гуманітарних студіях. С. 243–250.

324. *Виноградська Г.* Маркери “малої батьківщини” в спогадах переселенців 1944–1947 рр. з Надсяння та Холмщини. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Культурологія”*. Острог, 2011. Вип. 7. С. 407–413.
325. *Вояковський Д.* *Ментальні кордони в Європі без кордонів* / Пер. з пол. В. Саган. Київ: Ніка-Центр, 2012. 320 с.
326. *Гавришко М.* Чоловіки, жінки й насильство в ОУН та УПА в 1940–1950-х рр. *Український історичний журнал*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. Вип. 4. (№ 529). С. 89–107.
327. *Гальчак Б.* Проблеми національної ідентичності лемків у Польщі. “*Етнічна історія народів Європи*”. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2008. Вип. 26. С. 21–28.
328. *Герман Дж.* Психологічна травма та шлях до видужання: наслідки насильства – від знущань у сім’ї до політичного терору / Дж. Герман; перекл. О. Лизак, О. Наконечна, О. Шлапак. Львів: Видавництво Старого Лева, 2015. 416 с.
329. *Голдак Т.* Західний форtpост державності: національно-культурне життя українців Перемишля напередодні Першої світової війни. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2009. Вип. 18: Західно-українська народна республіка: До 90-річчя утворення. С. 170–174.
330. *Голик Р.* Культурна пам’ять і Східна Європа: писемна культура та формування суспільних уявлень у Галичині. Львів: Інститут українознавства імені Івана Крип’якевича НАН України, 2015. 424 с.
331. *Гонтар Т.* Українські переселенці з Польщі в умовах тоталітарного режиму. *Polska i Ukraina po II wojnie światowej* / Pod red. W. Bonusiaka. Rzeszów: WSP, 1998. S. 175–185.
332. *Горленко В.* Господарська діяльність. Землеробство. Знаряддя праці. Поділля: історико-етнографічне дослідження / За ред. Л. Артюх, В. Наулко, З. Болтарович. Київ: Видавництво Незалежного культурного центру “Доля”, 1994. С. 84–99.

- 332 а . *Горний М.* Українська інтелігенція Холмщини та Підляшшя в ХХ ст. Львів, 2002. 162 с.
333. *Гриценко О.* Пам'ять місцевого виробництва: Ватутіне, “наймолодше місто Черкащини”. Проект Юрбас: спроба реконструкції URL: <http://uamoderna.com/md/hrytsenko-pamyat-misto-vatutine> (дата звернення: 17.02.2018).
334. *Грицковян Я.* До історії просвітницького руху в Перемишлі. *Перемишль і черемиська земля протягом віків* / За ред. С. Заброварного. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Польщі. (м. Перемишль, 24–25 червня 1994 р.) Перемишль, Львів, 1996. С. 223–232.
335. *Грінченко Г.* Авто(біографічне) інтерв'ю в усно історичних дослідженнях: до питання про теорію наративного аналізу. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Харків: ТОВ “НТМТ”, 2008. Випуск 11–12: Усна історія в соціально-гуманітарних студіях. С. 59–76.
336. *Грінченко Г.* Колективна (соціальна) пам'ять: критика теорії та методу дослідження. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Харків: ТОВ “НТМТ”, 2009. Випуск 13–14: Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи. С. 11–24.
337. *Грінченко Г.* Усні “історії життя” й текстуальні форми репрезентації біографічних структур: Ф. Шутце. *Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти*. Харків: “НТМТ”, 2012. С. 55–65.
338. *Губанов О.* Державні розрахунки з депортованим українцями Південної України за залишені ними в Польщі посіви й сільськогосподарські продукти (1944–1947 рр.). *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць. Київ, 2010. Вип. 38. С. 83–92.
339. *Губанов О.* Проблема забезпечення житлом українського населення, депортованого з Польщі в південну Україну в 1944–1945 роках. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць. Київ, 2010. Вип. 36. С. 87–95.

340. Губанов О. Розселення українського населення депортованого з Польщі в Херсонську область в 1944–1945 рр. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць. Київ, 2010. Вип. 31. С. 118–125.
341. Гуль М. Феномен пограниччя: соціокультурний аспект. Національний університет “Острозька академія” (Острог). URL: <http://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/1354> (дата звернення 21.04.2018).
342. Гапон Н. Гендер у гуманітарному дискурсі: філософсько-психологічний аналіз. Львів: Літопис, 2006. 309 с.
343. Дашкевич Я. Дискусійні питання довкола акції “Вісла”. Депортації українців і поляків: кінець 1939–початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / Упор. Ю. Сливка: Львів: Інститут українознавства імені Івана Крип’якевича НАН України, 1998. С. 24–28.
344. Депортації українців і поляків: кінець 1939–початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / Упор. Ю. Сливака: Львів: Інститут українознавства імені Івана Крип’якевича НАН України, 1998. 132 с.
345. Джадт Т. “Места памяти” Пьера Нора: Чьи места? Чья память?. *Империя и нация в зеркале исторической памяти. Сборник статей*. Москва: Новое издательство, 2011. С. 45–74.
346. Диалоги со временем: пам’ять о прошлом у контексте истории / Под ред. Л. Репиной. Москва: Кругъ, 2008. 800 с.
347. Добренъков В., Кравченко А. История зарубежной социологии. Москва: ИНФРА-М, 2004. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/dobr/09.php (дата звернення 21.04.2018).
348. Дрозд Р. Депортації та розселення українців чинник асиміляції. *У пошуках правди про операцію “Вісла”*. Збірник доповідей і матеріалів конференції, присвяченій операції “Вісла” / Упор. М. Козак. Перемишль: ОУП, 1998. С. 11–18.
349. Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. Київ: Основи, 1999. 903 с.

350. *Еліас Н.* Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження / Пер. з нім. О. Логвиненко. Том I-II. Київ: Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. Том I: Зміни поведінки у світських верхніх прошарках Західної Європи. 669 с.
351. *Єкельчик С.* Імперія пам’яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ: Критика, 2008. 303 с.
352. *Живіцька І.* Мовна картина світу. Філологічні студії. Кривий Ріг: Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ “Криворізький національний університет”, 2010. № 4. С. 20–25.
353. Жінки Центральної та Східної Європи в Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства / за нук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. Київ: ТОВ “Арт-книга”, 2015. 336 с.
354. *Заброварний С.* Перші діячі українського національного відродження в Перемишлі. *Перемишль і черемиська земля протягом віків* / За ред. С. Заброварного. Збірник наукових праць та матеріалів Міжнародної наукової конференції Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Польщі. (м. Перемишль, 14–15 листопада 1998). Перемишль, Львів: Інститут українознавства імені Івана Крип’якевича НАН України, 2001. Том. 2: Видатні діячі Перемищини. С. 9–19.
355. *Зайцев О.* Вибори 1922 року в Західній Україні. *Україна модерна*. Львів: Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 1999. № 2–3. С. 194–205.
356. *Замятин Д.* Культура и пространство: моделирование географических образов. Москва: Знак, 2006. 488 с.
357. Зарицький Т. Парадигма прикордоння й центрально-периферійні підходи. *Україна Модерна*. Львів: Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 2011. Число 18: Пограниччя-окраїни-периферії. С. 79–99.

358. *Иванова Е.* О гендерных особенностях памяти. *Гендерные исследования.* Харьков: Харьковский центр гендерных исследований, 1999. № 3 (2). С. 242–252.
359. *Льюшин І.* Українська Повстанська Армія й Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. 399 с.
360. *Ісаєвич Я.* Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2003. Т. 10: Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння його відлуння та наслідки. Дослідження, документи, спогади. С. 4–58.
361. *Кабачій Р.* Пограниччя як типова територія для проведення депортаційних акцій. *Dziedzictwo polsko-ukraińskie. The polish-ukranian heritage /* Pod red. S. Chazbijewicza, M. Melnyka, K. Szulborskiego. Olsztyn: Instytut Nauk Politycznych Uniwersytetu Warmińsko-Warmińskieigo w Olsztynie, 2006. Tom. 2. S. 411–430.
362. *Кабачій Р.* Проблема переселення українців із Польщі до УРСР в 1944–1946 та 1951 роках у сучасній публіцистиці. URL: <http://lemky.com/index.php?newsid=72> (дата звернення 07.03.2018).
363. *Калищук О.* Фільм “Червоний”: історична реальність сучасного кіно. *Historians.* URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka>
364. *Канпелер А.* “Поверх кордону” концепція прикордоння як об’єкт дослідження. *Україна Модерна.* Львів: Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 2011. Число 18: Пограниччя-окраїни-периферії. С. 48–53.
365. *Карут Т.* Травма, время и история. *Травма: пункты.* Сборник статей / Сост. С. Ушакин, Е. Трубина. Москва: Новое литературное обозрение, 2009. С. 561–581.
366. *Качмар В, Савчак В.* Громадське й політичне життя в Перемишлі між двома світовими війнами. *Перемишль. Західний бастион України. Збірник*

- матеріалів до історії Перемишля й Перемиської землі.* / За ред. Б. Загайкевича. Нью-Йорк, Філадельфія: Перемиський видавничий комітет, 1961. С. 163–174.
367. Киридон А. Музей як інституція пам'яті. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини* / Гол. ред. Л. Аліксієвець. 2015. Вип. 16. Ч. 1. С. 193–200.
368. Кисла Ю. Український голод 1932–1933 років на екрані: осмислення страждання. *Україна Модерна*. URL: <http://uamoderna.com/md/kyslaholodomor-in-films> (дата звернення 29.03.2018).
369. Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело*. Збірник наукових статей / За ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Харків: Торгсінг плюс, 2010. С. 171–191.
370. Кісь О. Українки в ГУЛАГУ: вижити значить перемогти. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. 288 с.
371. Клименкова Т. Феминистские стратегии интервьюирования и анализа данных. По страницам статьи М. Девулт. *Возможности использования качественной методологии в гендерных исследованиях. Материалы семинаров* / Под ред. к.ф.н. М.Мальшевой. Москва: МЦГИ, 1997. 134 с.
372. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення в ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. Львів: Літопис, 2012. 608 с.
373. Козловский В. Фигуративная социология Норберта Элиаса. *Журнал социологии и социальной антропологии*. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет, Социологический институт Российской Академии Наук, Социологическое общество им. М. М. Ковалевского, 2000. Том 3. № 3. С. 40–66.
374. Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону 1941–1951 рр. Львів: Каменярь, 1998. 223 с.

375. *Колосок Т.* Феномен соціокультурної ідентичності в контексті міжкультурної взаємодії: (крізь призму українсько-чеських культурних зв'язків). Луцьк: Вежа-Друк, 2014. 194 с.
376. *Кондратюк К., Леськів М.* Україна: Західні землі: 1944–1953. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2011. 104 с.
377. *Коник А.* “Історична пам'ять” та “політика пам'яті” в епоху медіа культури. *Вісник Львівського університету. Серія журналістики.* Львів, 2009. Вип. 32. С. 153–163.
378. *Костенко Н., Іванов В.* Досвід контент-аналізу: моделі та практики. Київ: Центр вільної преси, 2003. 200 с.
379. *Крамар Ю.* Особливості депортаційно-переселенських процесів із Польщі до південних регіонів України у 1944–1947 рр. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри.* Зб. наук. праць III Міжнародної наукової конференції, 15–16 квіт. 2011 р., Одеса / Відп. ред. М. І. Михайлуца. Одеса: Мін-во освіти й науки, молоді та спорту України; Інститут історії України НАНУ; Національна спілка краєзнавців України; Одеський національний морський університет, ВМВ, 2011. С. 114–119.
380. *Кубійович В.* Українці в Генеральній Губернії 1939–1941: Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1975. 664 с.
381. *Лисенко О.* Дослідження історії Другої світової війни в сучасній Україні: основні тенденції та перспективи. *Український історичний журнал.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. № 4. С. 165–194.
382. *Лисенко О.* Українсько-польський конфлікт. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Київ: Інститут історії НАН України, 2007. № 16. С. 384394.
383. Ложные воспоминания: можно ли быть уверенным у том, что случилось вчера. По материалам: “How False Memory Changes What Happened Yesterday”/ *Scientific American.* URL: <https://monocler.ru/lozhnyie-vospominaniya/> (дата звернення 30.03.2018).

384. Любовець О. Національна пам'ять в Україні: регіональний аспект. Національна та історична пам'ять. Київ: Інститут національної пам'яті, Стилос, 2013. Випуск 6. С. 117–125.
385. Любчик І. Етнополітичні процеси на Лемківщині наприкінці ХІХ–30-х роках ХХ століття: проблема національного самоусвідомлення. Івано-Франківськ: "Тіповіт", 2009. 213 с.
386. Магочі П.-Р. Карпатська Русь: міжетнічне співіснування без насилля. URL: <http://historians.in.ua>. (дата звернення: 11.04.2018).
387. Магочій П.-Р. "Я русин был, есмь и буду...". Виступи на Світових конгресах русинів / Передм. В. Падяка. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2005. 68 с.
388. Магочій П.-Р. Народ нивыдкы. Ілюстрована історія Карпаторусинов. Ужгород: Выдательство В. Падяка, 2007. 120 с.
389. Макар Ю. Холмщина в роки німецької окупації. *Україна-Польща: важкі питання*. Варшава, 26–28 квітня 2005 року. Варшава, 2006. Т. 10: Матеріали ХІ міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". С. 199–232.
390. Макар Ю. Холмщина й Підляшшя в першій половині ХХ століття. Історико-політична проблематика. Львів: Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2003. 88 с.
391. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Чернівці: Букрек, 2011. Т. 1: Дослідження. 880 с.
392. Макарчук В. Депортации и трансферты населения: зло или неизбежное зло. *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований*. Москва: "Мосполиграф", 2012. № 1(4). С. 107–112
393. Макарчук В. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною та Польщею (1939–1945). Київ: Атіка, 2004. 348 с.
394. Маланчук В. Соціалістичні перетворення в Західних областях Української РСР. Київ: Радянська Україна, 1957. 48 с.

395. Мандибура В. Традиційна структура господарської діяльності бойків; *Його ж, Павлюк С. Землеробство. Бойківщина: історико-етнографічне дослідження* / За ред. Ю. Гошка. Київ: АН УРСР, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М. Т. Рильського. Львівське відділення, Видавництво “Наукова думка”. С. 89–103.
396. Мигович І. Світовий етногенез і проблеми русинів Закарпаття. *Русини в Україні: тест на європейськість*. Збірник праць. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2012. С. 14–26.
397. Мишанич О. “Карпаторусинство”, його джерел і еволюція в ХХ ст. *Відродження*, 1992. 56 с.
398. Мотика Г. Від волинської різанини до операція “Вісла” / Авторизований переклад із польської А. Павлишина, післямова І. Ілюшина. Київ: Дух і Літера, 2013. 360 с.
399. Мрака І. Польська проблема в контексті східноєвропейської політики уряду В. Черчіля (травень 1940–червень 1941 рр.). *Схід: аналітичний інформаційний журнал. Серія історія*. Донецьк, 2009. № 9(100) грудень. С. 81–85.
400. Набиванець о. Станіслав Перемиська єпархія. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Peremyska_eparkhiia
401. Нагайко Т. Усна історія: міждисциплінарний діалог гуманітарних студій. *У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод джерело*: Збірник наукових праць / За ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Харків: Східний інститут українознавства ім. Ковальських, 2010. С. 160–170.
402. Нагорна Л. Історична пам’ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
403. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
404. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с.

405. *Николаєць Ю.* Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 188 с.
406. *Ніточко І.* Остання депортація: до 60-річчя примусового переселення 1951 року. Одеса: Прес-кур'єр, 2011. 240 с.
407. *Новак А.* Історик на полі битви за пам'ять. *Україна Модерна*. Львів, Київ: Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, "Критика", 2009. Число 15(4): Пам'ять як поле змагань. С. 95–102.
408. *Нора П.* Теперішнє, нація, пам'ять / Перекл. з фр. А. Рєпи. Київ: ТОВ "Видавництво КЛІО", 2014. 272 с.
409. *Носова Г.* Невизначеність соціального процесу: навколо ідентичності. Київ: Стилос, 2016. 111 с.
410. *Огієнко В.* Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження. *Національна та історична пам'ять: Збірник наукових статей*. Київ, 2013. Вип. 6. С. 146–156.
411. *Огієнко В.* Культурна травма в сучасній зарубіжній історіографії: концепт та метод. *Національна та історична пам'ять: Збірник наукових статей*. Київ, 2011. Вип. 1. С. 148–160.
412. *Павлів Ю.* Видавнича діяльність суспільно-культурних товариства депортованих українців міста Львова. *Україна-Польща: історична спадщина й суспільна свідомість*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2016. Вип. 9. С. 280–290.
413. *Павлів Ю.* Депортація українців з українсько-польського прикордоння 1944–1951 рр.: особистісний та медійний дискурси. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2017. Вип. 29: Ювілейний збірник на пошану Миколи Литвина. С. 572–583.
414. *Павлів Ю.* Місця пам'яті депортованих із Польщі у 1944–1946 рр. в Україні. *EVROPSKÝ FILOZOFICKÝ A HISTORICKÝ DISKURZ. European philosophical and historical discourse*. Praha, 2016. Volume 3. С. 29–37.

415. *Павлів Ю.* “Нас били, різали”, “такий був час”: до питання колективної травми та нарративу страждання в депортованих українців із Польщі у 1944–1951 рр. *Український історичний збірник*. Київ: Національна Академія Наук України, Інститут Історії України, Рада молодих вчених, 2018. Випск 20. С. 189–201.
416. *Павлів Ю.* Образ “малої вітчизни” в історичній пам’яті переселенців із Холмщини та Лемківщини. *Україна–Польща: історична спадщина й суспільна свідомість*. Львів. 2015. Вип. 8. С. 163–179.
417. *Павлів Ю.* Образи українсько-польського пограниччя періоду Другої світової війни (за матеріалами спогадів жінок, депортованих із Холмщини). *Новітня доба*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2013. Вип. 1. С. 181–200.
418. *Пастернак Є.* Нарис історії Холмщини й Підляшшя. Вінніпег; Торонто, 1989. 465 с.
419. *Перевезій В.* Проблеми українсько-польського порозуміння на початку ХХІ століття та роль релігійних організацій у їх розв’язанні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. ІФ Кураса НАН України*. Київ, 2006. Вип. 29. С. 329–340.
420. *Полян П.* Не по своей воле: история и география принудительных миграций. Москва: Издательство “ОГИ – Мемориал” 2001. 326 с.
421. *Портнов А.* Історії для домашнього вжитку: Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам’яті. Київ: Критика, 2013. 344 с.
422. *Пронь Т.* Депортовані з Польщі українці на тлі повоєнного повсякденного життя колгоспників східних областей Української РСР. *Історія повсякденності: теорія та практика*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р. / Упоряд.: О. Лукашевич, Т. Нагайко. Переяслав-Хмельницький, 2010. С.171–174.
423. “Прошу вас мене не забувати”: усні історії українських остарбайтерів / Гол. ред. Г. Грінченко, упор. І. Ястреб, Т. Пастушенко. Харків: Право, 2009. 207 с.

424. Психологія міграції: навч. посібник / За ред. М. Слюсаревського, О. Блинова. Кіровоград: Інститут соціальної та політично психології, 2013. 242 с.
425. Радянській Львівщині 30 років: Збірник документів та статистичних матеріалів / Упоряд. Ф. Муратов, А. Шамрай. Львів: Каменяр, 1970. 198 с.
426. *Різ Л.* Друга світова війна за зачиненими дверима. Сталін, нацисти й Захід. Київ: Темпора, 2010. 435 с.
427. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / *Б. Серебренников, Е. Кубрякова, В. Постовалова* и др. Москва: Наука, 1988. 216 с.
428. *Рюзен Й.* Нові шляхи історичного мислення / Пер. з нім. В. Кам'янець. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
429. *Савчук О.* Свої серед своїх. Депортація українців із Холмщини й Підляшшя у 1944–1947 рр. Луцьк, 2012. 240 с.
430. *Сергійчук В.* Становище й доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) у роки німецької окупації. *Україна-Польща: важкі питання.* Варшава, 8–10 жовтня 1998 року. / Відп. ред. М. Кучерепа. Варшава: Тирса Т, 1999. Т. 4: Матеріали IV міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. С. 166–188.
431. *Середа В.* Місто як lieu de mémoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна.* Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2008. Вип. 2. С. 73–99.
432. *Симоненко І.* Подолання віктимності історичної пам'яті українського суспільства. Стратегічні пріоритети. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2010. № 4(17). С. 37–43.
433. *Скирбекк Г., Гилье Н.* Феноменология и экзистенциализм – Гуссерль и Сартр. *Скирбекк Г., Гилье Н. История философии: учебное пособие для вузов / Пер. с. англ. В. Кузнецова.* Москва: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2008. С. 729–737.
434. *Сміт Е.* Національна ідентичність та інші види ідентичностей. *Національна ідентичність.* Київ: Основи, 2004. URL: <http://litopys.org.ua/smith/smi02.htm>

435. *Соболева О.* Формування образу етнічної батьківщини кримських татар в умовах репатріації та облаштування в АР Крим. *Матеріали до української етнології: щорічник*. Збірник наукових праць / Гол. ред. Г. Скрипник, НАНУ, ІМФЕ ім. Т. Рильського. Київ, 2011. Вип. 10(13). С.44– 51.
436. *Соляр В.* Громадсько-політична діяльність Володимира Загайкевича. *Перемишль і черемиська земля протягом віків* / За ред. С. Заброварного. Збірник наукових праць та матеріалів Міжнародної наукової конференції Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Польщі. (м. Перемишль, 14–15 листопада 1998). Перемишль, Львів: Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, 2001. Том. 2: Видатні діячі Перемищини. С. 54–61.
437. *Ставцев С.* Язык и позиция субъекта. Лакановская структурно-семиотическая концепция субъективности. *Колесников А., Ставцев С. Формы субъективности у философской культуре XX века*. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургское философское общество, 2000. URL: <http://anthropology.ru/ru/text/stavcev-sn/yazyk-i-poziciya-subekta-lakanovskaya-strukturno-semioticheskaya-konceptsiya> (дата звернення 21.04.2018).
438. *Стеблій Ф.* Перемиський культурно-освітній осередок та його діячі епохи українського-національно відродження (перша половина XIX ст.). *Перемишль і черемиська земля протягом віків* / За ред. С. Заброварного. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Польщі. (м. Перемишль, 24–25 червня 1994 р.) Перемишль, Львів, 1996. С. 103–130.
439. *Сухомлинов О.* Культурні пограниччя: Новий погляд на стару проблему. Донецьк: ТОВ “Юго-Восток, Лтд”, 2008. 212 с.
440. *Тарнович Ю.* Лемківщина. Матеріальна культура. Краків: Українське видавництво, 1941. 168 с.
441. *Топольський Є.* Як ми пишемо й розуміємо історію. Таємниці історичної нарації. Київ: “К.І.С.”400 с.

442. Травма: пункты. Сборник статей / Сост. С. Ушакин, Е. Трубина. Москва: Новое литературное обозрение, 2009. 936 с.
443. Трофимович В. Проблема західного кордону України в 1941–1945 рр. *Військово-науковий вісник: збірник наукових праць*. Львів: Академія сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного, 2012. Вип. 18. С. 239–251.
444. Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках”. Варшава 22–24 травня 1997 року. Варшава, 1998. Т. 1–2. 245 с.
445. Україна-Польща: важкі питання. Матеріали XI міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Варшава, 26–28 квітня 2005 року. Варшава, 2006. Т. 10. 370 с.
446. Фушара М. Примирення без конфлікту? Компенсації за забужанське майно. Частина 1. URL: <http://hi-phi.org.ua/historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2060-malgozhata-fushara-prymyrennia-bez-konfliktu-kompensatsii-za-zabuzhanske-maino-chastyna-I> (дата звернення 07.04.2018).
447. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Пер. с фр. и вступ. статья С. Зенкина. Москва: Новое издательство, 2007. 348 с.
448. Халюк Л. Усні народні оповідання українців-переселенців із Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння: жанрово-тематична специфіка, художні особливості. Київ, 2013. 216 с.
449. Ханенко-Фрізен Н. Інший світ або Етнічність у дії: канадська українськість кінця двадцятого століття. Київ: Смолоскип, 2011. 392 с.
450. Хахула Л. Релігійне та національно-культурне життя української громади в Польщі наприкінці ХХ-на початку ХХІ століття. *Україна–Польща: історична спадщина й суспільна свідомість.* / відп. ред. М. Литвин. Львів: Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. 2013. Вип. 6. С. 160–172.

451. *Хахула Л.* "Різуни" чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2016. 304 с.
452. *Цепенда І.* Історіографія проблеми українсько-польського переселення 1944–1946 років. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини: У 2 ч.* / Гол. ред. Л. Алексівець. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 5. Частина 1. С. 292–296.
453. *Цепенда І.* Українсько-польські відносини у 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. Київ, 2009. 387 с.
454. *Чмелик Р.* Сучасний українсько-польський кордон: виміри ідентичності. Львів, 2017. 352 с.
455. *Шаповал Ю.* ОУН і УПА на терені Польщі 1944–1947. Київ: Інститут історії України, Центр історичної політології, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України., 2000. 234 с.
456. *Экман М.* Воспоминания пространства URL: <http://gefter.ru/archive/9540> (дата звернення 23.04.2018).
457. *Юристовський О.* З історії депортації населення українських бескидів. *Кляшторна Н. Акція–51. Останні свідки.* Вінниця: ДП "ДКФ", 2006. С. 14–22.
458. *Якушина О.* Идентичность у социологической теории Э. Гидденса. *Современные проблемы науки и образования.* Москва. 2014. № 2. URL: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=12685> (дата звернення 23.04.2018).
459. *Ясяк М.* Становище й доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) у роки німецької окупації. *Україна-Польща: важкі питання.* Варшава, 8–10 жовтня 1998 року / Відп. ред. М.Кучерепа. Варшава: Тирса Т, 1999. Т. 4: Матеріали IV міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". С. 185–217.
460. Акція "Wisła" / pod. red. J. Pisulińskiego. Warszawa: Instytut pamięci narodowej, Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu 2003. 219 s.

461. *Alexander J. C.* Cultural trauma: a social theory. *Trauma: A Social Theory* / J. C. Alexander. Cambridge, Maiden: Polity Press, 2012. P. 6–30.
462. *Assman A.* Canon and Archive. *Media and Cultural Memory. An International and Interdisciplinary Handbook* / Edited by A. Erll, A. Nünning. Berlin. New York: Walter de Gruyter, 2008, P. 97–107.
463. *Bartmiński J.* Językowe podstawy obrazu świata. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. 328 s.
464. *Barwiński M.* Lemkos as a small relict nation. *The role of Ethnic Minorities in Border Region. Region and Regionalism*. Opole Łódź. No. 6. Vol. 1. P. 40–47.
465. *Bodnar H.* “Mała ojczyzna” w świadomości Ukraińców przesiedlonych z Polski po II wojnie światowej. *Krakowskie Pismo Kresowe*. Kraków, 2010. Rocznik II: S. 119–127.
466. *Brej W.* Początki kształtowania się świadomości narodowej Łemków w XIX i na początku XX wieku. *Rocznik Podkarpacki*. / Pod. red. J. Hoff. Rzeszów, 2012. Nr. 1. S. 105–121.
467. *Brown S. K, Bean F. D.* Conceptualization Migration: From Internal/International to Kinds of Membership. *Handbook of Migration and Population Distribution* / Edited by M. J. White. Dordrecht: Springer Netherlands, 2016. Volume 6. P. 91–106.
468. *Brykowski R, Martyniuk B.* Dziesięć lat działalności Społecznej Komisji Opieki nad Zabytkami Sztuki Cerkiewnej Towarzystwa Opieki nad Zabytkami. *Ochrona Zabytków*. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa, 1993. Tom 46. Numer 1(180). S. 5–17.
469. *Chudzik A.* Językowy obraz “swoich” “obcych” w regionalnych dyskusjach internetowych. *Współczesna polszczyzna w badaniach językoznawczych. Od gramatyki do języka w komunikacji* / pod red. P. Zbróg. Kielce, 2010. S. 121–132.
470. *Ciechorska-Kulesza K.* Tożsamość a przestrzeń w warunkach niestabilnych granic. Przypadek byłego województwa elbląskiego. Gdańsk, 2016. 375 s.

471. *Ciesielski S.* Masowe deportacje w ZSRR – charakterystyka wybranych aspektów zjawiska. *Dzieje Najnowsze. Kwartalnik poświęcony historii XX wieku.* Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2001. Rocznik XXXIII. Nr. 3. S. 29–56.
472. *Czerniakiewicz J.* Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1946. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987. 263 s.
473. *Davis J. E.* Victim narratives and victim selves: False Memory Syndrome and the power of Accounts. *Social Problems.* Oxford: Oxford University Press. 2005. Volume 52 (4). P. 529–548.
474. *Demshuk A.* The Lost German East. Forced migration and the Politics of Memory 1945–1970. New York: Cambridge University Press. 302 s.
475. *Den Boer, P.* Loci memoriae–Lieux de mémoire. *Media and Cultural Memory. An International and Interdisciplinary Handbook /* Edited by A. Erll, A. Nünning. Berlin. New York: Walter de Gruyter, 2008, P. 19–25.
476. *Draaisma D.* Fabryka nostalgii. O fenomenie pamięci wieku dojrzałego. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2010. 186 s.
477. *Drozd R.* Sąsiedzi. Polacy i Ukraińcy w Polsce po akcji “Wisła”. *Polacy i Ukraińcy. Historia, która łączy i dzieli.* / Pod red. J. Karbarz-Wilińskiej, M. Nowak, T. Sucharskiego. Słupsk-Gdańsk, 2015. S. 28–44.
478. *Duć-Fajfer H.* Łemkowska przestrzeń literacka – rys historyczny. “*Języki Obce w Szkole*”. *Czasopismo dla nauczycieli.* Warszawa 2001, Nr 6, S. 64–75.
479. *Erll A.* Cultural memory studies: An introduction. *Media and Cultural Memory. An International and Interdisciplinary Handbook /* Edited by A. Erll, A. Nünning. Berlin. New York: Walter de Gruyter, 2008. P. 1–15.
480. *Exodus.* Deportacje i migracje (wątek wschodni). Stan i perspektywy badań / pod red. Marcina Zwolskiego. Warszawa, Białystok: Instytut pamięci narodowej. Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu, 2008. 168 s.
481. *Giddens A.* *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age.* Cambridge: Polity Press, 1991. 264 p.

482. *Głowacka-Grajper M.* Transmisja pamięci. Działacze “sfery pamięci” i przekaz o Kresach Wshodnich we współczesnej Polsce. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2016. 304 s.
483. *Golka M.* Pamięć społeczna i jej implanty. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2009. 207 s.
484. *Goussef C.* Evacuation versus Repatriation: The Polish–Ukrainian Population Exchange 1944–6. *The Disentanglement of Populations Migration. Expulsion and Displacement in Post-War Europe, 1944–9* / Edited by J. Reinisch. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011. P. 91–114.
485. *Haar I.* Wysziedlenia jako instrument totalitarnej polityki ludnościowej w Europie XX wieku. *Wysziedlenia jako narzędzie polityki ludnościowej w Europie XX wieku* / pod red. J. Wołoszyna. Lublin: Instytut pamięci narodowej. Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu oddział w Lublinie, 2015. S. 17–30.
486. *Hajduk-Nijakowska J.* Wyjście z osaczenia. Proces wychodzenia wspólnoty pamięci z wykluczenia społecznego. *Colloquia Anthropologica et Communicativa*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2015. Vol. 8: Wygnańcy, buntownicy, uciekinierzy. S. 211–226.
487. *Halczak B.* Przyczyny akcji “Wisła”. *Polacy i Ukraińcy. Historia, która łączy i dzieli.* / Pod red. J. Karbarz-Wilińskiej, M. Nowak, T. Sucharskiego. Słupsk-Gdańsk, 2015. S. 22–28.
488. *Hałagida I.* Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947–1957 / Instytut pamięci narodowej. Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu. Warszawa, 2003. 259 s.
489. *Iliuszyn I.* Akcja “Wisła” w historiografii ukraińskiej. *Akcja “Wisła”* / pod. red. J. Pisulińskiego. Warszawa: Instytut pamięci narodowej, Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu 2003. S. 26–35.
490. *International handbook of Multigenerational Legacies of Trauma* / Edited by Y. Danieli. – New York, London: Plenum Press, 1998 710 p.
491. *Jakimowicz M.* Do dziś nie wiem dla czego z sąsiadów stałismy się wrogami... Czystki etniczne na Wołyniu i w Galicji Wshodniej w latach 1943–1944 w

- narracjach biograficznych. *“Pamięć i afekty”* / Red. Z. Budrewicz, R. Sendyka, R. Nycz. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2014. S. 411–428.
492. *Janik T.* Zagadnienia prawno-administracyjne uzyskania statusu repatrianta w warunkach polskiego systemu prawnego obowiązującego od 1944 do 1997 roku. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa* / pod. red. D. Malec, K. Baran, M. Mikuła. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2011. Tom 4. S. 117–134.
493. *Kabaczji R.* Wygnani na stepy. Przesiedlenia ludności ukraińskiej z Polski na południe Ukrainy w latach 1944–1946. Warszawa: Związek Ukraińców w Polsce, 2012. 382 s.
494. *Kabzińska I.* Między grupą etniczną a narodem. *Etnografia Polska*. Warszawa, 2000. T. XLIV. Zesz. 1–2. S. 39–61.
495. *Kaplan E. A.* Trauma culture: the politics of terror and loss in media and literature / E. A. Kaplan. New Brunswick, New Jersey, London: Rutgers University Press, 2005. 192 p.
496. *Kersten K.* Międzypaństwowe przesiedlenia ludności w XX wieku. *Kwartalnik historyczny*. Warszawa: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, 1966. Rocznik LXIII. Nr. 1. S. 1–32.
497. *Kersten K.* Przemiany struktury narodowościowej Polski po II wojnie światowej. *Kwartalnik historyczny*. Warszawa: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk 1969. Rocznik LXXVI. Nr 2. S. 337–366.
498. *Kieniewicz J.* Kresy jako przestrzeń europejska. *Dziedzictwo kresów – nasze wspólne dziedzictwo?* Materiały międzynarodowej konferencji. Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie i Urząd ds. Ochrony Dziedzictwa Kulturowego w Budapeszcie, 4–5 listopada 2005. Kraków, 2006. S. 13–24.
499. *Klusáková L., Ellis S.* Terms and Concepts: “Frontier” and “Identity” in Academic and Popular Usage. *Frontiers and Identities: Exploring the Research Area* / Edit by L. Klusáková, S. Ellis. Pisa, 2008. Volume 1: Frontiers and Identities. P. 1–15.
500. *Kochanski H.* The Eagle Unbowed. Poland and the Poles in the Second World War. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2012. 734 p.

501. *Konieczny Z.* Stosunki polsko-ukraińskie na ziemiach obecnej Polski w latach 1918–1947. Wrocław: Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów, 2006. 536 s.
502. *Kozaczyńska B.* Wsydlenia mieszkańców Zamojszczyzny do dystryktu warszawskiego w latach 1942–1943 i losy deportowanych (w świetle sprawozdań RGO). *Exodus. Deportacje i migracje (wątek wschodni). Stan i perspektywy badań /* pod red. Marcina Zwolskiego. Warszawa, Białystok: Instytut pamięci narodowej. Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu, 2008. S. 70–92.
503. *Krajewski K.* Ukraińskie miejsca pamięci narodowej na tereni Polski. *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. Polacy-Ukraińcy trudna przeszłość.* 2010. lipiec-sierpień. Nr. 7–8 (116–117). S. 118–137.
504. *Kryciński S.* Ćwierć wieku spotkań z Bieszczadami. *Tematy polsko-ukraińskie. Historia. Literatura. Edukacja /* Pod red R. Traby. Olsztyn: Wspólnota Kulturowa Borussia, 2001. S. 328–336.
505. *Kubica G.* Pamięć społeczna i dziedzictwo kulturowe – II wojna światowa w śląskich narracjach biograficznych. *Dziedzictwo kulturowe jako klucz do tożsamości pogranicza polsko-czeskiego /* pod red. H. Rusek, A. Pieńczak, J. Szczyrbowskiego; Wydział Etnologii i Nauk o Edukacji Uniwersytetu Śląskiego w Cieszynie Cieszyn, Katowice, Brno, 2010. Vol. 1. S. 196–213.
506. *Kudela-Świątek W.* Odpamiętane: o historii mówionej na przykładzie narracji kazachstańskich Polaków o represjach na tle narodowościowym i religijnym. Kraków: Universitas, 2013. 372 s.
507. *Lehr U.* “Ojczyzna przesiedlona”. Identyfikacja kulturowa polskich emigrantów wojennych w Londynie w perspektywie pokoleniowej. *Ethnologiczne studium przypadku.* Kraków: Universitas, 2015. 364 s.
508. *Malicki K.* Upamiętnianie przeszłości jako źródło konfliktów w przestrzeni symbolicznej regionu Podkarpackiego. *Pamięć zbiorowa jako czynnik integracji źródło konfliktów.* / pod. red. A. Szpocińskiego. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2009. S. 47–71.

509. *Mędrzecki W.* Polityka narodowościowa II Rzeczypospolitej a antypolska akcja UPA w latach 1943–1944. *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944: fakty i interpretacje* / red. nauk. Grzegorz Motyka i Dariusz Libionka; Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Warszawa, 2003. S. 14–18.
510. *Michalasky S.-Y.* Ethno-national Orientation Among Lemkos in Poland. URL: <http://www.carpatho-rusyn.org/susyn/lemko2.htm> (дата звернення 06.04.2018).
511. *Michna E.* Łemkowie. Grupa etniczna czy naród?. Krakow: Zakład Wydawniczy Nomos, 1995. 147 s.
512. *Michna E.* Odrębność językowa małych grup etnicznych i jej rola w procesie walki o uznanie oraz polityce tożsamości. Analiza porównawcza sytuacji Rusinów Karpackich i Ślązaków. “*Studia Humanistyczne AGH*”. Kraków: Akademia Górniczo-Hutnicza im. Stanisław Staszica, 2014. Tom.13. nr 3, S. 115–130.
513. *Michna E.* Rola historii w legitymizacji aspiracji narodowych grup pogranicza kulturowego. Casus Rusinów Karpackich. “*Studium Carpatho-Rutenorum 2009*”. Preszów: Uniwersytet Proszowski, Instytut Języka i Kultury Rusińskiej Uniwersytetu Proszowskiego, 2009. S. 57–67.
514. *Michniewicz-Wanik K.* Mienie zabużańskie. Prawne podstawy realizacji roszczeń. Wrocław: Wydawnictwo „NORTOM”, 2008. 230 s.
515. *Mironowicz E.* Polityka władz Polski Ludowej wobec Ukraińców w latach 1944–1947. *Akcja “Wisła”* / pod. red. J. Pisulińskiego. Warszawa: Instytut pamięci narodowej, Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu 2003. S. 55–63.
516. *Moine R.* Cinema Genre / Translated by A. Fox, H. Radner. Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2008. 248 s.
517. *Moklak J.* Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze “Historia Iagellonica”, 1997. 223 s.

518. *Morawiński J.* Akcja “Wisła” – aspekty prawne. *Biuletyn. Z posiedzenia Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych (NR. 32)*. Warszawa: Kancelaria Sejmu Biuro Komisji Sejmowych, 2007. Nr. 1970/ V kad. 22. 05. 2007 r. S. 12–17.
519. *Motyka G.* Ukraińska partyzanka 1942–1960. Działność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2006. 728 s.
520. *Nowak J.* Niepokoje tożsamościowe Rusinów. *Etyczny wymiar tożsamości kulturowej. Studia z antropologii społecznej. / Pod red. M. Flis*. Kraków: Zakład Wydawniczy “Nomos”, 2004. S. 47–68
521. *Piotrowska M.* Rola i znaczenie filmu w popularyzacji historii a kształtowanie społecznej świadomości historycznej. *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Kraków, 2016. Nr. 14 (3). S. 59–78.
522. *Pisuliński J.* Konflikt polsko-ukraiński w powiecie przemyskim zimą i wiosną 1945 roku i udział w nim grupy Romana Kisiela “Sępa” Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo Instytutu Pamięci Narodowej. Warszawa, 2005. Nr 2(8). S. 109–124.
523. *Pisuliński J.* Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947. Rzesów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009. 588 s.
524. *Porter S., Birt S. R.* Is Traumatic memory special?. A comparison of traumatic memory characteristic with memory for other emotional life experience. *Applied cognitive psychology*. New York: John Wiley & Sons Ltd, 2001. Volume 15. Issue 7: Trauma, stress, and autobiographical memory. P. 101–117.
525. *Prażmowska A. J.* Britain and Poland 1939–1943. The betrayed ally. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. 233 s.
526. Przesiedlenie ludności polskiej z kresów wschodnich do Polski 1944–1947 / wybór, oprac. i red. dokumentów S. Ciesielski. Warszawa: Instytut Historii PAN, Wydawnictwo NERITON, 1999. 469 s.
527. *Reed H. E., Ludwig B., Braslow L.* Forced Migration. *International Handbook of Migration and Population Distribution / Edited by M. J. White*. Dordrecht: Springer Netherlands, 2016. Volume 6. P. 605–625.

528. Rykiel Z. Tożsamość terytorialna jako uczenie w kulturze. *Tożsamość terytorialna w różnych skalach przestrzennych*/ pod red. Z. Rykla. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2010. S. 17–31.
529. Saryusz-Wolska M. Filmowe obrazy pamięci – perspektywa teoretyczna. *Kultura Współczesna. Teorie. Interpretacje. Praktyka*. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 2006. Nr 4: Obrazy w Kulturze. S. 100–109.
530. Sen A. Identity and Violence: The Illusion of Destiny. Issues of our time. New York, London: W.W. Norton & Company, 2006. 224 p.
531. Sobczyk D. Arnoszt z Pardubic w pamięci lokalnej Kłodzka. Meluzyna. Dawna literatura i Kultura. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2016. Nr. 2(5). S. 49–59.
532. Snyder T. Akcja “Wisła” a homogeniczność społeczeństwa polskiego. *Akcja “Wisła”* / pod. red. J. Pisulińskiego. Warszawa: Instytut pamięci narodowej, Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu 2003. S. 49–54.
533. Srebrakowski A. Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001. 392 s.
534. Stępa M. „Konflikt ukryty” a integracja europejska. *Trudne relacje polsko-ukraińskie w perspektywie społeczności pogranicza. Pamięć i integracja społeczna na pograniczach. Przypadek pogranicza polsko-niemieckiego i polsko-ukraińskiego* / pod red. D. Niedźwiedzkiego. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos, 2015. S. 137–159.
535. Sula D. Działność przesiedleńczo-repatriacyjna Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w latach 1944–1951. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2002. 200 s.
536. Syrnyk J. Postpamięć i świadkowe zastępczy a współczesne opisy tzw. konfliktu polsko-ukraińskiego z okresu II wojny światowej. *Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych I Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Kraków, 2017. Nr 47: Oblicza postpamięci 2. S. 215–240.
537. Szabaciuk A. Problemy ludności rusińskiej na terytorium Chełmszczyzny i Podlasia w kontekście aktu tolerancyjnego z 17 kwietnia 1905 roku. *Українци Холмицини*

- й Підляшшя: історична доля, духовна й матеріальна культура впродовж віків: зб. наук. праць. Луцьк: ВАТ “Волинська обласна друкарня”, 2010. Т. 2. S. 64–73.
538. Szelałowska G. Film w warsztacie historyka. Uwagi na marginesie pracy Piotra Witka, *Kultura, film, historia. Metodologiczne problemy doświadczenia audiowizualnego*, Lublin 2005, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, ss. 285. *Kwartalnik historyczny / Polska Akademia Nauk. Instytut Historii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2008. Rocznik CXV. Nr. 1. S. 63–68
539. Szpociński A. Historia a pamięć społeczna. *Akulturacja asymilacja na pograniczach kulturowych Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wiek / Red. nauk. R. Traba*. Warszawa, 2009. T. 1: Stereotypy i pamięć. S. 29–35.
540. Szpociński A. Miejsca pamięci (lieux de mémoire).(Sites of Memory). *Teksty Drugie. Teoria literatury, krytyka, interpretacja*. Warszawa: Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk. 2008. Issue 4. S. 11–20.
541. Sztompka P. Trauma wielkiej zmiany: społeczne koszty transformacji. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2000. 117 s.
542. Trofymowycy W. Rola Niemiec i Związku Sowieckiego w konflikcie ukraińsko-polskim w latach 1939–1945. “*Polska-Ukraina: trudne pytania*”. Łuck, 27–29 kwietnia 1999. Warszawa, 1999. T.5: Materiały VIII międzynarodowego seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej. S. 193–220.
543. Trzeszczyńska P. Łemkowszczyzna zapamiętana. *Opowieści, Przesłości i Przestrzeni*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013. 444 s.
544. Trzeszczyńska P. Pamięć o nie-swojej przeszłości. Przypadek Bieszczadów. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2016. 234 s.
545. Urbaniak M. Gorzki posmak płynnej nowoczesności. *Wybrane zagadnienia z filozofii społecznej Zygmunta Bauman*. *Kwartalnik Naukowy Uczelni Vistula / pod red. J. Fazlagić, Ł. Batory*. Warszawa: Akademia Finansów i Biznesu Vistula w Warszawie, 2014. Nr. 4(42)/2014. S. 5–27.

546. *Wangler A.* Rethinking history, reframing identity. Memory, generations, and the dynamics of the national identity in Poland. Wiesbaden:Springer VS, 2012. 347 s.
547. *Wawryniuk A.-A.* Granica polso-sowiecka po 1944 roku (na odcinku z Ukrainą). Chełm, 2015. 518 s.
548. *Witek P.* Film historyczny jako „gatunek dwojakiego rodzaju”. Kilka uwag metodologicznych o “(nie)użyteczności” teorii genologicznej w refleksji o filmie historycznym. *Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska, sectio FF – Philologia*. Lublin, 2011. Vol. LXVI, Z. 2. S. 87–113.
549. *Witek P.* Metodologiczne problemy historii wizualnej. *Res Historica: czasopismo Instytutu Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej*. Lublin, 2014. Nr. 37. S. 159–176.
550. *Woodward K.* Knowing me, knowing you. *Woodward K. Understanding Identity*. London: Arnold, 2003. P. 1–23.
551. *Woodward K.* Who are you? What can social science tell us?. *Questioning identity: gender, class, ethnicity/* ed. K. Woodward. Second edition. London, New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2004. P. 11–18.
552. *Woolsey L. H.* The Polish Boundary Question. *The American Journal of International Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 1944. Vol. 38. No. 3. P. 441–448.
553. *Wright G.* Poland and the Crimea Conference. *The American Journal of International Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 1945. Vol. 39. No. 2. P. 300–308.
554. *Wylegala A.* Child migrants and deportees from Poland and Ukraine after The Second World War: experience and memory. *European Review of History – Revue europe'enne d'histoire*. London: Routledge Taylor & Francis, 2015. Volume 22. No. 2. P. 292–309.
555. *Wylegala A.* Krajobraz po wojnie: anatomia rozpadu świata społecznego na przykładzie Polski w okresie II wojny światowej. *Studia socjologiczne. Kwartalnik /* pod red. J. Wasilewski. Warszawa: Komitet Socjologii PAN, Wydział Filozofii i Socjologii UW, 2016. Nr. 3(222). S. 133–166.

556. Wysiedlenia jako narzędzie polityki ludnościowej w Europie XX wieku / pod red. J. Wołoszyna. Lublin: Instytut pamięci narodowej. Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu oddział w Lublinie, 2015. 373 s.
557. *Wysocki J.* Ukraińcy na Lubelszczyźni w latach 1944–1989. Lublin: Instytut pamięci narodowej, Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu. Oddział w Lublinie. 2011. 357 s.
558. *Wyszyński R.* Przesiedlenia ludności polskiej z ZSRR w latach 1920–1960. *Studia BAS. Biuro Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu.* Warszawa, 2013. Nr. 2(34). S. 107–130.
559. *Zajączkowski M.* Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944. Lublin, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Lublinie, Instytut Studiów Politycznych PAN, 2015. 504 s.
560. *Zaremba M.* Wielka trwoga: Polska 1944–1947: ludowa reakcja na kryzys. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 2012. 700 s.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А. Зразок опису майна переселенців із території Польщі

Описи майна, залишеного в Польщі громадянами, евакуйованими на територію УРСР по гміні Риманув Сяноцького району. ДАЛО (Державний архів Львівської області). Ф. Р-3229 (Управління при РНК УРСР у справах евакуацій та розселення українського та польського населення). Оп. 8. Спр. 30. Арк. 397.

Опис майна, що залишається

Громадянина Маслий Марія Адамовна села (міста) Тарнавка

Області (воєводства) Жешувського евакуйованого в Польщу (Українську РСР)

I. Будівлі

Назва будівлі	Кількість	Кубатура	Опис будівлі(зазначається матеріал стін і даху)	Рік побудови	Оцінка (в злот.)
Житлові будівлі	1	144	Дерево-солома	1916	2160
Сарай, коморита ін.	----	-----	----	----	-----
Складські приміщення	1	75	Дерево-солома	1916	750
Будівлі, що є поза садибою					

Дописано ручкою Тарнапол. обл., Гримайлоов. Район, розхожден. на 8/ХІІ 48 г.

II. Прочее имущество

Назва інвентаря	Штук	Оцінка (в злот.)		га	Оцінка (в злот.)
			III. Землекористування господарства та озимі посіви		
			Усього землі <u>8,0 га</u>		
			<u>У</u> тому числі орної <u>5,5 га</u>		120
			Посіяно озимих пі урожай 1946 р. <u>1,5 га</u>		
			У тому числі		40
			Пшениці <u>0,5 га</u>		
			Жита <u>1,0 га</u>		3070

Загальна сума залишеного майна становить три тисячі сімдесят злотих

ДОДАТОК Б. Зразок евакуаційного листа з території Польщі¹

131

w 1945

Евакуаційний лист
Karta ewakuacyjna

Головний Уповноважений
(Główny Pełnomocnik)
Уряду Української РСР
(Rządu Ukraińskiej RSR)

Польський Комітет Національного Визволення
(Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego)

1. Февраль 1945 р.

Дано громадянину Макара Улан Якович
Wyższo obywatelowi

жителю села (міста) Раднів, воєв. Меланшан, Меланшанський повіт
mieszkańcowi wsi (miasta)

області (воєводства) в тому, що він за дозволом Головного Уповноваженого Уряду Української РСР (Польського Комітету Національного Визволення) по евакуації на території Польщі (Українського Комітету Народового) для евакуації на територію Польщі (Української РСР) евакуйовується в Т.Р.С.Р район (воєводство) Земорзін області УРСР (воєводства Польщі) ст. Голурданек ув. Меланшан (województwa Polski).

З ним разом евакуйовується такі члени його сім'ї:
Wraz z nim ewakuuje się następujących członków jego rodziny:

ПРИЗВИЩЕ, ІМ'Я, ПО БАТЬКОВИ NAZWISKO, IMIĘ, IMIĘ OJCA	Вік Wiek	Місяць і рік народження Miesiąc i rok urodzenia	Примітка Uwaga
<u>Макара Якович Сели</u>	<u>Земляк</u>	<u>1913</u>	
<u>Макара Григорій Улан</u>	<u>син</u>	<u>1932</u>	
<u>Макара Ніна Улан</u>	<u>дочка</u>	<u>1935</u>	
<u>Макара Марія Улан</u>	<u>дочка</u>	<u>1939</u>	
<u>Макара Яков Андр</u>	<u>батько</u>	<u>1866</u>	
<u>Макара Варвара</u>	<u>мама</u>	<u>1878</u>	
<u>Макара Фелікс Вацлав</u>	<u>батько</u>	<u>1866</u>	

Громадянин Макара Улан Якович
obywatel

з собою перевозить коней 3, великої рогатої худоби 1, свиней 0, овець 0,
разом з возом 0 0 0 0
razem z wozem 0 0 0 0

віз 0 і плугів 5 сіналок 0 збиральних машин 0
koz 0 i pługów 5 sianok 0 zbieralniczych maszyn 0

продовольчих продуктів 8 цят, з них зерна і вершкових масла 5 цят, решчи домашніх продуктів тваринного 0
żywnościowych produktów 8 ciał, z nich ziarna i masła 5 ciał, reszty produktów zwierzęcych 0

іншого вантажу 0 цят
innej wagi 0 ciał

Районний Уповноважений по евакуації
Rajonowy Pełnomocnik dla ewakuacji

району Земорзін (місцевість) Земорзін
rejonu Земорзін (miejsce) Земорзін

району Земорзін (місцевість) Земорзін
rejonu Земорзін (miejsce) Земорзін

представителів сторони по Земорзін
przedstawicieli strony Земорзін

¹ Переселення етнічних українців із території Польщі (Угода між Урядом УРСР і Польським Комітетом Національного Визволення від 09.09.1944 р.). До 65-ї річниці Перемоги у Другій світовій війні. URL: http://www.archives.gov.ua/Sections/Peremoga_65/fotos_07.php?1 (дата звернення 25.04.2018).

**ДОДАТОК В. Пам'ятник депортованим українцям у Тернополі.
Автори-скульптори Андрій і Володимир Сухорські, Володимир Стасюк²**

² Шот М. Сумна дата. “Не забудем-покая жити будем”. Урядовий кур’єр. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/news/ne-zabudem-poklya-zhiti-budem/> (дата звернення 25.04.2018.)

ДОДАТОК Г Пам'ятник депортованим українцям у с. Сокільники
Львівської області³

³ Олійник (Бучківська) М. “Без вини покарані...”. *Слово просвіти* (Київ). 2015. 13– 19 серпня. Ч. 32 (824). URL: <http://slovoprosvity.org/2015/08/27/bez-vini-pokarani/> (дата звернення: 17.02.2018).

ДОДАТОК Г. Питальник. Процес переселення українців із Холмщини, Надсяння та Лемківщини. Облаштування й адаптація. Образ малої вітчизни.

Представлення:

Доброго дня, я аспірантка Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. Я вивчаю життя переселенців із Польщі.

Вступ до наративної частини:

Насамперед, мене цікавить те, яке було Ваше життя в Польщі. Я знаю, що внаслідок переселення Ваше життя, так би мовити, складається з двох частин: життя в Польщі та життя тут – в Україні. Тому мене цікавить, які спогади виринають у Вашій пам'яті, пов'язані з процесом переселення та подальшого облаштування. Будь ласка, спробуйте пригадати, яким було Ваше життя до й після переселення.

Запитання, уточнення до наративної частини:

Сім'я та побут, історія сім'ї:

- 1) Ваше П. І. Б?
- 2) Рік і місце народження?
- 3) Ким були ваші батьки за соціальним походженням?
- 4) Якого віросповідання дотримувалася Ваша сім'я?
- 5) Розкажіть, будь ласка, про ваше дитинство? (Чи були у вас брати, сестри? Чи брали ви участь у с/г праці? Як проводили вільний час?)
- 6) Чи пам'ятаєте ви розповіді батьків, або діда/баби про їхні сім'ї, місце та умови проживання?

Місцевість (розташування, географічні об'єкти, село, емоційні переживання, пов'язані з місцевістю):

- 1) Опишіть у якій місцевості Ви проживали, її особливості (наприклад ліс, річка)?
- 2) Як виглядало ваше житло, двір?
- 3) Які дитячі спогади Ви можете пригадати, пов'язані із місцевістю, де проживали?

Суспільне середовище:

- 1) Чи діяли у Вашій місцевості, чи селі громадські організації?
- 2) Чи діяла у Вашій місцевості, чи селі українська школа?
- 3) Церква якого обряду була розміщена у Вашому селі, чи місцевості?
- 4) Чи діяли при церкві суспільні осередки, які займалися організацією свят, вихованням молоді?
- 5) Як склалися відносини з поляками до переселення?
- 6) Як склалися відносини з поляками в період виселення?

Акт переселення (підготовчий етап):

- 1) Як розпочалося переселення?
- 2) Як Вас повідомляли про переселення? У якій формі?
- 3) Згідно якого принципу відбувалося переселення?
- 4) Скільки часу давали на підготовку і збір речей? Що і в якій кількості дозволяли брати із

собою в дорогу?

- 5) Хто здійснював контроль за процесом переселення? Чи ознайомили Вас із маршрутом майбутнього переселення?
- 6) Чи вся Ваша сім'я була переселена? Якщо ні, то чому саме?
- 7) Чи відомі Вам випадки опору переселенню?
- 8) Чи діяли у Вашому селі, чи місцевості загони або організації, які перешкоджали переселенню? Якщо так, то яким чином?

Процес переселення:

- 1) Коли і яким чином було здійснене виселення?
- 2) Як довго тривала дорога до місця, звідки відбувалося переселення в Україну? Де воно знаходилося? Як Ви дісталися до нього?
- 3) Як відбувався подальший процес переїзду? Де, і на скільки Ви зупинялися?
- 4) Яким був маршрут переселення, і куди Ви вперше потрапили?
- 5) В яких умовах відбувалося переселення? Як виглядав поїзд у якому Ви їхали, скільки людей перебувало в одному вагоні?
- 6) Опишіть, будь ласка, внутрішнє облаштування вагону: де розміщувалися особисті речі, с/г знаряддя й худоба, а де Ваша сім'я?
- 7) Що вдалося перевезти Вашій сім'ї під час переселення?
- 8) Чи зупинявся поїзд? Якщо так, то де? Чи можна було під час зупинки покидати вагон?
- 9) Чи пам'ятаєте Ви випадки, коли люди не поверталися, чи не встигали назад у поїзд?
- 10) Чи підраховувалися люди на зупинках? Якщо траплялися випадки зникнення людей, як реагувало керівництво?
- 11) Чи пам'ятаєте Ви випадки насильства і грабежу під час проїзду?

Прибуття на нове місце проживання:

- 1) Коли й куди Ви прибули? (приблизна дата, пора року, час доби, назва населеного пункту чи залізничної станції)
- 2) Як відбувався процес висадки з поїзду? Чи існував якийсь принцип розподілу населення? Вас повідомляли де Ви будете жити?
- 3) Як поводитися Ви і ваша сім'я та односельчани вийшовши з поїзду? Що Ви відчували прибувши на місце призначення?
- 4) Як зустрічало Вас місцеве населення? Яке перше враження справило на Вас?
- 5) Що Вас найбільше вразило після прибуття?
- 6) Як здійснювалося обрання місця проживання?
- 7) Чим і як Ви добралися до місця проживання? Чи всі члени Вашої сім'ї дісталися до нового місця?

Процес облаштування на новому місці:

- 1) Де знаходилося, як називалося Ваше поселення/село?
- 2) Опишіть, будь ласка, місцевість, де Ви поселилися?
- 3) Яка там була земля, повітря, погода?

- 4) Як виглядало Ваше “нове житло”, чи проживав там хтось? Якщо так, то хто? Чи надалі Ви проживали спільно?
- 5) Чи вдалося Вашій сім’ї довести особисті речі чи худобу?
- 6) Чи було на Вашому новому місці проживання господарство, город?
- 7) Чи отримала Ваша сім’я відшкодування у вигляді майна чи худоби?

Адаптація:

а) соціально-трудова:

- 1) Чи пам’ятаєте де працювали Ваші батьки? Як довго батьки залишалися без роботи?
- 2) Чи пам’ятаєте Ви як жила ваша сім’я в перші місяці після переселення?
- 3) Як склалися стосунки з місцевими жителями?
- 4) Скільки років Вам було, коли Ви приїхали? Як скоро Ви пішли до школи?
- 5) Як склалися стосунки з Вашими однокласниками, вчителями? Чи стикалися Ви з труднощами в процесі навчання?
- 6) Якою мовою проводилося навчання в школі?
- 7) Як скоро Вам вдалося потоваришувати з місцевими дітьми? Чи виникали у Вас труднощі в спілкуванні з ними?
- 8) Як складалося подальше життя Вашої сім’ї? Чи вдалося Вам чи членам вашої сім’ї після закінчення школи продовжити навчання? Отримати роботу?

б) психологічна:

- 1) Опишіть, будь ласка, Ваші відчуття в перші місяці після приїзду?
- 2) Чи сумували Ви за попереднім місцем проживання? Якщо так, то чому?
- 3) Чи часто Ви згадуєте місце Вашого народження?
- 4) Чи намагалися Ви повернутися в Холмщину/Лемківщину? Чи вдавалося це Вам, або членам Вашої сім’ї?
- 5) Чи підтримувала Ваша сім’я зв’язок із родичами, односельчанами?
- 6) Чи змінювали Ви місце свого проживання після виселення? Якщо так, то де Ви проживали? Чому обрали саме це місто/село?

Історична пам’ять:

- 1) Чи давно Ви відвідували місце Вашого народження? Якщо так, то коли? Як часто Ви там буваєте? З ким його відвідуєте?
- 2) Що Ви відчуваєте, коли відвідуєте місце вашого народження?
- 3) Чи збереглися там свідчення українського життя?
- 4) Чи Ви підтримуєте в сім’ї звичаї та обряди, які були поширені в місці Вашого народження?
- 5) Чи Ви розповідаєте свої нащадкам про своє минуле, у тому числі і про переселення?
- 6) Чи намагалися Ви розшукати своїх родичів, односельчан?
- 7) Чи входите Ви в суспільно-культурні товариства, які підтримують пам’ять про Холмщину/Лемківщину? Якщо так, то як давно?
- 8) Що для Вас означає Холмщина/Лемківщина?
- 9) Що для Вас означає поняття “батьківщина”?
- 10) Якщо би Ви мали змогу Ви б повернулись на Холмщину/Лемківщину? Якщо так, то чому?

**ДОДАТОК Д. Анкета. Збереження історичної пам'яті
про Холмщину/Надсяння/ Лемківщину в нащадків переселенців**

Доброго дня, ця анкета є частиною дослідження аспірантки Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України Юлії Павлів. Я вивчаю історичну пам'ять про Холмщину/Надсяння/Лемківщину в нащадків другого (діти) і третього (внуки) поколінь. Це дослідження має на меті вивчити особливості історичної пам'яті нащадків переселенців як носіїв унікальної інформації про втрачене середовище проживання батьків, дідів. **САМЕ ЗАВДЯКИ ВАМ ПАМ'ЯТЬ ПРО ХОЛМЩИНУ/НАДСЯННЯ/ЛЕМКІВЩИНУ НЕ БУДЕ ВТРАЧЕНА.**

АНКЕТА Є АНОНІМНОЮ.

ЗАЗНАЧЕНА ІНФОРМАЦІЯ ВИКОРИСТОВУВАТИМЕТЬСЯ ЛИШЕ ДЛЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.

Ваше прізвище та ім'я (вказувати необов'язково) _____

Рік народження _____

Вкажіть ваш вік _____

Місце народження (місто, село) _____

Сучасне місце проживання _____

Освіта (потрібне підкресліть):

- а) вища
- б) не закінчена вища
- в) середня спеціалізована
- г) базова середня освіта

Яке покоління переселенців Ви представляєте (потрібне підкресліть):

- 2-ге (діти);
- 3-ге (внуки)

1. Чи відомо Вам, де в Холмщині/Лемківщині проживали/звідки походять Ваші батьки/дід-баба (повіт; село/місто): _____

2. Чи розповідали Вам батьки дід-баба про Холмщину/Надсяння/Лемківщину? (Потрібне підкресліть):

- а) так, дуже часто
- б) так, нечасто
- в) ні
- г) не можу пригадати

3. Чи пам'ятаєте Ви, які емоції супроводжували розповідь (можна вибрати декілька варіантів):

- а) сум
- б) ностальгію
- в) радість
- г) ваш варіант _____

4. Коли Ви вперше почули розповідь про Холмщину/Надсяння/Лемківщину (вказіть ваш приблизний вік):

- а) менше 16 р.
- б) 16–25 р.
- в) 25–40 р.
- г) більше 40 р.

5. Чи розповідали Вам батьки/дід-баба про процес переселення:

- а) так, дуже часто
- б) так, нечасто
- в) ні
- г) не можу пригадати

6. Чи пам'ятаєте Ви, які емоції супроводжували розповідь про процес переселення (можна вибрати декілька варіантів):

- а) сум
- б) розпач
- в) ностальгію
- г) радість
- д) ваш варіант _____

7. Чи можете Ви коротко переповісти основні події, які стосуються переселення членів вашої родини (рік, пору року, що вдалося із речей узяти із собою, умови в яких відбувалося, куди вперше потрапили...):

8. Хто на Вашу думку був причетний до організації переселення:

- а) радянська влада
- б) польська влада
- г) радянська й польська влада
- д) ваш варіант _____

9. Яка на вашу думку була мета переселення (потрібно обрати один варіант):

- а) остаточне вирішення проблеми польсько-радянського прикордоння
- б) ліквідація українців із Холмщини/Надсяння/Лемківщини шляхом асиміляції на новій території
- в) ваш варіант _____

10. Чи підтримувала Ваша сім'я контакт з іншими переселенцями:

- а) так, дуже часто
- б) так, нечасто
- в) ні
- г) не можу пригадати

11 Чи відвідували Ваші батьки/дід-баба місце свого народження, після переселення:

- а) так
- б) ні (*переходьте до питання 13*)

12. Що вони розповідали про свою подорож (*емоції, як виглядала місцевість, чи збереглися свідчення українського життя, як відреагувало місцеве населення на їх приїзд*):

13. Чи відвідували Ви місце народження батьків/діда-баби:

- а) так
- б) ні
- в) був/була проїздом
- г) був/ла на території Холмщини/Надсяння/Лемківщини, але не відвідувала місце народження батьків/діда-баби

14. Чи цікавитеся Ви інформацією про Холмщину/Надсяння/Лемківщину або переселення:

- а) так, дуже часто
- б) так, нечасто
- в) ні
- г) не можу сказати

15. Звідки знаєте про Холмщину/Лемківщину, переселення:

- а) спеціально шукала/в інформацію в літературі
- б) тільки з розповідей родичів
- в) з розповідей родичів та спеціальної літератури
- г) не можу пригадати

16. Що для Вас особисто є Холмщина/Надсяння/Лемківщина:

17. Чи розповідаєте Ви своїм дітям/родині/друзям про Холмщину/Надсяння/Лемківщину, переселення:

- ба) так, дуже часто
- б) так, нечасто
- в) ні
- г) не можу сказати

18. Чи походження з переселенської родини якось позначилося на Вашому житті:

- а) так, дуже сильно
- б) так, але не дуже
- в) ні
- г) не можу сказати

Якщо позначилося, то вкажіть як саме _____

19. Чи знаєте Ви про існування товариств переселенців? Чи входите Ви в таке товариство:

- а) так знаю, я є членом товариства “Холмщина/ Надсяння/ Лемківщина”
- б) так знаю, але не є членом товариства “Холмщина/ Надсяння/Лемківщина”
- в) ні, не знаю

20. Чи походження батьків/родини з Холмщини/Надсяння/Лемківщини вплинуло на Вашу конфесійну приналежність?

- а) так, я так само як і батьки ходжу до православної церкви
- б) ні, не вплинуло, батьки ходять до православної, я до греко-католицької церкви
- в) ні походження батьків/родини з Холмщини/Надсяння/Лемківщини не позначилося на моїй конфесійній приналежності
- г) не надаю цьому значення

Дякую за заповнення анкети!

ДОДАТОК Е. Прямий (вільний) асоціативний тест для пересічного населення⁴

Інструкція респонденту: у відповідь на пред'явлене слово(зображення)-стимул запишіть будь-яке слово чи словосполучення, що спало вам на думку.

1. Холмщина – Холмська Русь – Забужжя –
2. Лемківщина – Лемковина –
3. Холмщаки –
4. Лемки –
5. Переселення / депортація –
6. Переселенець / депортований –
7. Виселення українського населення з Холмщини та Лемківщини в 1944–1947 рр. до УРСР–
8. Операція “Вісла” –
9. Лемківська республіка Флоринки –
10. Новий-Санч – Команча – Шляхтова –
11. Богдан-Ігор Антонич, Никифор Дровняк, Софія Федина –
12. Антін Васильчук, Євген Пастернак, Ніна Хрущова –
13. Символи Лемківщини та Холмщини:

Вкажіть, будь ласка, Ваш вік та стать –

Дякую за заповнення анкети!

⁴ Використаний для опитування студентів у Львівському національному університеті імені Івана Франка.

**ДОДАТОК Є. Прямий (вільний) асоціативний тест для опитування на базі платформи
Гугл форма**

Доброго дня, ця анкета є частиною дисертаційного дослідження “Історична пам’ять про депортацію українців з українсько-польського прикордоння у 1944–1951 рр.” (аспірантки Інституту українознавства Юлії Павлів)

Інструкція респонденту: у відповідь на пред’явлене слово-стимул запишіть будь-яке слово чи словосполучення, що спало вам на думку.

ЦЯ АНКЕТА Є АНОНІМНОЮ!

ОТРИМАНА ТУТ ІНФОРМАЦІЯ ВИКОРИСТОВУВАТИМЕТЬСЯ ЛИШЕ ДЛЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ!

З повагою, Юлія Павлів (julialviv1011@gmail.com)

Переселення / депортація – це...

Переселенець / депортований – це...

Холмщина та Підляшшя -це...

Надсяння – це...

Лемківщина – це...

Закерзоння – це...

Депортація українців з українсько-польського прикордоння у 1944–1946 рр. – це...

Операція “Вісла” – це...

Радянсько-польський обмін територіями та депортація в 1951 р. – це...

На вашу думку хто ініціював та здійснював депортаційні акції 1944–1946, 1947 та 1951 рр.

Військово-політичне протистояння на українсько-польському прикордонні під час Другої світової війни –

Сагринь, Павлокома, Малковичі...

Події на Волині в 1943 році...

Польща, поляки -...

Як ви можете охарактеризувати українсько-польські відносини на сучасному етапі?

Ваш вік?

Ваша стать?

Місце Вашого народження та проживання? (країна, місто)

Ваша освіта та професія?

Щиро дякую!

ДОДАТОК Ж. Контент-аналіз матеріалів усної історії – Образ “малої батьківщини”

Розшифрування типів, кодів, змісту установок:

Типи установок	Коди установок	Зміст установок
Когнітивні (нейтральні).	КП	Нейтральний опис подій у Польщі.
	ЗКП-АПП	Зміна нейтрального опису подій у Польщі на позитивну оцінку подій у Польщі.
Афективні (емоційні).	АПП	Позитивна оцінка подій у Польщі.
	АПН	Негативна оцінка подій у Польщі.
	АЗПП-ПН	Зміна позитивної оцінки ситуації в Польщі на негативну.
	АЗПН-ПП	Зміна негативної оцінки ситуації в Польщі на позитивну.
	АУП	Позитивна оцінка подій в Україні.
	АЗПП-УН	Зміна позитивної оцінки ситуації в Польщі на негативну в Україні.

Таблиця 2. Контент-аналіз

Вторинне кодування	Коди установок	Первинне кодування	Текстові секвенції
Місцевість (розташування, географічні об'єкти, емоційні переживання пов'язані з нею).	КП	Невеличкий потічок.	У нас був тільки потічок такий, його називали Рів, де гуси пасли ми. І в тому Рові гуси купалися, і воду пили ⁵ .
	КП	Хороші річки.	Ріки були, ріки такі файні були, що вода така файна, широка річка так із камінчиками текла. І ті річки пам'ятаю добре ⁶ .
	АПП	Немов фільм із дитячими спогадами.	Хвилювання, спогади дитячих років, воно так ніби як ти дивишся кіно, згадуєш себе маленьким: як ти ходиш по тих стежках, на гриби, на ягоди до лісу. Річка маленька там протікала, біля нашого села, називається – Півонія, затока Вепра. Тоді, як ми були маленьким, вона здавалася нам широка, велика, тепер як я приїжджаю, її правду переплавляли, вона така маленька зовсім та річка ⁷ .
	АПП	Лісистий Володавський повіт.	Володавський повіт, то між лісами рівнина. Велике озеро Скомель, на кілька гектарів біля того села. Орна земля, ліси. Було багато ягід, грибів збирали, й от таке приміром як наше Полісся. Із задоволенням із трепетом у

⁵ Інтерв'ю з Романюк Н. Г.⁶ Інтерв'ю з Рабадою (Хвашак) М. І.⁷ Інтерв'ю з Бештою Є.

			Холмщину приїжджаємо; наших українців залишилось дуже мало ⁸ .
АПП	Місцевість схожа на Шацьк і з великою кількістю озер.		Була така місцевість, як тут у нас – у Шацьку: кожне село мало своє озеро природнє, дуже добрі доступні береги, дуже чиста вода, і в тій воді є багато срібла, так що вона майже лікувальна. Кожне село мало своє озеро, у якому водилося багато риби, люди були рибачами ловили рибу літом, і зимою також. Кожна людина мала свій ліс, ділянку в скількись там, тільки не гектарів, бо то багато, а моргів, то щось менше пів гектара ⁹ .
АПП	Красива територія.		Ну кругом територія була дуже гарна, не далеко був ліс. Старші мої, діти [брати, сестри – Ю. П.]бігали в ліс збирали гриби, ягоди ¹⁰ .
АПН	Ґрунти низької якості.		Земля, там у нас, була погана – 6 категорії, така піскувата. Там пшениця не родилася, тільки жито родилося, картоплі родилися ¹¹ .
ЗКП-АП	Дитячі пустощі полякам.		Ну то був ліс, поле біля нас, я була пастухом... Хата була така невеличка, сільська: тут подвір'я, дорога, зараз ярмарок, як то колись називали по-польськи “ярмарок у Лащеві”. Місцевість сільська така була. Спогади дитячі, я була збиткун, так як усі дітиска, робили трохи полякам збитки ¹² .
АПП	Липово-дубова алея.		Біля нашої хати було дуже цікаво, не знаю чи то хтось садив, чи воно само, чи хтось із прадідів, і так кругом липи були, а з другої сторони дуби росли. І мама розказувала, що як неділю, то на гриби ходили, то сестру присилала ¹³ .
АПП	Багатство природи.		А в лісах взагалі повно грибів було. У нас опеньки, опята на возах возили, привозим – молоді для себе, а старі – свиней годували. Життя таке було, які хочеш ягоди були, які тіки хочеш – усе було. Природа давала всьо, всьо давала ¹⁴ .
АПП	Щасливе, босоноге		Моє дитинство там пройшло, а там же ж простір був. Ми йшли, то ми босі ходили.

⁸ Інтерв'ю з Піскорським В.

⁹ Інтерв'ю з Якубичем В.

¹⁰ Інтерв'ю з Волошинським О.

¹¹ Інтерв'ю з Якубичем В.

¹² Інтерв'ю з Хільчук С.

¹³ Інтерв'ю з Дудою Я. Ю.

¹⁴ Інтерв'ю з Дудою Я. Ю.

		дитинство.	Долинка: у травні зацвів молочай – кавйор, жовтий кавйор – краса. А ту во шо?! ¹⁵ .
	КП	Дозвілля в лісі.	Вільний час із мамою ходила на суниці, бо ліс був, ми під лісом жили ¹⁶ .
	АПП	Ігри в річковій долині.	У нас річки не було, а був такий потічок лише, то влітку той потічок висихав зовсім – не було води, але була дуже велика така долина біля того потічка. Ходили на ту долину бавились, тай так, нормально бавились ¹⁷ .
	АПП	Фруктові дерева й річка.	Пам’ятаю морву: ми лазили на ті дерева, пам’ятаю пчоли були. Річка була і є, протікала річка ¹⁸ .
	ЗАН-АПП	Небезпечні повноводні гірські ріки, що виходять із берегів.	Ну в нас, якщо падав дощ, з горів дуже, як вода стікала, то хвилями такими, чорними. І нас пощепили, дали прививки на руки – віспу колись називали. А ми діти йшли сі купати, я тоже скочила у воду, Боже, а та сторона обсипала вся, і таке болюче, і не треба було мочити, а я там знала. І якась жінка прилітає і кричить: “втікайте, бо вода йде”, а вода вже от так перед нами, ще би мінутку, то бим забрала мене вода, там уже було четверо дітей ¹⁹ .
	АПП	Гори та свіже повітря.	З горів вода тече, були гори такі. Але були дуже здорове ліси, і всьо файне було ²⁰ .
	АПП	Різноманіття ягід у лісі	У лісах росли ті черниці, у нас називали – бурівки, чорниці, ну ті знаєте, ну малини в нас називали. А на пазлюнки, то в нас казали – ягоди. Та ходили люди по лісах, носили на базар продавати ²¹ .
	АЗПП-УН	Хороше повітря-здорові люди	І в лісах було дуже повітря здорове. У нас люди були такі, ну такий вигляд мали, червоні таки поприїжджали сюда. А приїхали до Глібова тут ка молодьож всьо біле, аж позеленіло, бо то що повітря нема знаєш. Ну, але що зробиш річки були, річка

¹⁵ Інтерв’ю з Кр. Лідією

¹⁶ Інтерв’ю з Лаврик З.

¹⁷ Інтерв’ю з Р. Лідією Юхимівною

¹⁸ Інтерв’ю з Коцірою (Тимчук) Н. О.

¹⁹ Інтерв’ю з Хонко М. П.

²⁰ Інтерв’ю з Хонко М. П.

²¹ Інтерв’ю з Хонко М. П.

			така кам'яниста була, по камінчиках вода текла. Там були файні ліси і свіже повітря ²² .
	АПП	.Ліси та ріки, свіже повітря.	Ну, але що зробиш річки були, річка така кам'яниста була, по камінчиках вода текла. Там були файні ліси і свіже повітря ²³ .
	КП	Нафтова свердловина.	Друге село називалось – Рудавка, то там казали, що там нафту добувають ²⁴ .
	ЗКП-АПП	Курортна зона на Лемківщині	Ну та, чо не поробили, там тепер – Закарпаття [йде мова про курорти – Ю. П.], там дуже всьо файно було ²⁵ .
	АЗПП-ПН	Дикі вовки та кабани роблять шкоду людям.	Ну тільки було багато вовків у лісах. І ще таке, во навіть нападали вовки, навіть на села, на худобу. Пішов, як хто не видів до хліва й потягнув, або на полях худобу як пасли люди, то тоже. А дикі свині, то аж просто ходили, люди пильнували, бо дуже бараболі риють, город, то тоже залізали на город і рили ²⁶ .
	КП	Річка неподалік дому.	Ми мали ліс, річка зараз коло нас була, мали гуси, качки, ходили купатись качки ²⁷ .
	ЗКП-АПП	Пропажа каченяти.	Ходили ми во з Васильом братом пасти, на пасли с ми, пригнали, тай кача ворона взяла. Та й сі сварили з нами, як той так ²⁸ .
	КП	Ріки, гори, ліси.	І річка була, і гори й ліси ²⁹ .
	АПП	Ялівцеві ліси та ріка.	Ліс був, річка близько була, гори були такі, ялівці такі росли, що як від церкви то тим кроплять ³⁰ .
	КП	Ліс-лісом.	Ліс-лісом, верби, дорога, потім міст деревляний був, деревляний і крепкий: хати несла повинь, а він стояв ³¹ .
Господарств о в Польщі.	АПП	Нова хата, вкрита бляхою.	Хата була дуже новенька, і покрили хату бляхою, хоча це було не дешево, а покривали стріхою, значить соломною дахи.

²² Інтерв'ю з Хонко М. П.

²³ Інтерв'ю з Хонко М. П.

²⁴ Інтерв'ю з Хонко М. П.

²⁵ Інтерв'ю з Хонко М. П.

²⁶ Інтерв'ю з Хонко М. П.

²⁷ Інтерв'ю з Маслій О. І.

²⁸ Інтерв'ю з Маслій О. І.

²⁹ Інтерв'ю з Сірою (Філь) О. М.

³⁰ Інтерв'ю з Хващакон М. І.

³¹ Інтерв'ю з Лігусом І. С.

			Побудували після війни, і дідो побудував і стайню, і стодолу ³² .
	АПП	Хороше життя: мати займалася кравецтвом, батько мав магазин, молотарку.	Ну до переселення в нас добрі були умови, були добрі. Нас було четверо: значить сестричка була, молодша на 5 років за мене, та й мама й тато. Мама займалася кравецтвом, тато був ковалем, так от досить славний. Потім уже ту молотарку, мав sklep свій, ми жили добре, дуже добре ³³ .
	АПП	Допомога матері по господарству зі старшою сестрою, яка на канікули приїжджала додому.	Так само сестра допомагала мамі, але влітку звичайно, зимою вона вчилася у Володаві в гімназії. А потім вона поступила в технічну школу в Холмі, і в Холмі вчилася. Приїжджала на канікули літом додому, і ми з нею вже разом допомагали по господарстві мамі. І зимою я дуже любила, коли вона зимою приїжджала – ми разом робили ялинку з нею ³⁴ .
	АПП	Нормальні умови для господарства: 20 моргів землі, ділянка лісу.	Батьки були селянами вели сільське господарство: мали 20 моргів землі, якусь там ділянку лісу. Всього було там господарське нормальне ³⁵ .
	КП	Мали худобу, коровам на Зелені свята прикрашали роги зеленню.	У нас були корови, свині тримав тато з мамою, але корови пас пастух. На Зелені свята пастух усім коровам закріплював, усім на роги зелені вінки, з березового гілок, з березового листя. І за це господар повинен дати гроші: злотий, чи півзлотий ³⁶ .
	КП	Власне господарство.	Своє господарство, свої вівці, своє поле, своє зерно. У нас було 35 гектарів поля, то його треба було обробити ³⁷ .
	АПП	Велике господарство.	Молотили машиною, то був – кірат. Було двоє волів, сорок овець, пара коней, тому всьому треба було дати їсти – нагодувати, змолоти, щоби воно було ³⁸ .
	АПП	Маленький хлопчик управляє волами.	Були вуйки, мамині браття, три були, то вони в поля робити: косити, в'язати і складувати, то вони туди. А вдома: мені так во 8 років, оставляли пару волів, фіру, ярмо чіпали на фіру. І я знав, коли на обід треба

³² Інтерв'ю з Якубичем В.

³³ Інтерв'ю з Божко М.

³⁴ Інтерв'ю з Бештою Є.

³⁵ Інтерв'ю з Якубичем В.

³⁶ Інтерв'ю з Якубичем В.

³⁷ Інтерв'ю з Лігусом І. С.

³⁸ Інтерв'ю з Лігусом І. С.

			було виїхати туди, і я знав як тих волів вивезти, запряж, сісти, і поїхали. І вони мене слухали. А було сі подивити – я такого малого росту тримався, то потім уже виріс трошки. То во хтось подивився, так во не раз казали до діда, бо то Стефан називався: “Стефане, як ти тому малому доручаєш тих волів таких, здоровенних?. Таж вони мають мало, що не по тонні”. А він каже: “Сидить, тай патином жене, погрузе, але вже він не їде назад. Уже хтось мусе зрослий їхати, бо там уже треба підперти і всьо поробити” ³⁹ .
АПП	Планування та облаштування хати.		До хат можна зайти, коли хочеш, бо тому що колодки нема, двері так відриті. Хата бляхою накрита. Хату малювали щороку білили вапном, а вікна –то вже бабська справа. Долівка з дерева. Мили раз у неділю шваброю, гарно витерли. ⁴⁰ [Пец – Ю. П.] як заходить до хати по праву сторону. Пец, кухня двері, друга хата. І то в тій кухні сі палить, й обігриває тую хату, і там тую. Цьотка вишивала собі, то квітки висіли, кольоровим папером файно повироблювані. Ікони, то вже були куплені, мальовані, і то були рамки, і в рамки ставили ⁴¹ .
АПП	Облаштування кімнати.		Лавки широкі, була скриня посеред хати. Ліжка були в другій хаті дві, а там вуйки спали ⁴²
АПП	Кухонний посуд.		Ложки дерев’яні, миски черепляні, а тарілок було досить, варили в баняхах ⁴³ .
АПП	Господарський індивідуалізм (праця вдома, або на заробітках).		Ти мав поле, ти його обмолотив, ти сі ним розпоряджав. Що продати, що змолоти, що свині, шо куда ⁴⁴ . То біля хати на зробітки: йшли сюда на Югославію, у Хорватію, косу на плечі, тай йшов косити. І шо собі зароби звідти ⁴⁵ .
АПП	Хата оточена садком.		Хата наша виглядала із садочку, такий був сад великий, такі грушки, сливки й кобильохи (сливкі такі червоні грубі, то казали на них кобильохи), грушки, всьо ми мали своє. Мали вдома свої сушарки, кожна хата сушила всьо на зиму: і вишні, і сливки,

³⁹ Інтерв’ю з Лігусом І. С.

⁴⁰ Інтерв’ю з Лігусом І. С.

⁴¹ Інтерв’ю з Лігусом І. С.

⁴² Інтерв’ю з Лігусом І. С.

⁴³ Інтерв’ю з Лігусом І. С.

⁴⁴ Інтерв’ю з Лігусом І. С.

⁴⁵ Інтерв’ю з Лігусом І. С.

			ну тих грубих кобилях не сушили, бо вони мали м'яса багато [м'якоті – Ю. П.], а так і грушки і ябка – усе сушили, у нас був файний садок ⁴⁶ .
	АПП	Велика дерев'яна хата під соломою та господарство.	Хата була велика, хата була і хлів було. І мали с ми пару коней, двох коней, лоша, три корови, ялівка, свині, крілі ще були. Усьо ми мали господарка була. Файно було в хаті, образи були. У хаті було дві хаті, рушників у нас не було, квітки робили. Хата дерев'яна покрита соломов ⁴⁷ .
	АПП	Велике домашнє господарство.	Города мали, то поле все наше було... Сімнадцять гектарів ми мали, і там був ліс, і пасовисько. Деревляну під соломов. Єдна хата, то всьо було в купі: хата, хліви, і стодола, всьо під одним дахом. Мали два коні, а корови мали четири, і телята все сі притримувала, бо на роботи ніхто не ходив, копійки ніхто не заробив, ну то, що вдома – продали, носили до міста ⁴⁸ .
	АПП	Добре життя в Польщі.	Та життя в Польщі було добре. Же ми мали свої поля, що я мав дев'ять років ⁴⁹ .
	АПП	Хороша мурована хата та господарство.	Хата була, коло хати керниця мурована була з каменя, та і всьо й льох був із каменя вимурований кругом. Бо називалася хата, потом хліви, боїсько, що там ціпами молотили: кидали так во кварту, так во летіло, дальше закидали ⁵⁰ .
	КП	Типова сільська хата з маленькими віконцями.	Як звичайно – хата, вікна виходили колись, а такі великі не робили, а менші мали в хатах ⁵¹ .
Село / місто в Польщі	АПП	Хороші спогади про село.	У село приїждав Шопен був, бо там були дуже співочі люди. І власне біля школи є пам'ятник, пам'ятний знак на якому написано, що в цьому селі був Шопен. І він приїхав до родини, на скільки я пам'ятаю Вишневських, бо дуже співоче село... йому подобався спів, і він надихався на творчість там ⁵² .

⁴⁶ Інтерв'ю з Хонко М. П.

⁴⁷ Інтерв'ю з Маслій О. І.

⁴⁸ Інтерв'ю з Сірою (Філь) О. М.

⁴⁹ Інтерв'ю з Хващакком М. І.

⁵⁰ Інтерв'ю з Хващакком М. І.

⁵¹ Інтерв'ю з Хващакком М. І.

⁵² Інтерв'ю з Волошинським О.

	АПП	Велике, розвинуте село.	У нас село дуже велике було, десь на 4 кілометри тягнулося. У нас було три млини: був водяний млин, паровий був млин, і вітряк із такими крилами... Була в нас читальня: двох поверховий мурований будинок, внизу була молочарня... Внизу – молочарня, а другий поверх займала кооператива, і читальний зал читальні ⁵³ .
	АПП	Село із великою двоповерховою школою.	Село було гарне, розділене так на дві частини. Була школа мурована двоховерхова, вона й зараз збереглася та ⁵⁴ .
	КП	Дерев'яні хати в селі.	Хати всі з дерева були. Велика була. Хліви з дерева ⁵⁵ .
	АПП	Невелике, але розвинуте село.	Село Сквіртне – було досить невелике, десь біля 100 господарств, але було таке досить культурним і багатим ⁵⁶ .
	АПП	Дерев'яна забудова села, хати під гонтом.	У нас забудови були переважно дерев'яні, криті гонтом, ілі дахівкою, соломною в нас не було вже ⁵⁷ .
Громадське життя в Польщі.	АПП	Сельроб, кооператив, школа двоховерхова (окраса села), що існує й зараз.	Такий був Сельроб, кооператива, була церква. Школа досі збереглася двоховерхова, накрыта була червоною черепицею. На верху жили вчителі, директор школи, а внизу були класні кімнати. Окрасою села була школа, дуже гарна ⁵⁸ .
	АПП	Кооператив і “Рідна хата”.	Кооператив був, “Рідна хата” була так, і то вона була десь зруйновано... уже говорили, я вже її не застав, то вже було її раніше, десь у тридцятих роках її заборонили от ⁵⁹ .
	АПП	Організація школи в 1939 р.	У 39 році в нас була організована українська школа, як німці прийшли в нас шкільної будівлі не було, то мій дядько, дядя, тройорідний брат моєї мами, він трошки був із тих заможних, віддав 2 кімнати в будиночку під українську школу ⁶⁰ .

⁵³ Інтерв'ю з Ловченко (Врубель) М. П.

⁵⁴ Інтерв'ю з Волошинським О.

⁵⁵ Інтерв'ю з Лігусом І. С.

⁵⁶ Інтерв'ю з Дудою Я. Ю.

⁵⁷ Інтерв'ю з Дудою Я. Ю.

⁵⁸ Інтерв'ю з Романюк Н. Г.

⁵⁹ Інтерв'ю з Божко М.

⁶⁰ Інтерв'ю з Божко М.

	АПП	Стара й нова школа в селі.	Була нова школа, була стара школа будова десь в 1760 році. А нова школа була дуже гарна, закінчена як раз після Другої світової війни у 20 році [Першої світової війни – Ю. П.] ⁶¹ .
	АПП	Вчителі та священники організовують культурне життя молоді.	Була дуже гарна школа 4 класна. Село розбудувалось ще й може тому... У селі була досить гарна організація культурного відношення, працювали в селі переважно молодь, мається виду вчителі, священники ⁶² .
	АПП	Аматорський театральний гурток.	Тато мій організував аматорський гурток: ставили п'єси українські. Мої сестри, сільські дівчата, хлопці сходилися, у нас була велика хата, й от готовили вистави української ⁶³
	АПП	Діяльність “Рідної школи”.	Українці підтримували свої традиції, і діяла ото “Рідна школа” в селі – таке об’єднання було українське. Ну була читальня в селі, також українська читальня, хата-читальня, де збиралася молодь і старші люди поговорити, розказати про своє життя, ну то весь час були розмови. І дуже примені власне спогади про вистави українські, які молодь ставила, які збиралися на вечорниці підготовляли, а потім у святкові дні ці вистави були поставлені на аматорському такому рівні ⁶⁴ .
	АПП	Читальня – осередок суспільно-політичного життя.	У читальному залі проводилися проби всякі, бо вистави ставили, всякі вистави ставили: “Назар Стодоля”, “Син повстанця”, “Жидівка вихристка”, такі в нас вистави ставили. А там у неділю після Служби Божої, то йшли, там був великий прийомник, бо тоді ще не було телевізора. Великий прийомник і мужчини, такі мужчини “видні” в селі, не такі якісь, а видні мужчини, які займалися й політикою, і цікавилися, включали цей прийомник і слухали, потім обговорювали ⁶⁵ .
	АПП	Газети зі Львова.	Газети виписували зі Львова... То мені навіть виписали “Петро Патичок” називався журнал так дитячий... А ще виписали мені, то вже я була взросла “Сельроб” – сільський

⁶¹ Інтерв’ю з Дудою Я. Ю.

⁶² Інтерв’ю з Дудою Я. Ю.

⁶³ Інтерв’ю з Волошинським О.

⁶⁴ Інтерв’ю з Волошинським О.

⁶⁵ Інтерв’ю з Ловченко (Врубель) М. П.

			робітник. “Наше село” була газета, і ще третя газета “Робітник”. То все ті газети приходили, приходили й так обговорювали ⁶⁶ .
АПП	Радіо новинка в селі.		А тоді ще не було радіо такого, не було, то в одного нашого сусіда, не в читальному залі, а вже рядом у нашого сусіда... Радіо було на слухавки, що тіки одна людина могла слухати, а решто то не чули, бо це були слухавки. Ну, то як слухай – сміється щось, а ті незнають чого, одним словом, то тільки починалося то ⁶⁷ .
АПП	Аматорський хор у садку.		А в нашому саді збиралися дівчата і хлопці, і він дерегував [сусідський хлопець, що мав “радіо на слухавки” – Ю.П.], на голоси співали, дуже гарно співали, і всякі пісні... був дерижор із села Богородиця – Олесь Самохваленко. І ми співали українські пісні ⁶⁸ .
АПП	Кооператив і читальня в селі.		І люди жили по всякому, не так аж дуже розкішно, але не було такої злоби один на другого в селі, у середині в сім’ї не було дружньо жили. Після Служби Божої збиралися в читальні. Одним словом, люди в селі не були відсталі. Мого тата брат, він був бухгалтером, він кінчив гімназію. Він ввів бухгалтерію, а тато був експедитор – від районної кооперативи товар довозив ⁶⁹ .
АПП	Дитячий садок у селі.		Я помню тільки раз, якись садок у сусідстві, що мені хліба помастили повидлом ⁷⁰ .
КП	Акушерка в селі.		Була така Пальза – дітей приймала, то весь доктор. А лікарня, то десь у Дуклі чи де ⁷¹ .
КП	Початкова школа в селі.		Ходила до школи, там скінчила школу, тут навіть не ходила вже. А по-українськи сі вчили, чотири класи скінчила, там колись більше не вчили ⁷² .
АПП	Українська школа в селі.		Була в селі школа українська, бо там нас село всьо українське було ⁷³ .

⁶⁶ Інтерв’ю з Ловченко (Врубель) М. П.

⁶⁷ Інтерв’ю з Ловченко (Врубель) М. П.

⁶⁸ Інтерв’ю з Ловченко (Врубель) М. П.

⁶⁹ Інтерв’ю з Ловченко (Врубель) М. П.

⁷⁰ Інтерв’ю з Лігусом І. С.

⁷¹ Інтерв’ю з Лігусом І. С.

⁷² Інтерв’ю з Сірою (Філь) О. М.

⁷³ Інтерв’ю з Хващакон М. І.

	АПП	Спогади про дитячий садок.	Я ще ходив у садок, ще навчився там пісню: “Ей ви, діти, ви соколи, поспішайте всі до школи. Й учіться там науки, щоби не знали у світі муки”. А на тих торбах [торбинки для приладдя, книжок – Ю. П.] сі возили з гори. Як я ходив у садочок, то нам давали чай, із мармеладом хліба кусок. ⁷⁴
	АПП	Гойдалка в селі.	У нашому селі зробили таку гойдавку, і як приходили свято, чи неділя, то обов’язково молодь уся збиралась. І молоді хлопці та дівчата гойдалися на тому ⁷⁵ .
	АПП	Православна та греко-католицька церква в селі.	У селі було дві церкви вже в кінці: православна і греко-католицька, і в 1933 році село прийняло православ’я, то як раз такий був потік розвитку Лемківщини не лише в нас, а й у других селах. А чому, тому що в нас священика не було, а був регентовий священик, і він деколи на свята, коли там його викликали, то їздили за ним ⁷⁶ .
	АПП	Церковний хор та музичний гурток.	Розвиток села пішов, коли в 1933 році приїхав священик. Він тоже почав працювати з молоддю, організували церковний хор дуже гарний, молодь вчили на інструментальних [музичних – Ю. П.] інструментах ⁷⁷ .
	АПП	Кооператив та самопоміч допомагає з відновленням фруктових садів.	Велику роль у розвитку й матеряльної сторони провела кооператива, самопоміч – “сподзельня”. “Сподзельня” – самопоміч також дала великий розвиток матеріальний, наприклад у 27 році в нас була дуже холодна зима і вимерзли сади, й обновлення садів було за рахунок того кооперативу, самопоміч ⁷⁸ .
	АПП	Кооператив фінансує купівлю громовідводів.	У нас блискавки спалили дві хати, і треба було відновити ті хати. І люди були дуже дружні відновили ті хати цілим селом, і сусіднє село – і відновили ті дві хати. І для того, щоби не повторялось таких випадків нещасних, за рахунок тоже кооперативи – купили громовідводи, і після того вже не було випадку пожежу ⁷⁹ .

⁷⁴ Інтерв’ю з Хващакком М. І.

⁷⁵ Інтерв’ю з Р. Лідією Юхимівно.

⁷⁶ Інтерв’ю з Дудою Я. Ю.

⁷⁷ Інтерв’ю з Дудою Я. Ю.

⁷⁸ Інтерв’ю з Дудою Я. Ю.

⁷⁹ Інтерв’ю з Дудою Я. Ю.

	АПП	Самопоміч закупає сніданки для шкіл.	Самопоміч помагала школі, пам'ятаю ходив у школу, і в нас завжди були сніданки. У той час у Польщі, говорили, що не було таких випадків. А в нас за рахунок самопомічі дітей годували сніданками – булочки й кава ⁸⁰ .
	АПП	Русофільські впливи в селі.	У нас був вчителем, як я вже сказав, той Юрковський Микола. І його дуже любили, поважали його. Напряв Юрковського був трохи такий, можна сказати, російським, бо тому, що вони в Житомирі вчилися, до війни ще за часів Росії. І в нас була читальня Качковського, а це теж напрям російський можна сказати ⁸¹ .
	АПП	Газета “Земля і воля”.	Получали брошури, получали газети: “Земля і воля”, але це газета була чудова. Я її в школу завжди приносив, бо не було газет, не кожний міг виписувати газет, а батько виписував газету ⁸² .
Українсько-польські відносини.	АПП	Польсько-українська родина.	Мій прадід жив 96 років. Він ще за Шевченка народився в 1812 чи шось році. І я ніколи не бачила, щоби він був злий, ніколи не злився. Ну то, що він не грамотний був, то не міг знати про Шевченка, але українські пісні співав, то ж звідки він? А ні слова не знав по-польськи. А ні слова, у нас ніхто не говорив по-польськи. А фамілія моя Врубель польська... Тому що моя бабця вийшла заміж за поляка. Ну колись так можна було, не було злоби якоїсь. Але вінчался в церкві, тому що такий був звичай ⁸³ .
	АПП	Місцеві поляки допомагали врятувати православну церкву.	Були прекрасні відносини, поляки навіть тоді, коли валили церкву дуже багато їх прийшло в захист – поляків, і дійсно брали участь у тому, щоби завадити руйнації ⁸⁴ .
	АПП	Хороші стосунки із сусідами поляками (святкування свят).	У нашому селі було декілька польських сімей, ми з ними жили дуже добре. Справляли свята польські – ми до них приходили, справляли українські свята – вони до нас приходили. Дуже добрі були ось ці відносини ⁸⁵ .

⁸⁰ Інтерв'ю з Дудою Я. Ю.

⁸¹ Інтерв'ю з Дудою Я. Ю.

⁸² Інтерв'ю з Дудою Я. Ю.

⁸³ Інтерв'ю з Ловченко (Врубель) М.

⁸⁴ Інтерв'ю з Божко М.

⁸⁵ Інтерв'ю з Вовк Є.

	АПП	Хороші стосунки із сусідами поляками (святкування свят).	Абсолютно нормально, ніяких конфліктів, дружньо жили. Одні до одних ходили, коли були польські, католицькі свята – наші люди не працювали на землі, бо в основному це була робота на землі, і так із повагою ставилися до цих свят. Коли були наші свята – поляки також абсолютно не перечили, і святкували, одні до одних ходили, дружньо було ⁸⁶ .
	КП	Українське село, і лише один єврей та поляк.	Наше село переважно було українське, був тільки аптекар єврей і все. Ну й був, що мав маєток там, так би пан, то він був поляк у нашому селі, а так усе були українці ⁸⁷ .
	АПП	Мирне співіснування з поляками.	Дуже дружньо жили. У нас поляків не було в селі, у нашому селі було два чи три поляки, поляків не було. А були поляки за селом – на кольонії, але конфлікту ніякого не було ⁸⁸ .
	АЗПП-ПН	До війни українці та поляки жили дружньо.	До війни як ми жили, фактично, де жили українці й Холмщина, і Надсяння й ті інші, Лемківщина – села була мішані в основному, і родин було багато мішаних теж. Гризні такої як після війни вже, чи під час війни не було, я з повною відповідальністю говорю. Жили досить дружньо: дітей хрестили одні в других, поляки й українці ⁸⁹ .
	АПП	Відсутність конфлікту з поляками.	Ну наше село особисто було більш українське, ніж польське, хоча були й поляки, але всі жили дружньо, мирно. Не було ніяких особливих незгод, чи щось. Можливо там десь у душі хтось. Але свартися так во сусіди із сусідами, то ні ⁹⁰ .
	АПП	Дитяча дружба не знає етнічних поділів.	Діти бавилися всі разом, у мене особисто було так: дві українки колежанки, ну з дитячих років так би мовити ровесники, дві українки, одна напівукраїнка, дві польки, одна полька, але старша щось на три роки. Але ми всі дружньо бавились, одні до других ходили в гості, ніхто нічо не мав проти ⁹¹ .
	АПП	Українці та полякам святкують разом свята.	Святкували всі українські свята, але було як – поляки до українців ходили на свята, а українці – до поляків ходили на свята. Було все мирно, дружньо ⁹² .

⁸⁶ Інтерв'ю з Волошинським О.

⁸⁷ Інтерв'ю з Волошинським О.

⁸⁸ Інтерв'ю з Кр. Лідією.

⁸⁹ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною.

⁹⁰ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною.

⁹¹ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною.

⁹² Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною.

	КП	Заборона практик міжнаціональних шлюбів.	І ту во ще дальше поляки були, тоже жили разом, але там уже було більше вимішано польські й українські села. А ще такий закон був, що поляк жінки не взяв собі українки, а українець польки не взяв ⁹³ .
Українсько-чеські відносини.	АПП	Україно-чехословацькі прикордонні практики.	А до чехів давай гроші та і всьо [за перетин кордону – Ю. П] як йшов, то щось приносив, якщо купувавсь у них, то давай гроші, як ти щось приносив: лікарства на завод, то вони тобі гроші давали, так як би на дорогу, а решта всьо тебе вбирали ⁹⁴ .
	АЗПП-ПН	Українці та чехи спілкуються через кордон.	А там перейти вздовж по селі, то перейдеш під чеську границю в Чехословаччину. А наші з чехословаками жили, то було дуже добре. Бо як були німці, йшли наші ворати, а чехи мали 3 км границі на одного, на прольот, звідтам ще один 3 км, а той 3 км сюда, і було 6 км – зійшлися докупи, поговорили, і назад розійшлись. Та, то так не пильнували, ну та як не пильнували. Німець є німцем, як зловлять то відлупашать ⁹⁵ .
Загострення польсько-українських відносин.	АЗПП-ПН	Загострення українсько-польських відносин від 1943 р.	Починаючи від 43-го тривога зародилася в селах, тому що політичні сили між собою посварились. Люди жили мирно, працювали, господарювали, і поляки, й українці по селах разом проживали. Наше село, правда було, в основному українське, і з майже 1000 осіб, що проживало в селі 910 осіб були українці, уся інша частина була поляки, але не було ворогування. Політичні сили з одного боку посварились, людей натравили один на одного – і переросло то все це в збройне протистояння ⁹⁶ ;
	АЗПП-ПН	Загострення українсько-польських відносин – “змова третіх сторін”.	У нас жили наполовину поляків, наполовину українців. До війни ми з поляками жили дружно, завжди свята – вони кликали нас на свята, ми кликали їх на свята. А потім під час війни, там зіткнулися треті сторони, яким певно було не вигідно, щоби поляки й українці дружили, а потім почалися всякі бійки. Вони нас виганяли з наших земель, ми виїхали разом із радянською армією, коли вже радянська влада зайняла ту територію ⁹⁷ .

⁹³ Інтерв'ю з Лігусом І. С.

⁹⁴ Інтерв'ю з Лігусом І. С.

⁹⁵ Інтерв'ю з Лігусом І. С.

⁹⁶ Інтерв'ю з Романюк Н. Г.

⁹⁷ Інтерв'ю з Бештою С.

	АПН	Напади польських банд з 1944 р.	У сорок четвертому році почалося складне життя, бо польські банди нападали на українські села, і почали нищити українців ⁹⁸ .
	АПН	Вбивства інтелігенції перед війною.	Ну, а власне цей почалося перед війною от, що поляки почали... всю інтелігенцію, навіть який був, розумніша людина була, вони приходили і знищували ⁹⁹ .
	АПН	Погіршення українсько-польських стосунків розпочинається з 1938 р.	Це почалося ще в тридцять восьмому році, коли почали руйнувати українські православні храми на Холмщині, знищували їх і переводили наших холмщан-українців на католицизм, і відповідно ополячували їх В церквах заставляли говорити священників проповіді на польській мові, а хто цього не хотів, то його позбавляли парафію. У школах релігію також забороняли вести на українській мові, та і взагалі – вчити релігію православним священникам було заборонено ¹⁰⁰ .
Становище українців у Польщі.	АПН	Важке життя українців на Холмщині.	Життя на Холмщині для українців було трудне, тому що поляки заставляли читати проповідь у церкві польською мовою, а люди цього не бажали собі. І були священники, які були послухні уряду, і казали проповіді польською, то люди виходили з церкви, щоби не слухати проповідь польською мовою ¹⁰¹ .
	АПН	Парцеляція землі-- дискримінація православних.	Дальше в деяких місцях, була парцеляція поміщицьких земель, і ця земля була доступна тільки для римо-католиків, для православних не можна було купити землю парцельовано в тих бувших поміщиків. Значить – це була дискримінація православних громадян Польщі з боку польської влади ¹⁰² .
	АПН	Нав'язування римо-католицизму.	Були намагання перводити людей на римо-католицьку віру. Люди цього не хотіли, люди хотіли бути в “батьківській” – у православній вірі. Було трудно попасти на роботу православному, було тяжко здобути освіту, щоб отримати треба було переходити... римо-католицьку віру ¹⁰³ .

⁹⁸ Інтерв'ю з Волошинським О.

⁹⁹ Інтерв'ю з Вовк Є.

¹⁰⁰ Інтерв'ю з Волошинським О.

¹⁰¹ Інтерв'ю з Якубичем В.

¹⁰² Інтерв'ю з Якубичем В.

¹⁰³ Інтерв'ю з Якубичем В.

	АПН	Заміна українського вчителя на польського.	У тридцять сьомому році ми зробили страйк шкільний. Польська [влада – Ю. П.] забрала нашого вчителя Юрковського, спочатку десь там перевела. Забрала в тюрму на 2 місці, потім дали йому працю в польському селі.
	АЗПН-ПП	Шкільний страйк.	А в наше село, прислали вчителя поляка по національності. Ну приходим у школу, він до нас говорить: “Дзень добрий”, і привітався по-польськи, ну ми нічого не відповіли йому. Пізніше починає читати лекції на польській мові. Ми спочатку всі мовчали, слухали, ми польську мову вчили. Ми прийшли додому розказали батькам і так, і так, що учитель, він був молодий, усі уроки 4 години читав на польській мові. Батьки теж так сказали: “Як це так на польській мові?!”, і дали такий напрямок духовний, що ми відносимось до того негативно ¹⁰⁴ .
	АПН	Тижневий страйк.	Я як був у молоді, так і до тепер трохи активним: я своїм сусідам – хлопцям, дівчатам кажу: “Йдем у школу, але в клас не підем, підем поза школу”... І кажу: “підемо туди на площадку, і там побудем, побачим – прийде той самий вчитель, чи не той самий”. Усі підтримали нас, дівчата так побоялись, не всі батьки може так відносились, давали напрямок такий для виховання. Наступний день теж не пішли, і так пройшов тиждень ¹⁰⁵ .
	АПН	“Тихий” страйк.	Після того прийшла поліція до батька й каже: “Де ваш син?”, а він каже: “В школу пішов”. І дійсно всі йшли в школу, но в клас не заходили – йшли на ту площадку біля річки, там просиділи тих 4 години, і розходились по домам, а учитель сідав на свій ровер, і теж їхав у гміну ¹⁰⁶ .
	АПН	Арешт організаторів шкільного страйку.	Ну поліція забрала батька, забрала священика, і забрала ще там активних людей селі, бо вони організували то. Посадили їх там у тюрму. Батько просидів щось місяць як керівник села, і той вчитель теж відказався – не прийшов у школу ¹⁰⁷ .

¹⁰⁴ Інтерв’ю з Дудою Я. Ю.

¹⁰⁵ Інтерв’ю з Дудою Я. Ю.

¹⁰⁶ Інтерв’ю з Дудою Я. Ю.

¹⁰⁷ Інтерв’ю з Дудою Я. Ю.

	АЗПН-ПП	Актив села вимагає українського вчителя.	Прислали нам такого на полу – полуполяка, полуукраїнця. Ну нам тоже він не сподобався, але вже почали ходити до школи. Ми слухали його лекції, і водночас організувалась група активістів села: це той священник, брат Юрковського – Павло (активний був дуже такий – полуртист), і ще один активний. Із селян поїхали у Варшаву в міністерство з петиціями, що це як це так село українське (лемки – українці одно й тоже, можна сказати було, і залишилось до кінця), і діти не хочуть слухати. По програмі, вивчали польську мову як положено, але ми хочем, щоби був вчитель українець. Хай читає лекції польською як по програмі, і хай читає лекції українською – математика, і всі остальні. Приїхали з Варшави, у Варшаві пообіцяли: “їжджайте – дамо вам українця”. І десь через місьць приїжджає українець... Прислали українського вчителя зі Львова, і ми пішли в школу, і він працював до самої війни до сорок другого року ¹⁰⁸ .
Родинна пам'ять про минуле.	АПН	Переселенці в Катеринослав	З родини моєї мами не вернувся дідусь, бо він не далеко, їх повезли в колишній Єкатеринославськ (тепер Дніпропетровську область), вони жили там біля м. Нікополя. Він там працював на заводі, і пішов після роботи купатися в Дніпро, і він не свідомо втопився, щось спричинило таке ¹⁰⁹ .
	АПН	Пам'ять про переселення – біженство 1914 р.	Ще батьки пам'ятали переселення 1914 року, так зване біженство. Що це була велика біда для населення, але змушені були виїжджати на Україну ¹¹⁰ .
Заробітки, Америка	АПН	Заробітки в Америці.	Дід штихи рази в Америці був за молодості, з родиною, і так їздив. То дід – він столяр сам, він у німця робив ¹¹¹ .

¹⁰⁸ Інтерв'ю з Дудою Я. Ю.

¹⁰⁹ Інтерв'ю з Романюк Н. Г.

¹¹⁰ Інтерв'ю з Якубичем В.

¹¹¹ Інтерв'ю з Лігусом І. С.

Закарпаття	АЗПП-ПН	Проголошення Закарпатської України.	Я пам'ятаю ще 39 рік, як тоді Україна приєдналася... Закарпатська... ми тоді носили тризуби, і в нас були... ну в Грубешові магазин такий – книгарня, і там тризуби були... То як поляки могли нас не вбити, як то було проти них ¹¹² .
Образ “малої батьківщини” (місцевість, з якою пов'язане дитинство, юність, “рідні місця”, спогади).	АПП	Батьківщина в серці.	Батьківщина – є в моєму серці: там де ти народився, завжди з ним ¹¹³ .
	АПП	Приїзд на свою землю.	Як я приїхав, побачив ті стежечки, по яких я бігав босіком, то є моє рідне, і я важаю, що то моє рідне, моє, моє. Не то що я тепер приїжджаю на чужу землю, я приїжджаю на свою землю. І та Гучва в нас протікає, правда її поляки так запустили, але все одно йдеш на ту Гучву. То як приїжджаю туди відчувається що то рідне, своє, і згадує дитинство, ну а дитинство воно знає приємне ¹¹⁴
	АПП	Ми їдемо до себе додому.	Так от продовжується життя на нашій землі, але коли ми перетинаємо кордон польський ми кажемо: “Їдемо до себе додому”. Бо там наші залишилися, і наші спогади, і наші рідні в могилах, яких ми весь час пам'ятаємо ¹¹⁵ .
	АПП	Батьківщина як згадка про дитинство.	А то така батьківщина, щоби такого, що дуже жалів то нема, бо розумію, що там мабуть інакше було, просто згадки, їх має кожен у пам'яті, усе дитинство. Може й повернувся би туди, купив би там дачку, і там на літо приїжджав би ¹¹⁶ .
	АПП	Важко залишати свою землю.	Ну дуже тяжко було їм залишати цю землю. Вони з великим тягарем, навіть коли ми відїждали, от мама наполягала, що їдемо, щоби життя зберегти, а старша сестра, їй уже тоді було 18 років. Мама речі кладе на фіру, а вона назад до хати несе, забирає не дає взяти, бо ми звідси не поїдемо. Настільки їй була ця земля, ця хата наша близькою рідною, що вона не хотіла їхати, і ми залишилися без нічого ¹¹⁷ .

¹¹² Інтерв'ю з Ловченко (Врубель) М. П.

¹¹³ Інтерв'ю з Бештою Є.

¹¹⁴ Інтерв'ю з Божко М.

¹¹⁵ Інтерв'ю з Волошинським О.

¹¹⁶ Інтерв'ю з Банашуком І.В.

¹¹⁷ Інтерв'ю з Волошинським О.

	АПП	Холмщина /Лемківщина – це моя батьківщина.	Холмщина – це моя батьківщина ¹¹⁸ . Холмщина – батьківщина, місце народження ¹¹⁹ . Лемківщина – це батьківщина ¹²⁰ .
	АЗПП– АПН	Нас не стало – природа помінялась.	І коли ми приїздили з молодшим братом тоді, і сам туди їздив, і в нас дорога була, і хата була так на горбочку, і дорога була під нахилом. І там завжди на коньках, на лижах катались на тій дорозі. А приїхали з братом, а там уже вирівнялись, і потічка немає, і дорога вирівнювалась, дубів уже не стало, хтось порізав ті дуби, липи вже вирізали. Ми природу шанували, і вона нас. А нас не стало – природа помінялась ¹²¹ .
	АПП	Приїзд до свого села як дому.	І школа була, і церква. Є фотографії, у мене повно. Бо я у своє село їздила десь у шістдесятих роках, і по нинішній день. Я дійсно, як приїжджаю у своє село, то приїжджаю як додому. І коли діти йдуть по селі, і “дзень добрий, пані”, то в мене сльози котяться ¹²² .
Усвідомлен- ня батьківщини – України.	АУП	Батьківщина – це Україна.	Усе таке свідоме життя я прожив тут, тут мабуть і батьківщина Тут усе, і товариші, тут – усе ¹²³ .
	АЗПП– АПН	Відчуття “свого дому” змінюється.	Припав би до тої землі – цілував би, таке було в мене враження, а тепер уже нічого ¹²⁴ .
Поступове усвідомленн я “малої батьківщи- ни”, збереження пам’яті про неї.	ЗКП–АПП	Усвідомлення батьківщини.	Коли я була молодою, і коли була вже у свідомому віці я не мала такого відчуття оцієї землі, де я народилася, і що то моя “мала історична батьківщина”, бо всі тоді були зайняті роботою, хтось більше, хтось менше, були стосунки колективістські ¹²⁵ .
	ЗКП–АПП	Пам’ятаю свою землю, де народився.	Тоді, коли кардинально змінилося суспільство й люди почали ділитись, навіть почали створювати товариства, люди почали ділитись, а потім партії почали ділити, і таким чином я відчула потребу

¹¹⁸ Анкета Захарчука С. М.

¹¹⁹ Анкета Луківської Є. М., 1926 р. н., заповнена 3 червня 2013 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*

¹²⁰ Анкета Сірої (Філь) О. М., 1929 р. н., заповнена 8 лютого 2014 р. *Особистий архів Ю. Павлів.*

¹²¹ Інтерв’ю з Дудою Я. Ю.

¹²² Інтерв’ю з П’ятночко К.

¹²³ Інтерв’ю з Банащуком І.В.

¹²⁴ Інтерв’ю з Коцірою Н. І.

¹²⁵ Інтерв’ю з Романюк Н. Г.

			згадати, а хто ж такі ми, чому ми такі ніби вічно на узбіччі. Ми теж українці й не можемо себе позиціонувати як якісь відсталі, як якісь напівукраїнці, чи не такі як вони, тобто умови які створені за часів незалежності України напевно багатьох привели до такого висновку, що треба пам'ятати свою землю, де ти народився, треба значити її традиції, усе зберігати, але в ніякому разі не вести себе в такому напрямі, що от там моє, і більш мене нічого не стосується ¹²⁶ .
	АПП	Бережіть свою батьківщину.	Кожна людина мусить дорожити своєю батьківщиною, повинна пам'ятати свою батьківщину, і постійно прагнути щось зробити для тої землі, де ти народився: один зафіксує це на папері, як пам'ять передати, другий – поїдить, то розчистить там цвинтар, третій – доб'ється ще чогось для тієї справи, щоб увічнити. Я постійно стою на тому, що особливе наше таке покликання, бо ми народжені там, як помремо, то мусить лишитися пам'ять про те, що ми зробимо зараз, і для тих хто буде досліджувати. ¹²⁷
	АПП	Передача пам'яті наступним поколінням	І ще я сина з от такого возила [показує на маленький зріст – Ю. П.], і внуків уже з от таких возила ¹²⁸ .
			Ви знаєте, що таке Батьківщина? Решту все... [Про роботу над журналом “Любачівщина”] Головне, щоби лишилася пам'ять, про це як то все було, бо з часом руйнуються надмогильні камені, хрести придорожні й хати ломають, і церкви навіть розбирають із часом. А так хоть якийсь, щоби діти внуки, ті хто захоче могли взяти і прочитати як же воно було, як пережили їх батьки чи діди ту всю хуртовину ¹²⁹ .

¹²⁶ Інтерв'ю з Романюк Н. Г.

¹²⁷ Інтерв'ю з Романюк Н. Г.

¹²⁸ Інтерв'ю з П'ятночко К.

¹²⁹ Інтерв'ю з Судином Ю. І.